

ФУНДАМЕНТАЛЬНА АКМЕОЛОГІЯ – НАУКА XXI СТОЛІТТЯ

Монографія

**Київ
Інтерсервіс
2019**

УДК 378.316

Ф 94

Рекомендовано до друку Президією Української академії акмеології

(протокол № ____ від « ____ » _____ 2019 року)

Редакційна колегія:

В.О. Огнев'юк, В.М. Гладкова, Я.С. Фруктова

Рецензенти:

Саух Петро Юрійович, Президія НАПН України, академік-секретар відділення вищої освіти, віце-президент УАА, доктор філософських наук, професор.

Дубасенюк Олександра Антонівна, професор кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор педагогічних наук, професор, академік УАА.

Ф 94 Фундаментальна акмеологія — наука ХХІ століття: монографія/редкол. В.О. Огнев'юк, В.М. Гладкова, Я.С. Фруктова. К.: Інтерсервіс, 2019. — 206 с.

ISBN 978-617-696-876-4

Монографія містить обґрунтування сутності фундаментальної акмеології, яка ставить перед собою глобальну ціль — розкрити закономірності досягнення вершин у спрямованому якісному змінюванні не тільки окремої людини та суспільства, але й природи, як середовища проживання всього живого. У монографії конкретизовані основні поняття вершинного та низинного етапів розвитку, що перебувають у діалектичній єдності один з одним. Показано, що категорії фундаментальної акмеології володіють потенціалом до виявлення загальних закономірностей у розвитку природи, людини та суспільства. Розкриті методико-прикладні аспекти досягнення «акме».

УДК 378.316

ISBN 978-617-696-876-4

© Огнев'юк В.О., Гладкова В.М.,
Фруктова Я.С., 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. АКМЕОЛОГІЯ – НОВА ГАЛУЗЬ НАУКОВИХ ЗНАЇЬ У СИСТЕМІ ЛЮДИНОЗНАВЧИХ НАУК	7
1.1. Етапи становлення акмеології.....	7
1.2. Фундаментальна акмеологія та її становлення	34
1.3. Зрілість особистості і досягнення акме	48
РОЗДІЛ 2. ПРЕДМЕТ, КАТЕГОРІЇ, ПРИНЦИПИ АКМЕОЛОГІЇ ТА КАТАБОЛОГІЇ	63
2.1. Предмет і категорії акмеології	63
2.2. Предмет і категорії катабології	86
2.3. Взаємодія акмеології та катабології	115
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЯГНЕННЯ АКМЕ	134
3.1. Методи вивчення акме	134
3.2. Акмеологія та практика	166
ПІСЛЯМОВА	196
ЛІТЕРАТУРА	199

ПЕРЕДМОВА

Акмеологія у своєму становленні послідовно проходить один етап розвитку за одним, ставлячи у фокус свого розгляду все нові й нові проблеми. Будучи порівняно молодого галуззю наукового знання, акмеологія зазнає процес фундаменталізації.

У сучасній ситуації акмеологія переживає непростий час, відчуття нестійкості породжує в людях значний інтерес до кризових явищ як індивідуального, так і суспільного характеру. У зв'язку з цим не випадково, що на початку ХХІ століття акмеологія завдяки методологічним працям знайшла своє доповнення у формі каталогії – галузі наукового знання про закономірності перебігу та подолання кризових і трагічних явищ людського життя. Одна з головних заслуг тут належить В.П. Бранському.

Разом із тим, в акмеології залишається безліч питань як теоретичного, так і прикладного планів, які ще потребують своєї конкретизації. Зокрема, про механізми виникнення кризових явищ в житті суспільства, про роль духовних факторів у досягненні акме, про взаємозв'язок акме особистості й акме суспільства, нові методи навчання і виховання особистості, які націлюються на максимальну реалізацію нею своєї природи. У методологічному плані залишається відкритим питання про власне акмеологічний діагностичний інструментарій. У сфері практики обґрунтовується, в чому саме полягає акмеологічний підхід до роботи з людьми, чи можна говорити про акмеологію як професійну одиницю.

Необхідно відзначити, що формування людини, орієнтованої на досягнення акме, спирається на теорію фундаментальної освіти, в якій розроблені критерії оцінки рівнів її продуктивності. Культивування прагнення особистості до акме спирається на виявлення вершинних зразків діяльності і розвиток різноманітних компетенцій, що сприяють підвищенню продуктивності. Одну з головних ролей у цьому відіграє формування ідеалу і системи ціннісних установок людини.

Мета представленої роботи – розкрити сутність фундаментальної акмеології й накреслити шляхи її застосування в практичній діяльності.

Розділи монографії написані такими авторами:

Розділ 1 – В.М. Гладкова, С.Д. Пожарський.

Розділ 2 – В.М. Гладкова, Н.В. Кузьміна, С.Д. Пожарський.

Розділ 3 – В.М. Гладкова, С.Д. Пожарський, Я.С. Фруктова, К.А. Юмкіна.

Автори хотіли б висловити щиру вдячність доктору педагогічних наук, професору Ніні Василівні Кузьміній за підтримку і розвиток школи фундаментальної акмеології.

РОЗДІЛ 1

АКМЕОЛОГІЯ – НОВА ГАЛУЗЬ НАУКОВИХ ЗНАНЬ У СИСТЕМІ ЛЮДИНОЗНАВЧИХ НАУК

1.1. ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ АКМЕОЛОГІЇ

Акмеологія — це наука про закономірності, умови, фактори і стимули, які сприяють або перешкоджають самореалізації зрілих людей у процесі самопросування до вершин професіоналізму та продуктивності діяльності творення.

Статусу самостійної науки акмеологія набула у другій половині ХХ століття. Її становлення відбувалось у руслі загальносвітового процесу диференціації нових наукових напрямів.

Виділення етапів становлення акмеології — це одне з найважливіших завдань при визначенні шляхів її подальшого розвитку. Вивчення логіки розвитку науки дає можливість зрозуміти, з одного боку, її «родові» зв'язки з іншими науками, а з іншого — усвідомити унікальність займаного тією чи іншою наукою місця, зрозуміти, в чому може бути специфічність її методологічних підходів. На сьогодні існує декілька періодизацій історії розвитку акмеології. Одні автори виділяють у цьому розвиткові імпліцитний, експліцитний і рефлексивний етапи [33; 35]. Інші автори кажуть про етапи до-класичної, класичної, фундаментальної та прикладної акмеології [43]. На нашу думку, можна виділити періоди розвитку акмеології, що виходять із припущення про те, що перші передумови становлення акмеології містяться вже в глибокій давнині, тобто на етапі перед-науки. На користь цього свідчить досвід світової історії, коли в міфах різноманітних культур можна відшукати особливе ставлення до вершини в її матеріальному та ідеальному проявах (сакралізація гори, дерева, розрізнення верху і низу та надання їм значення фундаментальних характеристик моделі світу). Ще однією підставою для створення нової періодизації є той факт, що вже Платон і Аристотель користуються поняттям акме в контексті розвитку. У другому столітті до нашої ери граматик Аполлodor Афинський вирішує використовувати це поняття як методологічний принцип для зведення у хронологічну відповідність історичних подій. Усе це дає можливість говорити про перед-історію та історію акмеології, що містять декілька періодів (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Етапи становлення акмеології

Етапи		Періоди становлення
№ з/п	назва	
I	Передісторія акмеології	<i>1 період</i> – розвиток уявлень про акме у міфології та філософських концепціях від старовини до початку ХХ століття
		<i>2 період</i> – розвиток уявлень про акме в працях видатних учених ХХ століття
II	Історія акмеології	<i>1 період</i> – визначення акмеології М.О. Рибниковим
		<i>2 період</i> – визначення місця акмеології в системі наук про людину Б.Г. Ананьєвим
		<i>3 період</i> – вивчення дійсності в рамках удосконалювання творчої діяльності
		<i>4 період</i> – інституалізація та диференціація акмеологічного знання
		<i>5 період</i> – інтеграція та фундаменталізація акмеологічного знання

Перший етап пов’язаний з передісторією акмеології. Усередині нього можна позначити два періоди.

У перший період відбувається оформлення ідей про акме і вдосконалення в міфологічному світогляді, а також у філософських концепціях від давнини до сучасності.

Акме-етапи в розвитку історії Давнього світу

У первісно-сусідській громаді *зрілість суспільства* розумілася як процес створення матеріальних і духовних цінностей суспільства. Під кульмінацією *акме*, розквітом творчих сил суспільства розумівся прояв активного ставлення до життя. Воно характеризувалося двома аспектами: матеріальним і часовим.

Матеріальний аспект характеризується рівнем застосування різних матеріалів і технікою виготовлення знарядь праці. **Часовий** аспект розвитку, в основі якого лежать матеріали знарядь праці і

процес виробництва, дає розуміння історичного розвитку суспільства. Акме-розвиток людини пройшов такі **змістовні** етапи – **кам'яна, бронзова і залізна** доба.

Акме-розвиток людини в період кам'яної доби характеризується наступним:

1. У сфері економіки та матеріального виробництва – ускладненням процесу виробництва, від форм привласнювального виробництва людина перейшла до виробляючих. Людина переходить від полювання і збирання до нової інтенсивної форми господарювання – скотарства та землеробства. З'являється нова техніка обробки кам'яних знарядь – свердління і полірування, поліпшується будівельна справа. Винаходиться кераміка, з'являється гончарне виробництво.

2. У сфері політики і соціальних відносин відбувається перехід від матріархату до патріархату. На окремих територіях з'являються перші соціальні класи.

3. У сфері соціокультурних відносин і духовного життя людей відбувається осмислювання людиною картини світу в локальних місцях проживання. Людина прагне виразити свої почуття та уявлення у відвернених від натуральної природи формах – символах (хрест, спіраль, свастика). Формується культ вогню, культ жінки – покровительки роду, коли в будинках, поруч із вогнищем у підлозі робилися хрестоподібні жертівники. Формуються історичні передумови язичницького, релігійного, філософського світогляду.

У розумовій діяльності – прагнення звести уявлення про навколишній світ до певної рівноваги, до гармонії.

Діяльність людини розглядається з огляду на її бажання, осмислювання їх у формі ідей, формування ідеологій в економіці, політиці та соціокультурі, як у формі конкретних нових психічних утворень, так і результатів діяльності.

Другий етап акме-розвитку – це **бронзова доба**, характеризується використанням нового матеріалу – бронзи (сплав олова й міді), нових знарядь праці і нової техніки виготовлення. Метал (бронза) у житті людини відіграє усе більш значну роль. Доба бронзи – це епоха військових зіткнень.

Триває **процес удосконалювання життєдіяльності**.

Третій етап досконалості – це доба **заліза**, що характеризується

наступним акме-етапом розвитку матеріалу – заліза і нової техніки виготовлення знарядь праці. Часовий етап – з 1 тисячоріччя до н.е.

Філософські передумови виникнення акме в Давньому Китаї, Індії й античності

У філософії Давнього Китаю накреслюються підходи до ідей **акмеології**, виникає ідея **удосконалювання** людини і суспільства, пропонуються критерії розвиненого стану, педагогічні і соціальні дії, що націлені на прогрес. Акмеологічна сутність цієї філософії полягає в наступному:

Удосконалювання **акме** через пізнання понять Ян та Інь, як гармонія різноманітного в подоланні однакового; поняття гармонії як еволюції ідеї досягнення досконалості і просування до вершин.

Аналіз філософських поглядів мудреців *Давньої Індії* дає можливість виділити декілька основних точок зору на розвиток людини:

1. Представники Джайнізму розглядали досконалість як відділення душі від тіла шляхом звільнення від пристрастей. Вони вважали, що тіло піддається пристрастям, тому воно має потребу у відділенні від душі. Верховим способом досягнення досконалості є самогубство.

2. У буддизмі розуміння досконалості полягає в досягненні стану нирвани за допомогою вгасання пристрастей і праці заради порятунку ближнього.

3. Прихильники філософії Йogi стали провісниками появи нового етапу розвитку – Абсолютного акме, що досягається за допомогою чистої свідомості.

У цілому, Східна філософія вбачає акме (удосконалювання) людини за межами почуттєвого світу (нірвана), поза реальною дійсністю.

В античній філософії сформувалося саме поняття «акме», що позначало вищу точку в розвитку людини, «вищий ступінь», «квітучу пору» і т.д.

Поняття квітучої пори визначалося як фаза кульмінації філософської діяльності. Якщо вершина в давньогрецькому розумінні позначалася як акме, то поняття вершини латиною позначалося – *floruit*. Сполучення цих двох понять для характеристики одного явища – досягнення вищого результату діяльності характеризувалося як «розквіт» або як «вершина».

1. Опис подій і явищ **за фрагментами** з творів таких авторів, як Ферекид, Гекатей Мілетський, Акусилай, Гелланікос і ін. VII – VI ст.ст. до н.е.

2. Об'єднання усіх фрагментів і нових знань в єдину хронологічну **систему** – Геродот у V ст. до н.е., Евгемер у III ст. до н.е.

3. Виведення **закономірностей** при застосуванні **принципу акмеологічності** в хронологічному описі філософської діяльності видатних мислителів було здійснене в II ст. до н.е. хронографами: Сотіоном (біля 200 р. до н.е.), Гераклітом Лембоським (II століття до н.е.), Гермиппом зі Смірни (біля 200 р. до н.е.).

Таким чином, аналіз історичних подій, як досягнень (акме) особистості і держав, у часі був здійснений із використанням таких методів:

- а) описово-фрагментарний метод,
- б) хронологічно-системний метод,
- в) метод **фіксації досягнень** видатних подій.

Видатний внесок у формування принципів акмеологічності й удосконалювання був зроблений давньогрецьким (афінським) ученим-математиком Аполлодором, який **уперше** розробив і застосував **науковий метод акмеології – метод хронології** (144 р. до н.е. – «Хроніки» у 4-х томах).

Передісторія розвитку акмеології укладається в період від 1000 до 600 року до н.е. Це період розвитку суспільства і духовної культури, що характеризується переходом від міфологічного до філософського світогляду.

Слід відзначити декілька елементів, які формують акмеологічний напрямок цього періоду:

1. **Накреслюється тенденція** і створюються передумови для поширення діяльності видатних мудреців і розповсюдження їхніх ідей у широке коло осіб, що осмислюють дійсність.

2. **Формується принцип** поширення мудрості у формі знань і організації навчання вершинам діяльності.

3. **Підвищується роль** системного знання і створюються передумови поширення мудрості в організованих формах: школи, ліцеї, академії і т.д.

4. **Формується сам принцип навчання**, передачі вищих осмислених знань у формі наукових теорій.

5. Позначено *проблему нерівності*, осмислена ієрархізація суспільства, як ступінь розвитку людини і суспільства, сформований принцип досконалості, як спосіб досягнення результату в русі вгору за ієрархічною градацією.

6. *Удосконалюється система понять* гармонії як взаємодії між частинами і цілим у практичній діяльності.

Вершиною практичної діяльності періоду еллінізму є сім античних творень архітектури і мистецтва.

Етапи розвитку філософії античності

Акмеологія як наука про досягнення конкретного результату стає необхідністю подальшого розвитку, через систему освіти і навчання, що стало початком *другого* етапу передісторії розвитку.

З огляду на еволюцію розвитку античної філософії, після розгляду **етапу передісторії** можна, з деяким спрощенням, говорити, що на *першому* її етапі головна орієнтація — на осмислення природи, на *другому* — на людину, на *заключному* — етична проблематика.

Акмеологічні передумови в середньовічній філософії

Акме у середньовічний період розвитку укладається в період часу з 260 р. до н.е. по 529 р. н.е. Цей період характеризувався руйнуванням давньогрецької цивілізації і зародженням нової соціально-економічної формації суспільства. Утрачається велика частина видатних теоретичних знань, відбувається занепад грецької філософії й тріумф нових християнських ідей, що виходять на історичну арену в I столітті.

Виділимо наступні **складові поняття акмеологічності** в середньовічній філософії при розгляді категорій *добра і зла*, що розпочиналися з ідеї про те, що для досягнення істини потрібно усвідомити прихований у тексті філософії **духовний** зміст. Відзначимо, що в розумінні поняття *добро і зло в людині досконалість* розглядається у вигляді двох акме:

перше — «досконалість» у добрі — це досягнення раю,

друге — «досконалість» у гріху — це дорога в пекло.

Таким чином, акмеологічність — це *божественна відплата* людям за вчинене ними добро і зло.

Після періоду патристики в християнській філософії сформувалися два напрямки: *схоластика* і *містика*.

Складені поняття акмеологічності середньовічної філософії в розділі схоластика (Боецій):

Досконалість розглядається у формі *концепції навчання*, що включає сім наук:

- перший ступінь – *trivium* (граматика, риторика, діалектика),
- другий ступінь – *quadrivium* (арифметика, геометрія, акустика («музика») й астрономія).

Аспекти в досягненні акме в середньовічній філософії:

1. На думку середньовічних філософів, *Акме припускає сходження від однієї точки досконалості до іншої*; також підкреслюється *принцип ієрархії* через різні ступені досконалості, коли нижчі ступені підпорядковуються вищим.

2. Досконалість неможлива без пізнання істини; *пізнати істину означає пізнати себе в образі Бога. Відмова від індивідуальності.*

3. *Принцип гармонії розуміється як єдність знання та віри*, але при цьому *вершинність (акмеологічність) розвитку визначається атрибутом у формі віри.*

Складові поняття акмеологічності середньовічної філософії в розділі християнська містика:

Світ духовних сил і сутностей.

Людина була духовною істотою до гріхопадіння.

Гріхопадіння – повалення людини у світ почуттєвого буття, де вона набула тілесної форми.

Порятунок людини як удосконалювання – відмова від тілесного світу і повернення себе у свій колишній духовний вигляд.

Три стадії *удосконалювання* за теорією християнської містики:

- *очищення душі* від почуттєвих пристрастей і прихильностей;
- *просвітлення душі* мудрістю, світлом божественних істин;
- *злиття* людини з Богом через «*містичний досвід*».

«*Містичний досвід*» – це екстаз, галюцинації, натхнення, осяяння.

Акме в епоху Середньовіччя як *подвижництво* й *аскетизм*, подолання конфліктів між бажаним і дійсністю.

На відміну від християнської містики, *каббалісти* вбачають удосконалювання людини в одержанні блага від Бога у формі *розкриття складного тлумачення таємного змісту Священного Писання (тори)*. Досконалість, духовний розвиток людини, закладено

в бажанні розділяти отримане благо з ближнім. Удосконалювання індивіда неможливе без відносин з іншими.

Філософські передумови акмеології періоду XIV–XIX ст.ст.

Акме у філософській думці Відродження (XIV–XVI ст.ст.)

Основні ідеї цього періоду:

1. **Досконалість цілісної людини розуміється як максимальний рівень самореалізації.**

2. **Шлях досягнення досконалості – через творчу діяльність.**

3. **Досягнення результатів (акме) діяльності обумовлене подоланням зовнішніх перешкод завдяки волі, енергії, рішучості.**

4. **Підвищується роль держави в удосконалюванні діяльності людини.**

5. **Удосконалювання людини вперше розглядається через включення її в суспільну власність.**

6. **В епоху Відродження вершиною досконалості є домірність впливу індивідуума і держави, як етап подальшого розвитку.**

7. **Акме розвитку цього періоду розглядається в гармонії домірності приватної і суспільної власності та підвищенні ролі держави.**

Проблема вдосконалювання людини у філософії Нового часу

1. **Вершиною філософського розуміння акме в період Нового часу є триєдність – Бог, природа, людина.**

2. **У період Нового часу – досконалість розуміється як володіння особистістю трьома правами: на життя, волю й власність.**

3. **Досягнення акме здійснюється через пізнання природи й підпорядкування її владі людини. Практичне використання природи здійснюється за допомогою знань.**

4. **Результат діяльності (акме) – загальне добро, яке твориться волею, розумом і розрахунком окремих осіб, що позначається прагненням кожного до благополуччя.**

5. **Подальшим етапом удосконалювання став розвиток теорії власності. Якщо в період Відродження акцент робився на особисту, приватну власність (Макіавеллі) і суспільну власність (Т. Мор), то в період Нового часу (на думку Локка) через нерівність талантів і старанності з'являються багаті й бідні.**

6. **Головним моментом удосконалювання є наявність суверенної й обов'язкової державної влади для всіх громадян.**

7. Удосконалювання, як єдність людини з природою, досягається через гармонію домірності взаємовпливу людини й природи.

Акме у філософії епохи Просвітництва

Складені поняття акмеологічності філософії Просвітництва:

Стверджувалася «розумність» *природи*, а тому й розумність *людини*.

Піднімалася роль *розуму* стосовно *віри*.

Ідеї **свободи** наукового й філософського мислення, художньої творчості, проти *церкви*, *абсолютизму*,

Нещастя людства виникають із його *оман*.

Переконаність в особливій, вирішальній *ролі знання, просвіти* в соціальному розвитку.

Висока оцінка **вмінь** людини самостійно *оцінювати* перебіг подій, *ухвалювати* самостійні рішення.

Німецька класична філософія

1. Німецька класична філософія розглядає акме, як **моральне вдосконалювання**. Подальший етап удосконалювання особистості розглядається з позиції **незалежності моралі від релігії**. Моральний закон не виводиться з релігійних заповідей. Показано механізм удосконалювання через застосування поняття «**максима**» й «**імператив**» (Кант).

2. Досконалість особистості досягається через підпорядкування **моральним** нормам, через «вимушений» **розвиток**, через учинки, що збігаються з **категоричним імперативом**.

3. Вершиною морального вдосконалювання є **категоричний імператив** – універсальне правило для оцінки моральності вчинків: «**Чини так, щоб максима твоєї волі могла водночас мати силу принципу загального законодавства**».

4. Гегель розглядає досконалість через поняття **абсолютної ідеї**, як **закономірний, поступальний розвиток**, у якому всі процеси пов'язані між собою. Історична заслуга Гегеля полягає у визначенні механізму вдосконалювання, що містить у собі 3 елементи:

а) **чиста логіка** – **суб'єкт пізнання** (погляд із середини);

б) **вчення про зовнішню реальність** – **об'єкт пізнання** (відображення об'єктивної реальності);

в) **повернення абсолютної ідеї до себе**, і об'єкт стає **суб'єктом діяльності** у формі **самопізнання**.

5. Акме досягається за допомогою **розуму**, що встановлює моральний закон, на відміну від законів держави, які мають **загальнозначущий зміст**.

6. Вершиною розвитку логічного мислення є розробка Гегелем системи загальних категорій (буття, небуття, наявного буття, якості, кількості й міри). Важливим моментом у розумінні гармонії як досконалості була категорія міри, що визначала домірність частин цілого при якісних і кількісних змінах.

Другий період передісторії належить до формування акмеологічних ідей в працях видатних учених.

Б.Г. Ананьєв в монографії «Людина як предмет пізнання» визначив місце акмеології в системі наук про людину [10, с. 80, рис. 5]:

- Ембріологія людини
- Морфологія і фізіологія дитини
- Педіатрія
- Педагогіка
- **Акмеологія**
- Геронтологія.

При обґрунтуванні своєї теорії вчений спирався на аналіз конкретних наукових напрямків (антропології, фізіології, філософії, психології, медицини), в надрах яких формувалися конкретні властивості і предмет акмеології. У цьому – своєрідність російського етапу розвитку акмеології.

Специфіка розвитку науки в Росії обумовлена її відносно пізньою інституціоналізацією. У той час, як в Європі набирали міць університети і наукові співтовариства, Росія робила лише перші кроки в цьому напрямку. За цих умов було принципово важливим знайти свій власний підхід на основі узагальнення передового закордонного досвіду. У зв'язку з цим в Росії завжди важливу роль займали енциклопедисти і широко-мислячі люди, які вміють знайти нестандартне рішення. Істотно, що система освіти спочатку була націлена на формування таких особистостей (що, на жаль, поступово втрачається в сучасних умовах).

Одними з перших енциклопедистів по праву можна назвати В.Н. Татіщева і М.В. Ломоносова. У передісторії акмеології Росії можна виділити декілька ліній, в яких відбувалося закладання фундаменту майбутньої наукової акмеології:

1-я лінія (історико-філософська) – представлена поглядами В.Н. Татіщева, М.В. Ломоносова, Я.П. Козельського.

2-я лінія (природнича), яка, в свою чергу, умовно може бути поділена на три гілки:

- а) біологів і фізіологів – К. Бер, М.О. Северцов, І.М. Сеченов, К.А. Тімірязєв, М.М. Миклухо-Маклай, І.П. Павлов, О.О. Ухтомський, П.К. Анохін;
- б) лікарів – М.І. Пирогов, І.М. Балинський, І.П. Мержеєвський, В.М. Бехтерєв;
- в) особливе положення займає видатний хімік і мислитель Д.І. Менделєєв.

3-тя лінія (психолого-педагогічна) – К.Д. Ушинський, П.Ф. Лесгафт, О.А. Потебня.

Історико-філософська лінія передісторії акмеології

Значення праць В.Н. Татіщева для акмеології проявляється у спробі застосування комплексного підходу до розвитку держави і народу. Головний акцент в його дослідженні ставиться на хронологічному і хронологічному підходах – основних методологічних принципах сучасної акмеології. Сутність їх полягає у встановленні зв'язку місця і часу певних подій.

М.В. Ломоносов вплинув на становлення багатьох галузей наукового знання в Росії. З точки зору акмеології важливо відзначити уявлення Ломоносова про те, що людина в своєму розвитку дотримується своїх законів, в яких виражається гармонія її природних і соціальних засад. Ломоносов приділяв особливу увагу суто людським якостям – розуму і слову, в необхідності всебічного розвитку яких він убачав головне завдання вдосконалення. Подібно Аристотелю він створив «Риторику», в якій запропонував п'ять невід'ємних *складових вдосконалення* в цьому мистецтві: природні обдарування, наука, наслідування, вправління у написанні твору, знання інших наук. Природні обдарування поділялись у Ломоносова на душевні (психічні) і тілесні (фізичні). Вони складали основу, «підґрунтя» для вдосконалення.

Важливо відзначити, що риторику Ломоносов розглядав дуже широко, як мистецтво гарно подати свої думки і, що суттєво, переконати в їх істинності. Якщо врахувати, що діяльність людей реа-

лізується за допомогою спілкування, то високий розвиток риторичних здібностей, за Ломоносовим — це природно для людини, в цьому полягає акме спілкування й успішного існування людини в суспільстві.

Для акмеології також цікавий досвід використання порівняльно-історичного методу, за допомогою якого М.В. Ломоносов мав на меті встановити загальні закони розвитку великих імперій. У цьому виявляються передумови етнологічної акмеології.

У контексті розвитку акмеологічних ідей особливе місце посідають філософські ідеї Я.П. Козельського. Він, слідуючи традиціям французьких просвітителів, розвивав філософське обґрунтування матеріалістичного розуміння природи і людини. Наслідком цього стало те, що категорія вершини являє собою не абстрактну, відірвану від дійсності сутність, а об'єктивний прояв розвитку і взаємодії природи і людини.

Я.П. Козельський звертав увагу на те, що будь-яка діяльність повинна завершуватися якимось конкретним продуктом — у цьому передумова теорії продуктивної (творчої) діяльності в акмеологічній концепції Н.В. Кузьміної. Оскільки творчість Козельського була пов'язана з філософською та науковою діяльністю, то продукт для них — це наукова теорія. Він виділяв рівні наукового пізнання в дослідженні об'єктів, які пов'язував в єдину систему. Хоча системний підхід оформився як науковий метод і його почали застосовувати в акмеології набагато пізніше, проте, основні ідеї системності можна побачити вже в працях Козельського. Осмислюючи спосіб вдосконалення людини, Я.П. Козельський у співзвуччі з Руссо і Вольтером вважав, що універсальним способом є система виховання.

Природничо-наукова лінія передісторії акмеології

а) Гілка біологів і фізіологів

К. Бер визначив важливі закономірності в розвитку живої природи. Науковий внесок Бера в подальше формування акмеології полягає в тому, що він досліджував *вершинний напрямок* еволюції живих істот у контексті теорії Ч. Дарвіна і розробив *порівняльний метод* аналізу зародків тварин. Цей метод згодом у своєму застосуванні вийшов далеко за рамки біології, а на сьогоднішній день є

одним із основних в акмеології. У погляді на еволюцію Бер дотримувався тези про її «цілеспрямованість», тобто наближення до досягнення якогось вищого краю, досконалості. Незважаючи на те, що за часів К. Бера його ідеї (у зв'язку з наявністю цієї кінцевої мети) сприймалися як ідеалістичні і такі, що суперечать ідеї Ч. Дарвіна про природний добір, нині з розвитком синергетики, синергетичної акмеології і таких понять, як аттрактор, суператтрактор, вони набувають нового звучання.

Важливо відзначити цінність ідей К. Бера в галузі антропології – він ратував за глибоке дослідження природи людини, її походження і розвитку. На основі своїх досліджень він припускав, що всі люди походять від одного прашура. Ці ідеї згодом надихнули наукові розробки М.М. Миклухо-Маклая.

М.О. Северцов своїми працями розвивав, з одного боку, еволюційне вчення Ч. Дарвіна, а, з іншого боку – екологічні ідеї А. фон Гумбольдта. Творчо поєднавши підходи обох, він відкрив низку важливих закономірностей, цінних для науки взагалі і для акмеології, зокрема. Складає істотний інтерес положення про те, що фізичні умови (температура, ландшафт, склад ґрунту, клімат) визначили на якомусь етапі розвитку в минулому особливості рослинного і тваринного світу. В ході подальшої еволюції тварини, рослини і середовище їхнього життя розвиваються спільно, являють собою єдине ціле. Ці ідеї мали далекосяжні наслідки. Так, С.С. Четвериков (учень М.О. Мензбира – продовжувача М.О. Северцова) відкрив таке явище в живій природі, як «хвилі життя», суть якого в періодичному коливанні чисельності популяції живих організмів у залежності від змін умов середовища. «Хвилі життя», по суті, акмеологічне явище, і передумови до нього простежуються в дослідженнях М.О. Северцова.

У своїх подорожах М.О. Северцов докладно спостерігав не лише тварин і рослини, а й побут людей. Цікавим є в акмеологічному ракурсі його аналіз моралі козаків Семиріччя в контексті умов їхнього життя. М.О. Северцов, розкриваючи фактори їх процвітання, вказує на такі особливості: природні (ландшафт, родючі землі, багаті ліси, велика кількість тварин); соціальні (міграція дешевої робочої сили, торгові шляхи й ін.). Усе це в комплексі формує характер козаків. Ці дані – гарне підтвердження тези К.Д. Ушинсь-

кого про вдосконалюючий характер праці щодо природи людини, про вплив середовища на формування характеру. Ці дані мають значення і сьогодні, особливо для етнологічної акмеології.

Праці І.М. Сеченова здійснили значний вплив на формування вітчизняної наукової психології, а також акмеології. У своїх дослідженнях І.М. Сеченов виходить із уявлень про еволюцію Ч. Дарвіна і Г. Спенсера, який поширив принцип еволюції на сферу космосу.

У своїх роздумах І.М. Сеченов виходить за рамки світу тварин у світ людини. Він встановлює три рівні вивчення розвитку:

1. Історія розвитку зародка.

2. «Спадкостний і прогресивний розвиток знань в культурних расах» [75].

3. Цикл розумового розвитку «... індивідуальної людини від народження до зрілості ...» [75].

І.М. Сеченов аналізує сутність зрілості мислення людини. Зрілим воно стає тоді, коли з'являється здатність до оперування словами, до аналізу і синтезу, класифікації та узагальнення. Сеченов показує, що в онтогенезі мислення людина рухається від менш досконалого стану у дитини до більш досконалого стану дорослого.

К.А. Тімірязєв розмірковував про фактори успішності діяльності вченого, про ті акмеологічні властивості, якими він повинен володіти: «... здатність вгадувати, схоплювати аналогії, що вислизають від звичайних умов, і становить долю генія».

К.А. Тімірязєв показав, що успішність діяльності взагалі, а наукової зокрема, залежить від морального стану діяча. Якщо відбувається падіння морального рівня людини, то в занепад приходить і та діяльність, яка нею виконується. Отже, процвітання суспільства залежить від прагнення до вдосконалення кожного з його членів. Удосконалення відбувається в постійній боротьбі між моральним обов'язком і простими життєвими інтересами. Ідеалом принципової особистості для К.А. Тімірязєва був Д.І. Менделєєв. Межа вдосконалення вченого (його акме) він убачав у служінні обраній справі і перебуванні при цьому в самій гущі суспільного життя.

М.М. Миклухо-Маклай, як глибокий дослідник антропогенезу, показав загальні закони розвитку людських рас. З позицій гуманізму він надав теоретичне обґрунтування рівності народів і наяв-

ність у них єдиного генетичного джерела. Це дає підстави для пошуків подібних закономірностей досягнення акме як у окремих рас у розвитку культури, так і у всього людства в цілому.

Акмеологічність ідей І.П. Павлова полягає в тому, що він зробив теорію вивчення вищих психічних процесів людини і тварин і сформулював вчення про вищу нервову діяльність. Важливе місце в цьому вченні посідає уявлення про другу сигнальну систему – мовлення, що принципово відрізняє людину від тварин. Крім того, І.П. Павлов запропонував типологію нервових систем, розкривши фізіологічні підстави відмінностей людей.

Значення ідей О.О. Ухтомського для акмеології полягає у вченні про домінанту, як матеріальну підставу здатності людини до концентрації уваги і волі при досягненні успіху. Шлях людини він називає життєвою траєкторією, що є проявом фундаментальних законів буття і залежить не тільки від фізіології людини, але і від зв'язку з довкіллям. Він встановлює необмежені можливості людського пізнання. Ці ідеї відіграли важливу роль у становленні філософської антропології та акмеології.

П.К. Анохін одним із перших застосував ідеї кібернетики в дослідженнях і зазначив спільність у механізмах функціонування різноманітних систем. Важливе місце в теорії П.К. Анохіна посідає ідея про «зворотний зв'язок», на підставі якої можлива побудова механічних моделей. Поняття «зворотного зв'язку» розкриває циклічний характер діяльності людини, який завершується «корисним ефектом» (акме-результатом).

б) Гілка медиків

Особливий інтерес представляють ідеї М.І. Пирогова, що викладені у працях «Питання життя» і «Щоденник старого лікаря». Важливе місце в його поглядах займали проблеми гармонії людини і природи, розвитку особистості, її вдосконалення і виховання.

Джерело вдосконалення особистості для Пирогова міститься у природній індивідуальності людини (тобто в її природних та особистісних особливостях), які досвідчений педагог уміє розгледіти і розкрити в спільній діяльності. Шлях вдосконалення – в моральному вихованні, включенні особистості в суспільний контекст. М.І. Пирогов виділяв два стани людини: недосконалий – стад-

ність, керівництво інстинктами [64, с. 227] і досконалий – індивідуальність, гармонійно розвинена розумово і духовно людина [64, с. 283]. М.І. Пирогов вважав, що досягти такого морального стану можна лише на основі ідеалу [64, с. 284].

Принципове значення має для акмеології встановлення М.І. Пироговим *зміни напрямків розвитку*, тобто що розквіт (рух вгору) обов'язково зміниться тимчасовим застоєм, занепадом [64, с. 106]. Ті ж тенденції він відзначав і в розвитку особистості: тількино успіх у подоланні низинних імпульсів наближається до свого апогею, «трапляється катастрофа» [64, с. 124]. Ці погляди знаходять відображення в акмеології на сучасному етапі розвитку в її зв'язку з теорією самоорганізації. Підкреслимо, що М.І. Пирогов відзначав важливість самоаналізу, самовиховання і самовладання в індивідуальному вдосконаленні.

В.М. Бехтерев заклав основи вітчизняної соціальної психології. У праці «Безсмертя людської особистості» він констатував, що, незважаючи на смертність тіла людини, безсмертними є духовні продукти її діяльності, залишені в культурі. У своїх поглядах він ґрунтувався на ідеях Р. Декарта про рефлексі і сприяв розвиткові цих ідей. Рефлекс у Бехтерева обмежується не тільки фізіологічними реакціями, але й отримує подальший розвиток у формі колективної рефлексії людського досвіду. Все це стало підставою для нових наукових напрямів: рефлексології і патопсихології. Практичною основою підтвердження фундаментальних ідей В.М. Бехтерева була успішна діяльність психоневрологічного інституту та Інституту мозку.

в) *Д.І. Менделєєв*

Д.І. Менделєєв, будучи багатогранним вченим, побачив загальні принципи у, здавалося б, віддалених одна від одної сферах. Він боровся за утвердження наукової психології, його ідеї є суттєвими і *для акмеологічності*.

Періодичний закон – найважливіше акме для науки в цілому – становить інтерес і для акмеології. Період – це, кажучи загально, цикл, а в циклі є нижча і вища точки.

Варто відзначити систему пізнання, створену Д.І. Менделєєвим. Він говорив про «... неподільність і поєднуваність таких окремих граней пізнання, як:

- речовина, сила, дух
- інстинкт, розум, воля
- свобода, праця, обов'язок.

Рівні пізнання:

Перший рівень – «речовина (матерія), сила (енергія), дух» – належать природі взагалі, на сучасному рівні вони відображають універсальну тріаду «речовина, енергія, інформація» [65].

Другий рівень характеризує розвиток в живій природі, еволюційний ряд від інстинкту до розуму і волі, вищим проявом якого є людина.

Третій рівень, як підкреслив сам Менделєєв, належить до суспільства (від малих груп до великих) і вказує на основні проблеми – свободи і відповідальності, і на працю як спосіб удосконалення.

Ці рівні можна розуміти як акмеологічну піраміду взаємодії різних рівнів організації матерії: природний космос, людина (мікрокосмос), суспільство (соціальний космос). Ці рівні дають багате підґрунтя для роздумів і наповнення їх новими смислами. Ми ж підкреслимо акмеологічний характер зазначених тріад і те, що Д.І. Менделєєв вловив найвище в кожній з них. Кожна тріада – це інтеграція локальних акме в якийсь загальний принцип – глобальне акме.

Психолого-педагогічна лінія акмеології

Для акмеології велике значення мають праці К.Д. Ушинського. Воно виявляється, перш за все, в тому, що якщо до К.Д. Ушинського уявлення про вдосконалення, гармонійний розвиток особистості обмежувалися, швидше за все, філософськими роздумами, то в працях Ушинського вони набули практичного вираження.

Важливе місце в працях Ушинського посідає така акмеологічна категорія, як *вдосконалення*. Через неї він визначає педагогіку: «... педагогіка буде, звісно, першим, вищим із мистецтв, бо вона прагне задовольнити найбільшу з потреб людини і людства – їх прагнення до *вдосконалення* в самій людській природі: не до вираження досконалості на полотні або в мармурі, але до вдосконалення самої природи людини – її душі і тіла; а вічно попереднім ідеалом цього мистецтва є *досконала людина* ... » [85]. У зв'язку з таким визначенням, К.Д. Ушинський висував високі вимоги до

особистості педагога, він повинен бути воістину акмеологічною особистістю. Це означає, що педагог повинен мати широкий кругозір, бути тонким психологом, який вміє розгледіти таланти і труднощі учня, особистим прикладом передавати ідеал досконалої людини.

Цінність ідей О.А. Потебні для акмеології полягає у філософському обґрунтуванні мінливості мови, її творчого розвитку. Він використовував тезу Піфагора про те, що весь світ – це одиниця, розвинувши його в твердження про те, що весь світ – це слово і воно є одиницею осмислення людиною єдності світу. Крім того, О. Потебня встановив еволюційний ряд розвитку мови: від слова до міфу, від міфу до поезії, від поезії до прози, де найвищий рівень – це науковий спосіб опису дійсності, за допомогою прозового тексту.

Особливе значення для акмеології має антиномічний метод О. Потебні, вперше застосований до вивчення картини світу різних народів, насамперед слов'янських. В акмеології цей метод знаходить подальше вираження у виділенні акме і кате – головних антиномій розвитку людини, суспільства і природи.

Передумови формування акмеології в науковій думці України

У давньоукраїнській культурі виділення напрямків космосу знаходить свій вираз в образі світового дерева: напрям росту дерева – *«верх»* – символізує життя й розвиток, *«низ»* – згасання, смерть. Модель світового дерева включає виділення 3-х координат: верх – птахи (гілля, крона дерева); центр – звірі (стовбур дерева), низ – риби (коріння дерева). Космос утворюється з чотирьох невіддільних «первісних» стихій – вітру, води, вогню та землі. Простір упорядкованого космосу невіддільний від людини.

У давньоукраїнській культурі відсутнє чітке протиставлення душі й тіла. Слов'янській міфології притаманне уявлення про «множинність душ». «Розуміюча» душа ототожнювалась з головою (з оком). У світі видимого діє душа, «що бачить», а у світі невидимого – та, «що відчуває» (пов'язана з серцем людини). «Душі – життю» протистоїть душа як вегетативна сила (утроба). Крім зазначених душ (розумної, чуттєвої та вегетативної) існує те, що залишається після людини після її відходу на «той світ».

Притаманні давньослов'янській міфології уявлення про людину, про світ відбиваються в тогочасних релігійних віруваннях, в яких припускалась єдність духовного й тілесного начал.

Філософія періоду Київської Русі була, з одного боку, спадкоємницею дохристиянського мислення та світосприймання, а з іншого — вона якісно відрізнялася від нього новим світоглядом. У давній культурі слов'ян основними філософсько-світоглядними проблемами бути такі: проблема буття, уявлення про світ, проблема життя і смерті, розуміння добра і зла, проблеми людської історії тощо.

У природній релігії давніх українців основним предметом була природа; східними слов'янами уособлювались та обожнювались сили природи, про що свідчить «Синопис» (XVII – XVIII ст.), в якому описувались образи дохристиянських богів: Перуна, Волоса, Позвізда, Ладо, Купало, Коляди та ін.

Упродовж життя пращурів сучасних українців змінювалися їхні вірування та міфологічні уявлення. У міфологічній системі світобачення сформувалася «героїчна міфологія» та героїчний епос (билини). Але з часом через неспроможність задовольнити подальший суспільно-історичний і культурний розвиток Русі язичництво поступилося християнській ідеології та філософському світорозумінню.

У Київській Русі (кінець X ст. — початок XIII ст.) поширилася та утвердилася християнська ідеологія.

У центр Всесвіту християнське світосприйняття помістило людину, якій Бог через природу передає заповіді поведження, впливає на неї. У протиставлянні духовного і матеріального першість за духовним — усе творить і всім править Дух. Людина ж морально відповідала за свої вчинки, за свідомий вибір добра чи зла.

Головним джерелом формування української філософії стала народна культура і творчість. Але також на неї суттєво впливали філософи античності (Піфагор, Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель та ін.).

Філософська думка України в епоху Відродження (XVI – XVII ст.ст.)

Розвиток ренесансної культури відзначався переважно наднаціональним і поза сповідним характером.

Провідні ідеї Г. Сковороди:

Діалектичний погляд на існування речей – в їх суперечливому розвитку.

Рух урівноважує протилежності.

Матерія вічна, нескінченна й водночас скінченна; безмежна у просторі й у часі.

Матерія і Бог (матерія і форма) утворюють три світи: макрокосм, мікрокосм і символічний світ (Біблія). *Макрокосм* – природний світ реальних, видимих явищ і речей. *Мікрокосм* – малий світ, людина. Кожен із цих світів складається з видимої та невидимої натур. Невидиме (Бог) існує скрізь. Мікрокосм, тобто людина, гармонійно взаємодіє з макрокосмом і відтворює його особливості. Отже людина – центр, у якому сходяться проблеми життя, діяльності, пізнання. Самопізнання (богопізнання) є ключем для розкриття всіх таємниць і світу, і людини (антропологізм). Головним інструментом пізнання є серце. *Символічний світ* – Біблія – є посередником між макрокосмом і мікрокосмом.

Триступеневість самопізнання: 1) самоідентифікація особистості; 2) пізнання себе як суспільної істоти (особистості); 3) пізнання себе як буття, створеного за подобою Божою.

Будучи у другій половині свого життя мандрівним філософом, Г. Сковорода проповідував ідеї морально-етичної (практичної) філософії, що ґрунтується на таких провідних ідеях:

- основним етичним завданням людини є досягнення стану рівності з Богом; підвестися до Бога людина спроможна на засадах *самопізнання*;
- спокій, мир, рівновага людини; корінь щастя людини у *спокої серця*;
- уникати принад світу, задовольнятися малим і досягти *внутрішньої свободи*;
- ідея самоприниження – спокій, мир серця можна досягнути лише на шляху самоприниження; символом очищення Г.Сковорода вважає *євхаристію* – вдячність Богові;
- ідея «нерівної рівності» – природні здібності Бог дає кожному і вибирати для себе працю слід згідно зі здібностями – кожен має зробити вибір «спорідненої праці»; людська душа мертва, якщо не знайшла спорідненої праці, не віддана своєму природному

ділу. Спорідненість праці у взаємозв'язку з покликанням утворюють шлях до щастя людини.

Філософія України XVII – XX ст.ст.

Представником академічної філософії в Україні є **Памфіл Юркевич** (1826 – 1874 рр.). Його **провідними ідеями** є: ствердження індивідуальності людської істоти; визнання пріоритету над розумом переживань, почуттів, які йдуть від серця; виділення особистісного «сущого», яке переводить ідею в дійсність; спроба поєднати гносеологічний та аксіологічний аспекти у вивченні людини.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897 рр.) є однією з найяскравіших постатей доби першого національного відродження України. Місію всього свого життя він убачав у піднесенні українського народу до національного самоусвідомлення.

Видатний український філософ і письменник **Іван Якович Франко** (1856 – 1916 рр.) усебічно розробляв тему праці, трудової моралі. Однією з основних філософських ідей І. Франка є міркування про те, що найбільша цінність на Землі – правдива жива людина, тому що «така людина – носій духу, а той дух є «вічний революціонер».

Головні розвідки **Лесі Українки** (Лариси Петрівни Косач, 1871 – 1913 рр.) спрямовані на розв'язання проблеми емансипації людської особистості, її вивільнення від національного гноблення та духовного рабства. Письменниця проводить ідею гармонійного життя людини.

Григорій Іванович Челпанов (1862 – 1936 рр.) зосереджував свою увагу на гносеологічних проблемах. Головне завдання гносеології полягає у виявленні, що в пізнанні належить суб'єктові, а що – об'єктові. Наші знання про світ речей (об'єднаних матеріальним субстратом) є результатом творчої діяльності суб'єкта у відповідь на вплив зовнішнього об'єктивного світу, тому вони мають суб'єктивний характер.

Микола Якович Грот (1852 – 1899 рр.) розробляв «вчення про світ і про ставлення до нього людини». Основну увагу приділяв розробці на ґрунті фізіології та психології теорії пізнання.

Процес пізнання базується на єдності та взаємодії зовнішнього й внутрішнього досвіду. В результаті такої взаємодії внутрішні від-

носини пристосовуються до зовнішніх (сприйняття), а зовнішні – до внутрішніх (діяльність). Кожний акт такої взаємодії вчений називає «психічним обертом». Цей оберт може розпочинатись або ззовні (від середовища), або зсередини (від свідомості людини).

Василь Васильович Зеньківський (1881 – 1962 рр.) – зосереджується на осмислювання душі, аналізує особливості психічної причинності. Причинність пов'язана з актом «творення» одного явища іншим. Істинна сутність поняття причинності розкривається через поняття «творення» і «перехід» сил.

У центрі уваги української філософії завжди була і є людина – її внутрішній світ, умови її самореалізації і, як зазначають багато хто з науковців, людина Землі, її вічне прагнення до віри, надії, любові, свободи.

Костянтин Дмитрович Ушинський (1824–1870 рр.) упровадив антропологічний принцип у психологію. Людина розглядається усебічно, як єдність душі й тіла, душі й духу, в своєму індивідуальному розвитку, що відображає історичний дух людства. Вчений підкреслює, що найвеличнішою потребою людини й людства є потяг до самовдосконалення. Психологія – це своєрідне мистецтво. Ідеал такого мистецтва – досконала людина. К. Ушинський підкреслює необхідність досягнути людину, мотиви її найвеличніших і найогидніших діянь, історію розвитку кожної пристрасті і кожного характеру. Йдеться про велику програму комплексних досліджень, яка знайшла свій розвиток і втілення лише у ХХ ст.

Розуміння суб'єкта в українській науковій думці

В. М. Бехтерев подає власне розуміння особистості з об'єктивної точки зору: вона є психічним індивідом «з усіма її самобутніми особливостями, – індивід, який видається самодіяльною істотою відносно оточуючих зовнішніх умов».

Видатному українському психологу В. В. Зеньківському належить пріоритет у теоретичній розробці проблеми людини як суб'єкта психічної активності. Він досліджував проблему суб'єкта та його місця в структурі внутрішнього світу людини.

На важливості принципу суб'єктності, «самопросування» наголошує видатний український психолог Г. С. Костюк. Учений відзначає, що з віком невпинно збільшується роль власної активності особистості в її розвитку як суб'єкта життєдіяльності.

Проблемами саморозвитку та саморегуляції поведінки людини як суб'єкта діяльності переймалися українські вчені Л. Ф. Бурлачук, М. Й. Боришевський та ін. Т. М. Титаренко розробила структурно-генетичну модель цілісного саморозгортання життєвого світу особистості. Авторка стверджує, що з поглибленням суб'єктності змінюється життєвий світ людини, і середина життя знаменується її ставленням до себе як до творця власного життя. Проблему суб'єкта розглядали у своїх розвідках І. П. Маноха, О. Б. Старовойтенко, В. А. Роменець, А. В. Киричук, В. С. Карпенко, С. Д. Максименко та багато інших українських учених.

Аналітичний огляд поглядів зарубіжних і вітчизняних учених на онтогенез суб'єкта в акмеологічному просторі психічного життя наводить В. О. Татенко. Дослідник зазначає, що *акме* суб'єкта психічної активності – це рівень вільної, творчої, свідомої психічної діяльності, що виражається у вчинку. Досягнення цього рівня передбачає такі «вчинкові кроки»: самопокладання як ціннісно-сміслова екзистенційна творчість; самопотенціювання, самоопосередкування; самовизначення; самоактуалізація; самооцінювання; самоаперцепція; самозвертання.

«Вчинок самозвертання це – трансценденція людини в глибини власної самості й переживання того, наскільки її реальне, емпіричне існування відповідає її людській сутності». На цьому етапі людина ніби звітує перед собою щодо своїх досягнень, свого «акме», а це потребує неабиякої духовної сили, навіть мужності. На підставі внутрішнього критичного аналізу суб'єкт прогнозує і планує своє життя, укладає траєкторію акмеологічного саморозвитку.

Другий етап – історія акмеології

Другий етап являє власне історію акмеології. Тут також можна виділити декілька періодів.

Перший період. У 1928 році М.О. Рибніков відродив принципи, пов'язані з акме, для характеристики відмінностей особливостей розвитку людини в дитинстві і в зрілому віці.

Другий період – середина ХХ ст. Визначення видатним психологом Б.Г. Ананьєвим місця акмеології в системі наук, звернення уваги на вивчення вікового розвитку і конкретизація фаз життя

людини як індивіда, визначення акме, як періоду активного розвитку моральних та естетичних почуттів, і оволодіння повним комплексом соціальних функцій дорослої людини, розгляд акмерозвитку дорослої людини на основі громадянських, суспільно-політичних, професійно-трудовак якостей.

Розробляючи фундаментальну теорію розвитку людини, Б.Г. Ананьєв вибудував таку послідовність наукових галузей і предмета їх вивчення: педологія (предмет – закономірності розвитку людини в дитячому віці); ювенологія (предмет – закономірності розвитку в юнацькому віці); акмеологія (предмет – закономірності розвитку в зрілому віці); геронтологія (предмет – закономірності розвитку в похилому віці). Акмеологія, будучи пов'язаною з віковою психологією, повинна була виконати важливе завдання – встановити особливості розвитку людини як індивіда, особистості, суб'єкта діяльності та індивідуальності, коли вона перебуває в найбільш продуктивному, творчо активному віці. У зв'язку з цим, важливо відзначити, що Б.Г. Ананьєв встановив також піки розвитку (вікові акме) для кожного з періодів життя.

Третій період – 70-і роки ХХ ст. – Вивчення дійсності на основі експериментальних методик Б. Г. Ананьєвим спільно з К. І. Степановою та М. М. Обозовим, не лише «в рамках предмета психології, що вивчає закономірності *відображення людиною об'єктивної реальності*, а в рамках удосконалювання творчої діяльності».

Розвитком іншого напрямку в акмеології стали дослідницькі праці Н. В. Кузьміної, яка вивчає вплив здібностей дорослої людини на ступінь *продуктивної діяльності* при досягненні *результату*.

Четвертий період розвитку акмеології характеризує формування єдиної системи предмета, понять і методів акмеології, створення уявлення про її дисциплінарну структуру, а також формування й організацію наукових і навчальних установ акмеологічної спрямованості.

По-перше: момент реєстрації в 90-х роках ХХ ст. акмеології, як науки в системі психології, який характеризувався такими аспектами:

- створенням А.О. Деркачем і О.О. Бодальовим першої кафедри акмеології і психології професійної діяльності в Російській Ака-

- демії державної служби при Президенті Російської Федерації;
- формуванням наукового колективу видатних вчених психологів, філософів і соціологів – академіка РАО К.О. Абульханової-Славської, Є.О. Климова, докторів наук О.С. Анісімова, О.О. Асеева, В.Г. Зазикіна, А.К. Марковой, І.М. Степанова й інших, для здійснення науково-методичного обґрунтування предмета акмеології;
  - розробкою навчальних програм з цієї наукової дисципліни, підготовка і випуск підручників, словників, монографій та інших методичних посібників для практичного впровадження цього предмета в навчальну діяльність;
  - підготовкою і випуском з 2003 року науково-практичного журналу «Акмеологія», що є вищим етапом науково-методичної діяльності вчених-акмеологів.

По-друге: паралельно, в Санкт-Петербурзі, розвиток акмеології, як науки, характеризувався такими аспектами:

- створенням і реєстрацією в 1992 році під керівництвом члена-кореспондента РАО Н. В. Кузьміної, академіка РАО А.О. Деркача і доктора психологічних наук А.М. Зімічевим першої наукової установи – Російської Академії акмеологічних наук;
- відкриттям у 1996 р, під керівництвом А.М. Зімічева та А.І. Ватуліна, першого навчального закладу акмеологічного типу – Санкт-Петербурзької акмеологічної Академії;
- підготовкою і випуском з 1996 року під керівництвом Н.В. Кузьміної, А.М. Зімічева збірника статей «Акмеологія» дійсних членів Академії акмеологічних наук, членів-кореспондентів Академії акмеологічних наук і асоційованих членів Академії акмеологічних наук;
- публікацією протягом двадцяти років у збірнику «Акмеологія» понад 500 наукових доповідей та наукових праць;
- найважливішим етапом розвитку акмеології як науки було заснування загальноросійського журналу «Акмеологія» (А.О. Деркач, О.О. Бодальов). Цей журнал став головним у Росії видавничим центром, в якому публікуються результати новітніх теоретичних та емпіричних досліджень акмеологів.

По-третє: розвиток теоретичних основ акмеологічного знання уможливив формування навчальної дисципліни – акмеології. Цей

етап характеризується: створенням тридцяти кафедр Акмеології у вишах, що сприяло переходу від науково-дослідного етапу до організаційно-методичної роботи; переходом до практичного навчально-методичного етапу впровадження акмеологічного знання (видання підручників та монографій з проблем розвитку акмеології).

У рамках четвертого періоду в Україні у 2005 році на базі Київського університету імені Бориса Грінченка створено Українську Академію Акмеології.

П'ятий період розвитку акмеології пов'язаний із поглибленням її предмета, формуванням філософських основ, поширенням її понять на інші предметні сфери і взаємодія з сучасними науковими концепціями (наприклад, соціальна синергетика). Цей етап можна охарактеризувати як *етап формування «фундаментальної акмеології»*. У цьому контексті важливо позначити саме розуміння фундаментальної акмеології і контури того, за яких підстав може проводитися фундаменталізація будь-якої галузі знання.

Будь-яка наука проходить у своєму розвитку декілька етапів, в ході яких відбувається конкретизація її предметної сфери, визначення основних понять і формування методологічного апарату, що дає можливість описувати, пояснювати і передбачати досліджувані явища.

За однією з класифікацій у розвитку науки в загальному вигляді можна виділити чотири етапи (Бранський В.П.) [22, с. 314; 23]:

1. Публіцистичний
2. Оглядовий
3. Проблемний
4. Концептуальний

Публіцистичний рівень науки характеризується емоційною реакцією дослідника, що виражає зацікавленість і здивування щодо будь-якої проблеми. На цьому рівні відсутнє системне бачення предмета даної науки, він викладається переважно в авторському тлумаченні.

Оглядовий рівень пов'язаний із залученням широкого кола літературних джерел і ретельним аналізом їх з питання, що цікавить дослідника. Основні зусилля цього етапу концентруються на тому, щоб якомога повніше розкрити предмет дослідження, при цьому ще не відбувається позначення кола взаємопов'язаних проблем.

Таблиця 1.2

Етапи формування наукової теорії

Етапи формування наукової теорії	Назва етапу	Зміст діяльності
	1. Публіцистичний	А) Інформаційне повідомлення як емоційна реакція автора на проблему; Б) читання літератури; В) відсутність системного відбору; Г) одна точка зору.
	2. Оглядовий	А) Виклад різних точок зору; Б) ретельне дослідження хто, що і де сказав; В) відсутня постановка проблеми; Г) відсутній виклад точки зору автора.
	3. Проблемний	А) Обробка інших джерел інформації з проблемної літератури; Б) визначення перспективної проблеми; В) не пропонується вирішення проблеми.
	4. Концептуальний	А) Включає всі попередні етапи; Б) чітко виділені більш важливі та менш важливі проблеми; В) визначена фундаментальна проблема; Г) пропонується модель вирішення проблеми; Д) на цій базі можливе вияло допоміжних моделей; Е) виникає концепція.

Проблемний рівень – це не лише виклад різних точок зору, але й їхня творча обробка. На цьому рівні визначається ключова проблема, в той час як її рішення ще не запропоноване.

Концептуальний рівень – це найвищий етап у відображенні суб'єктом об'єкта свого пізнання, в його цілісності. На цьому етапі чітко диференціюються головні і другорядні проблеми. Висувається ключова, фундаментальна проблема і пропонуються декілька взаємопов'язаних моделей вирішення головних і другорядних проблем.

Варто зазначити, що в такому ракурсі розвиток акмеології ще не розглядався, хоча цілком очевидно, що всі ці етапи вона в своєму розвитку пройшла. На даний момент акмеологія перебуває

на концептуальному рівні свого розвитку, один із напрямів її фундаменталізації — це взаємодія з теорією синергетичного історизму.

1.2. ФУНДАМЕНТАЛЬНА АКМЕОЛОГІЯ ТА ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ

Процес розвитку науки акмеології на сучасному етапі неможна вважати завершеним, тому що він не включає повного обсягу багаторівневого розвитку людини. Ця незавершеність обумовлена також і тим, що наразі триває уточнення її предмета в контексті загального розвитку наукового знання а також тим, що локальні результати розвитку наукових досліджень є відносними. Незважаючи на те, що передумови акмеології сягають корінням у натурфілософські концепції античності, статус науки вона набула лише у першій половині ХХ століття. Офіційно цей статус був зафіксований 15 липня 1991 року.

На початку третього тисячоліття наука про людину все повніше охоплює різноманітні відносини та зв'язки людини з оточуючим її світом. Тому з'являється актуальна можливість вивчати людину в системі тих чи інших зв'язків як на індивідуальному рівні, так і на глобальному планетарному рівні як вид, а також так само аналогічно в системі програми розвитку відносин людства з космосом.

У зв'язку з назрілою необхідністю досліджувати більш складні багаторівневі системні відносини та взаємозв'язки людини з оточуючим її світом, представники Санкт-Петербурзької школи фундаментальної акмеології в останні десятиріччя у своїх дослідженнях вийшли за рамки психології розвитку і розширили сферу застосування акмеологічних принципів також у вивченні об'єктів природи та суспільства [82].

У середині ХХ століття видатний учений Б.Г. Ананьєв говорив про «різноманіття суперечливих зв'язків і властивостей». Через свою багатогранність фундаментальна акмеологія опиняється на межі між психологією, соціологією, культурологією, філософською антропологією та філософією історії. Іншими словами, фундаментальна акмеологія, продовжуючи традиції все повніше охоплювати сфери вивчення людини, стає синтезом багатьох піз-

нань про людину, являючи собою маргінальну точку локального акме на перетині з іншими науками, водночас реалізуючи потребу в інтеграції і синтезі інших наукових напрямів. Водночас, фундаментальна акмеологія жодним чином не є іншим трактуванням класичної, педагогічної акмеології, акмеології професійного розвитку або психології дорослих.

Дослідницька праця з обґрунтування предмету фундаментальної акмеології вже нині дає можливість розглядати аспект вивчення людини в системі «людина – природа», що «... не висчерпує всього комплексу зв'язків людини з природою, мікрочастинкою якої вона є» [35, с. 57]. При цьому слід зауважити, що з'являється наукова можливість розсунути межі розуміння конкретних точок розвитку – акме (вершина) і кате (низина). Тут важливе положення полягає в тому, що акме і кате – це категорії, що описують розвиток як чергування підйомів і спадів, висхідної та спадної ліній, прогресу та регресу в загальному розвитку. Таке діалектичне чергування утворює безперервний шлях у вигляді динамічної спіралі.

Сфера вивчення фундаментальної акмеології визначена як вивчення процесів розвитку, які виявляються в закономірному та багаторазовому чергуванні акме і кате. Загальний процес розвитку як закономірне багаторазове діалектичне чергування можна застосовувати не лише щодо людини, а й щодо суспільства і природи в цілому. Більш того, якщо розвиток розуміти як динамічне ступінчасте удосконалювання, то для природи, людини і суспільства можна запропонувати чисельні рівні сходження від однієї вершини до іншої через закономірне пониження; на кожному рівні акме і кате характеризуватимуться своїми специфічними параметрами. Система фундаментальних акмеологічних понять уможливорює використання в дослідженнях власне акмеологічного підходу. Сказане дає змогу зробити висновок, що на поточний момент накопичений дослідницький матеріал, який дає підставу акмеології набути статусу фундаментальної науки, котра виконує задачі щодо виявлення гранично загальних закономірностей розвитку. Остання обставина стала можливою завдяки тому, що у другій половині XX століття принцип розвитку став однією із загальнонаукових методологічних установок. Водночас, можливість екстра-

поляції її основних фундаментальних принципів на більш широкі сфери дослідження ще потребує подальших досліджень, їх обґрунтування та ретельної верифікації.

Як зазначає Н.В. Кузьміна [48], *об'єктом фундаментальної акмеології* постає не лише людина, що перебуває в розвитку, як природна і соціальна істота, під впливом і засобами освіти, але й також дорослі люди – суб'єкти творчої та управлінської діяльності різних рівнів продуктивності.

Предметом фундаментальної акмеології постають закони, закономірні зв'язки та залежності між рівнями продуктивності дорослих суб'єктів діяльності творення і чинниками (суб'єктивними, об'єктивними, суб'єктивно-об'єктивними), що сприяють або перешкоджають самореалізації природних потенціалів, потреб, здібностей суб'єктів творення на шляху до вершин продуктивності. Така діяльність проявляється в індивідуальній, груповій та колективній формах. При цьому відбувається вивчення ситуації, формулювання образів результатів, виробляються акмецільові стратегії розв'язання спеціальних і професійних задач, що підпорядковані втіленню шуканих образів результатів в реальні продукти

Фундаментальна акмеологія має філософські підстави, що припускає вихід наукових досліджень на вищий, філософський рівень уможлядного сучасного знання та осмислення загальних закономірностей еволюціонування різноманіття складних систем і багаторазове чергування акме і кате. Справедливо зазначити, що у філософському ракурсі вивчення предмета акмеології базується на трьох основних принципах: онтологічному, гносеологічному, аксіологічному (Рис. 1.1).

Вочевидь, що сфера принципу онтології розуміється як вчення про об'єктивно-універсальне буття, тобто про об'єктивну реальність та її атрибути, що розглядаються в гранично загальному вигляді (принципи розвитку буття людини і суспільства). Водночас, гносеологія розуміється як вчення про універсальні закономірності справжнього пізнання реальності, тобто про природу і способи досягнення об'єктивної істини. І, зрештою, третій важливий розділ філософського знання – аксіологія розуміється як вчення про природу цінності та загальні закономірності її виробництва та споживання [19, с. 238].

Ставлення до самого себе	Цінність (побудова картини належного – ідеалу)	АКСІОЛОГІЯ
Ставлення до суспільства		
Ставлення до природи		
Пізнання самого себе	Знання (побудова картини сущого)	ГНОСЕОЛОГІЯ
Пізнання суспільства		
Пізнання природи		
Стан «Я»	Реальність Буття (у різноманітні властивостей)	ОНТОЛОГІЯ
Стан суспільства		
Стан природи		

Рис. 1.1. Взаємовідношення трьох розділів філософського знання

Детальніше акцентуємо увагу на розумінні цих трьох розділів науки. В першу чергу зупинимося на онтологічному напрямі, який характеризується тим, що акме досліджується як конкретний результат, вершина буття у просторі й у часі. Дослідження полягає в тому, щоб виділити все різноманіття самих форм акме (незалежних від свідомості пізнаючого суб'єкта) і тих загальних принципів, що розкривають сутність акме. У цьому аспекті встановлюється зв'язок, насамперед, із поняттям першопричини або першооснови буття. Так само досліджується кате як низинний конкретний результат у просторі й у часі.

Класичне філософське розуміння акме безпосередньо пов'язане з тим, як визначається буття і що береться за основу свідобудови. Цей аспект є одним із перших питань, що виникли в історії античної філософії, – про справжнє і несправжнє буття (у зв'язку з розрізненням чуттєвого світу та справжнього буття). Давні мислителі мілетської та іонійської шкіл першоосновою вважали якісно визначену матеріальну стихію (повітря, воду, вогонь, землю – трактат Платона «Тимей», 360 р. до н.е.; Аристотель додав п'ятий елемент – ефір і постулював – небеса зроблені з цього елементу).

У філософській картині світу давніх мислителів правильні многогранники вважались сакральними геометричними формами. За

давньою філософською думкою, правильні многогранники в природі ніколи не є жорстко фіксованими, тому що перебувають у стані постійного плавного переходу та змінювання в бік еволюціонування (акме) чи регресу (кате) від однієї геометричної форми до іншої з власною швидкістю або частотою. Властивості першооснови особливим чином виявляються в кожному з цих станів. Такий світогляд накладав відбиток і на розуміння акме. Тут же виникають питання про мінливість форм і сутність акме, а також про наявність множинних меж у просуванні до акме. В античності існував ще один погляд на першооснову як граничну нематеріальну ідею, що відбувалось і у змісті поняття акме. Воно мислилось як граничне абстрагування від чуттєвого та уподібнення ідеї.

У вищенаведених міркуваннях ми перейшли до розуміння гносеологічного напрямку дослідження щодо розгляду античного пізнання істини. Цей напрям науки характеризується вивченням проблеми пізнання сутності акме і кате через вираження об'єкта в конкретному стані та виявлюваних в ньому властивостях. Отже, гносеологічний напрям охоплює, насамперед, питання про принципову можливість справжнього пізнання стану і властивостей акме і кате. У першому наближенні в напрямі гносеологічних проблем у фундаментальній акмеології на рівні філософських засад висуваються питання про природу акмеологічної теорії, закономірності формування акмеологічної теорії, ваємовідносини фундаментальної акмеології та філософії. Гносеологія упорядковує певним чином різноманіття уявлень про предмет акмеології, використовуючи принципи наукового мислення: індукцію, дедукцію, аналіз, синтез, порівняння, спостереження. У дослідницькому ракурсі в акмеології зберігають значення загальні принципи наукового світогляду: об'єктивності, спостережуваності, детермінізму, пізнаваності, раціональності, можливості емпіричної перевірки, осмисленості людського існування. Ці принципи були узагальнені у працях В.П. Бранського [20, с. 14-15].

У свою чергу аксіологічний напрям дослідження характеризується розкриттям значення понять акме і кате як досягнення конкретної значущої цілі людиною і суспільством та динамічного дотримання індивідуальних і загальнолюдських цінностей, найвищими з яких вважаються істина, добро і краса. У цьому фокусі до-

слідження найвищих цінностей розкривається сутність спрямованості розвитку конкретної особистості або суспільства в цілому.

При більш глибокому аналізі понять акме і кате виявляється, що їх неможна звести до досягнення якоїсь однієї конкретної цілі, тобто поняття ціль і акме/кате за змістом не є тотожними. За своєю сутністю, поняття акме містить сукупність багатограних цілей різного рівня. Чисельний прояв властивостей акме відповідає розумінню гармонії, виявляється як на рівні людини, так і природи.

Дуже цікавою для вивчення є запропонована французьким естетиком Шарлем Лало (1926 р.) типологія гармонії, що являє собою систему естетичних категорій на основі виділених типів: відшукуваної, досягнутої, втраченої гармонії. Типологію Ш. Лало [52] можна використовувати єдиною системою в доповненні з поняттями визначеності та невизначеності, які запропоновані філософом В.М. Сагатовським у його філософських працях про гармонію, що розвивається [71, с. 67]. Отже, динаміка стійкої цілісності як діалектичне чергування руху від дисгармонії до гармонії презентує три типи стану гармонії:

- «*відшукуваної*» гармонії (піднесене, трагічне, драматичне), як перехід *від невизначеності до визначеності*, тобто перехідний інтервал руху вгору;
- «*досягнутої*» гармонії (витончене, прекрасне, грандіозне) — «*визначеність* означає наявність межі», тобто інтервал (момент) присутності в точці акме;
- «*втраченої*» гармонії (дотепність, комічне, гумор) як інтервал *переходу* [71, с. 22] *від визначеності до невизначеності*, що свідчить про рух донизу, до кате.

Таке розуміння розвитку в єдиній цілісності осмислення дає можливість глибше вивчити феномен маргінальних точок акме і кате. Відстань у просторі і часі від однієї точки до іншої зазвичай визначається як лінія. Проте, зазначимо, що лінія переходу від однієї точки до іншої у тривимірному просторі не завжди буває прямою. Передбачається також, що в реальності лінія траєкторії детермінується або *плавним*, або *стрибкоподібним* переходом як у просторі, так і в часі. Плавний або стрибкоподібний перехід, у свою чергу, може відбуватися ще більш нерівномірно за так званим принципом кривих ліній, у нашому випадку незамкнених (для від-

критої складної системи) ламаних, а також гнутих за принципом півкола. В такому разі, рух не лише вгору (акме), але й донизу (кате) є закономірним для буття.

Слід зазначити, з наведеної систематизації *гармонії* (завдяки принципам Лало і Сагатовського) зазначений феномен (граничності) акме і кате ми можемо глибше розкрити:

- за змістом стан гармонії відбиває деякий *локальний результат* і одночасно *процес розвитку* реальності;
- за формою стан гармонії – *відбиток структурою взаємодії зовнішнього та внутрішнього середовища* буття.

Досягнення в точках акме і кате як *стани* характеризуються певними специфічними *властивостями*. Тому актуальним стає розуміння сутності граничних точок акме і кате через розкриття їх *властивостей*. Розглянемо, для прикладу, типи станів:

- 1) «*досягнутої*» гармонії як наявність границі акме;
- 2) «*відшукуваної*» гармонії як перехід *від невизначеності до визначеності* (дихотомічний локальний результат просування вгору до акме);
- 3) «*втраченої*» гармонії як перехід *від визначеності до невизначеності* (дихотомічний локальний результат просування вниз до кате).

Досягнення результату чи перехідного інтервалу від одного результату до іншого характеризується такими властивостями:

- багатогранністю сутнісного розуміння маргінальних точок акме і кате;
- *стадіями граничності* – відстанями досягнення межі («*відшукуваної*» гармонії), мірою довжини, протяжності, лінією границі розвитку;
- *точкою стану граничності* («*досягнутої*» і «*втраченої*» гармонії) – характеризується основними поняттями: точка еволюції, біфуркації, кульмінації, результат розвитку; точки початку і завершення певного рівня розвитку та його динамічної стадії;
- *результатом досягнення* [7, с. 92], що визначається конкретними критеріями, в тому числі цінностями – локальна межа як *конкретна точка* досягнення при русі вгору чи донизу (при хронологічних чинниках).

При розгляді цілісної картини дослідження необхідно враховувати, що окрім типологічного чинника обов'язковим для розгляду

є й хронологічний чинник, який визначається тривалістю перебування в конкретному стані. Це стосується моменту не стільки досягнення деякого бажаного стану (який взагалі може бути недосяжним), скільки прояву сутності граничності акме і кате, тобто віднайдення більш-менш стійкого незрівноваженого положення в цих станах, завдяки різноманіттю властивостей акме і кате. Це не тільки статичний момент, але також і єдність із стійким і динамічним моментом у вершинному стані.

Слід зауважити, що історико-філософський аналіз за допомогою «хронотопологічної моделі» [22, с. 201-214] дає можливість повному поглянути на фундаментальні поняття акмеології, що розкривають її предмет і характерні єдині принципи для всього різноманіття явищ щодо людини, суспільства, природи. Першими серед фундаментальних понять є дві головні протилежності в дослідженні вершинних точок – «акме» і «кате», єдність яких виражається в категорії «досконалість». Подальше уточнення змісту категорій «акме» і «кате» призводить до необхідності введення додаткових понять, що розкривають взаємовідносини між ними. Розширення бази акмеологічних понять, нарівні з поняттями граничних точок акме і кате, визначають предметне поле досліджень фундаментальної акмеології (табл. 1.3).

Якщо категорія акме порівняно повно розроблена в наукових працях, то її протилежному поняттю – кате – почали приділяти належну увагу лише на початку ХХІ століття. При цьому неможна сказати, що явища, протилежні рухові до вершини (акме), взагалі не розглядались наукою. Справедливо зауважити, що між ними в дослідженнях не був встановлений діалектичний взаємозв'язок саме в розумінні понятійної пари акме/кате.

Розглянемо розуміння «кате». По-перше, – це початковий стан, початок руху вгору. У цьому контексті можна згадати про стан спокою, бездіяльності системи. По-друге, кате – це кінцевий, тимчасово низинний стан, поріг, у якому відбувається розкладання деякої колишньої складної структури на елементи, тобто спрощення. В такому разі можна говорити про те, що досягається значна ясність і простота в якомусь складному явищі. По-третє, кате – антипод верху, точка (нижня), що детермінує граничність у рухові донизу.

Таблиця 1.3

Основні поняття фундаментальної акмеології та їх сутність

Функція наукового знання	Сутність	Поняття акмеології
Розкриття предмету	Фундаментальні поняття акмеології	«акме», «кате», «результат», «досконалість», «точка», «лінія розвитку»
Опис	Поняття, що характеризують просування до акме (феноменологія)	«старт», «нижня точка», «верхня точка», «кульмінація», «фініш», «лінія траєкторії розвитку», «рух донизу», «рух догори», «перехід», «вершина», «багатовершинність»
	Поняття, що розкривають механізм просування до акме (феноменологія)	«критична точка», «криза», «катастрофа», «анастрофа», «катарсис», «творення», «руйнування», «діалектичне чергування», «рух», «спокій»
Пояснення	Універсальні принципи аналізу акме (есенціологія)	«сутність», «явище», «річ», «відносини», «стан», «властивість», «гармонія», «топ»
Передбачення	Поняття, що виражають результат удосконалювання (есхатологія)	«акмеологічна спрямованість», «локальне акме», «локальне кате», «глобальне акме», «глобальне кате», «абсолютне акме»

Іншими словами, якщо рух до акме характеризує підйом і в крайній точці кульмінацію (позитивне напруження), то рух до кате пов'язаний із розслабленням, скиданням і в крайній точці падіння

(негативне напруження). Суто емпірично рух вгору – на гору – енергетично витратний процес, що потребує докладання значних зусиль. Рух вниз – під гору – здійснюється з набагато меншими зусиллями (а в разі, наприклад, каменю, що котиться донизу – з прискоренням, при цьому з потенційним сильним ударом). Удар створює порушення розвитку динаміки системи, а в деяких випадках (катастрофа) і порушення самої системи.

Поточний аналіз сфер і напрямів дослідження у фундаментальній акмеології свідчить про необхідність використання класичних функцій будь-якої науки: опис, пояснення і передбачення. Логічно припустити, що доцільно використовувати загальні філософські категорії: сутність і явище. З точки зору фундаментальної акмеології цей аспект відбивається в таких базових поняттях, як властивості, стани, гармонія.

Отже, *властивість* як філософська категорія допомагає розпізнати виражену сутнісну визначеність об'єкта, завдяки якій цей об'єкт існує саме таким, як є. Поняття «властивість», на підставі філософських досліджень мислителів різних сфер [61], можна описати так: властивість – це характеристика предмета/об'єкта, що співвідноситься з категоріями *речі* і *відношення* та визначається через ці категорії. Також на підставі багатьох досліджень та аналізу визначень у філософських словниках виведена *класифікація* загальних характеристик.

Властивість це:

- проявлений атрибут *речі*: загальні ознаки + форма прояву;
- прояв кількості та якості: вид, рід, тип – енергія, величина, протяжність;
- *відношення*: функції, внутрішні та зовнішні взаємозв'язки, вид взаємодії, системність.

Також є ґрунтовна можливість визначити *види властивостей*:

- а) властивості, які не вирізняються інтенсивністю, їх можна назвати «*точковими*» (не можуть змінювати інтенсивність; наприклад, «матеріальна властивість»);
- б) властивості, що мають певну інтенсивність, це «*одномірні*» та «*лінійні*» (інтенсивність може бути більшою або меншою; наприклад, «довжина», «маса», «температура»);
- в) властивості, що є мінливими у двох і більше відношеннях – «*дво-*

мірні» і взагалі «*n-мірні*», тобто «*нелінійні*» (наприклад, змінювана за напрямом і за модулем швидкість).

Властивість не існує поза речі і поза відношень, отже вона *відносна*. Властивості нелінійних систем, якими є всі живі об'єкти природи, в тому числі і людина, залежать від їхнього стану.

Стан — філософська категорія, що має загальні характеристики:

1) внутрішня підстава і внутрішня динаміка чи спокій;
2) взаємозв'язок і взаємовплив параметрів простих систем у більш складній системі;

3) наявність зовнішніх впливів на систему.

Стани класифікуються таким чином:

1) початковий стан якого-небудь об'єкта, явища або процесу в певний момент (інтервал) часу (сукупність значень тільки незалежних параметрів);

2) підсумковий (кінцевий) стан якого-небудь об'єкта, явища або процесу в певний момент (інтервал) часу (загальний результат низки впливів на систему);

3) характеристика структури і структурні особливості: види і типи розподілів частин (елементів);

4) сукупність основних параметрів субординаційних, ієрархічних залежностей між параметрами систем.

Отже, поняття стану акме акцентує властивості граничної точки в момент досягнення отриманого результату. Ця точка може характеризувати деяку межу досконалого функціонування системи. Іншими словами, деяка границя у здійснюваній взаємодії системи з оточуючим середовищем із збереженням своєї цілісності та цілісності довілля. Стан кате фіксує і характеризує властивості граничної точки руйнування чи спрощення системи. Така точка може означати як констатувальний момент відмирання старого, так і бути початковим етапом створення принципово нової якості буття. Також кате виражає властивості стану в'янення, згасання системи, погіршення здоров'я, хвороби, а також процес катарсису (очищення). Властивість має двоїсту обумовленість: внутрішнім змістом об'єкта і специфікою тих об'єктів, з якими об'єкт має певні відносини, тобто взаємодіє. Таким чином, при аналізі властивостей, що їх виявляє той чи інший об'єкт у стані акме або кате, можна виділити три рівні аналізу:

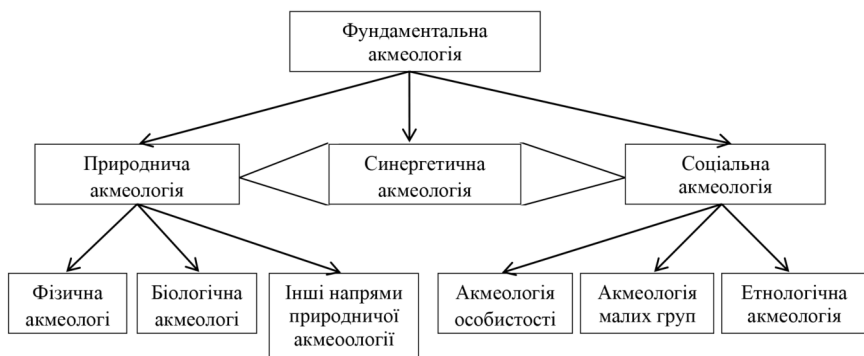
- аналіз властивостей, що їх виявляє система у стані акме і кате самих по собі;
- аналіз поєднання цих властивостей та їх взаємозв'язки;
- аналіз прояву властивостей за різних умов середовища.

Гармонія (гармонійність) визначається як значуща цілісність, взаємні відповідності предметів і явищ, зв'язок, стрункість, співмірність частин, які складають цілісність, що є динамічним результатом якісної відмінності протилежностей елементів (акме і кате). Вияв гармонійного у стані акме є вищим і найбільш складним в акмеологічних дослідженнях, що припускає узагальнення всієї сукупності знань про систему.

Окремо виділимо передбачувальну функцію фундаментальної акмеології, що пов'язана з поняттям «акмеологічна спрямованість», яка характеризує рух до деякого результату. При цьому результат може бути конкретним, прив'язаним до певних просторово-часових параметрів (локальне акме/кате), а може бути загальним акме, деяким ідеальним станом (глобальне акме, абсолютне акме). Передбачувальний аспект акмеології пов'язаний з есхатологією удосконалювання буття. До того ж при розведенні понять локального та глобального акме важливо враховувати категорії абсолютного та відносного, а також діалектику акме і кате. Локальне акме, будучи прив'язаним до певного простору і часу, в яких розгортаються ті чи інші події, завжди *відносне*. Глобальне кате, будучи деякою ідеалізацією, так само, як і глобальне акме, не досягне в межі і слугує деяким антиутопічним зображенням тих станів, до яких не повинно рухатися руйнування. Глобальне акме містить елемент *абсолютного*, воно характеризує безмежність розвитку історичного процесу, розвитку людства і природи в цілому.

Схарактеризувавши в загальних рисах основні категорії, звернемося до побудови структури фундаментальної акмеології (рис. 1.2).

На підставі загальнонаукових принципів у структурі фундаментальної акмеології можна виділити природничу та соціальну акмеологію. Предметом природничої акмеології є закономірності досягнення найвищого результату (акме) у розвитку природних систем різного рівня складності. Подальша конкретизація предметного поля природничої акмеології передбачає диференціацію

Рис. 1.2. Структура фундаментальної акмеології

на фізичну, біологічну та інші сфери (хімічну, геологічну, космологічну та ін.) відповідно до специфіки предмету.

Проаналізуємо більш детально соціальну акмеологію. Розгляд розвитку людини з урахуванням включення її в групи створив передумови для виділення всередині акмеологічного знання окремого напрямку «соціальної акмеології», що охоплює «... сфери діяльності, які належать до професійних груп «людина — людина» і «людина — спільність» та здійснюються в ускладнених соціальних та економічних умовах ...» [35, с. 138]. У наведеному визначенні соціальної акмеології видно, що вона належить сфері прикладних досліджень, які передбачають розгляд лише професійних зв'язків особистості і досягнення успіху в педагогіці, медицині, управлінні тощо. Водночас, очевидно, що людина реалізує свою соціальну природу не лише у професії, але й у формальному та неформальному спілкуванні з різними людьми, тобто в усій сукупності соціальної життєдіяльності. В результаті цього створюються передумови для доцільного перебування соціальної акмеології у сфері фундаментальних досліджень. Центральним поняттям в ній є соціальне акме або соціальна зрілість, що враховує і досягнення окремо взятої людини, і успішність цілого співтовариства. Соціальна акмеологія має своїм концептуальним базисом *теорію соціальних ідеалів* і *теорію удосконалювання*. Тоді як фундаментальна акмеологія має концептуальним базисом *теорію удосконалювання Світогляду і Всесвіту*. Її основні положення полягають у наступному:

1. Життя окремої людини та діяльність групи людей спрямовані на досягнення гранично можливого досконалого результату – акме, що піддається суспільній оцінці (ствердженню чи не ствердженню цінності результату).

2. Сукупність видатних результатів особистостей і співтовариств, які були досягнуті за певний історичний період у певній місцевості, є точкою акме і являє цінність для всього людства в цілому.

3. У стані багатогранного та багаторівневого акме виявляється найвища зрілість людини на трьох рівнях: фізіологічному, особистісному та загальнолюдському. При цьому фізіологічна зрілість означає досягнення максимально можливого рівня функціонування організму людини (біохімічні показники, фізіологічні показники). Особистісна зрілість означає досягнення максимально можливого рівня відбитку об'єктивної реальності в свідомості людини, формування ідеалу та реалізація його у соціумі. Зрілість у загальнолюдському масштабі передбачає залучення особистості до вершин світової мудрості. На цьому рівні особистість реалізує на максимально можливому рівні свої потенціали у формі духовного і матеріального акме-результату, який уже не є надбанням одного творця, а, завдяки загальнолюдській цінності, стає частиною надбання всього людства. У цій сфері особистість виходить у сферу соціального безсмертя.

4. Прилучення людини до вершин мудрості означає наступний за антропогенезом і соціогенезом ступінь ноосферогенезу та естосферогенезу, найвищим результатом якого є формування *надлюдини* (як якісно нового ступеню розвитку людства).

5. Рух до акме базується на принципі нелінійності, що передбачає *діалектику розвитку, яка характеризується підйомами і спадами* (в термінах соціальної акмеології виражається як творення та руйнування).

6. Головним критерієм діяльності творення або руйнування як для індивідуального рівня (для окремої людини), так і для соціального рівня (у груповому контексті), є ідеал. У соціумі полярність понять ідеал/антиідеал обумовлює розрізнення властивостей станів акме і кате.

На завершення виділимо найбільш перспективні напрями досліджень у фундаментальній акмеології. Через те, що сфера при-

родничої акмеології є найменш розробленою, то в ній постають такі задачі:

- а) конкретизації основних понять акмеології щодо досліджуваних об'єктів, тобто що входить у зміст понять акме і кате у фізиці мікросвіту, макросвіту і мегасвіту, якими є форми і динаміка цих станів;
- б) перекладання основних методологічних принципів акмеології на мову конкретних емпіричних досліджень;
- в) з'ясування гранично загальних закономірностей діалектики акме і кате.

У сфері соціальної акмеології актуальним є:

- розробка принципів аналізу життєдіяльності як окремої людини, так і соціальних груп різного масштабу в категоріях акмеології;
- осмислення в категоріях акмеології історії окремо узятото народу і всесвітньої історії як вивчення процесу диференціації та інтеграції соціальних ідеалів.

До загальнометодологічних можна зарахувати такі питання:

1) аналіз низинного розвитку і пов'язаних із ним станів кризи, катастрофічного розвитку, долання кризи і загальних закономірностей відродження в природних і соціальних системах;

2) розробка принципів міждисциплінарної інтеграції знань про досягнення акме в системі природа – людина – суспільство.

1.3. ЗРІЛІСТЬ ОСОБИСТОСТІ І ДОСЯГНЕННЯ АКМЕ

Зрілість як наукова проблема

Розмірковуючи про акме або кате, неможливо обійти стороною таке поняття, як зрілість. Сучасне розуміння принципу розвитку та екстраполяція його на максимально широке коло об'єктів передбачає, що в якийсь момент будь-який з них наближається до стану зрілості. Це означає, що останнім часом зрілість набуває статусу загальнонаукової категорії в рамках теорії розвитку.

Філософське осмислення зрілості має на увазі виділення загальних властивостей у всьому різноманітті явищ навколишньої дійсності, які характеризують вищий етап взаємної інтеграції. Аналіз історико-філософських передумов поняття «зрілість» перегуку-

ється з працями Платона й Аристотеля, в яких період зрілості людини в якісному відношенні описується через такі стійкі прояви як здатність до осмисленого продовження роду, пік інтелектуальних можливостей і громадянської відповідальності. Ці властивості пов'язані з певним віком і розглядаються в порівнянні з юністю і старістю.

Сучасний інтерес філософів до проблеми зрілості підкріплюється пошуком вирішення таких проблем:

А) Взаємозв'язку між зрілістю особистості і зрілістю суспільства; індивідуальним часом і соціальним часом.

В.П. Демидов зазначає, що стан зрілості особистості залежить від таких параметрів соціального часу, як: тривалість, суб'єктивність, розмірність, історичність, асиметрія, ритмічність, циклічність, системність, нерозривність руху, послідовність, лінійність, нерівномірність, тотальність, мінливість, ресурсний потенціал, незворотність, неповторність, спрямованість від минулого до майбутнього [32, с. 35]. В результаті настільки багатогранного переплетення індивідуальної та історичної часових перспектив відбувається постійне спрямоване вдосконалення суспільного буття в цілому.

Б) Визначення границь зрілості, її нижньої та верхньої границь.

У контексті цієї проблеми примітна позиція, що «Верхня границя віку зрілості залежить від різноманітності властивостей і якостей буття того суспільства, до якого належать конкретні особи» [32, с. 34-35].

Подібний взаємозв'язок відзначався ще давньогрецькими істориками, зокрема, Аполлодором Афінським і Діогеном Лаєрцьким. Вікове акме особистості видатної людини було ознаменоване розквітом поліса, в якому відбувалась її творча діяльність. Участь видатних філософів у суспільному житті міста була невід'ємною умовою діяльності, відбиваючись у результатах їх розумових побудов.

Як було показано в п. 1.1, філософія протягом багатьох століть оперувала не стільки поняттям зрілості, скільки категорією мудрості. Ця детермінація цілком органічно закладена в її етимології: «любов до мудрості». В ідеалі філософ одночасно є зрілою і мудрою людиною. Виникає відчуття, що зрілість і мудрість – тотожні поняття. Тонка різниця між ними пролягає у сфері оціночних суд-

жень, тобто хто може схарактеризувати людину як зрілу або мудру. Так, людина може сказати про себе саму «я дозріла» у певному відношенні, так само як і інша підтвердити цей факт — «вона дозріла», але кваліфікувати саму себе як мудру неможливо. Таке судження може винести лише партнер по спілкуванню і взаємодії. Таким чином, зрілість є певним суб'єктивно сприйнятим станом, що виявляється зовні у тих чи інших вчинках, і необхідною умовою мудрості, тоді як мудрість — це результат визнання зрілого, найвищою мірою осмисленого ставлення до багатьох аспектів дійсності іншими людьми. Підтвердженням цьому є той факт, що, наприклад, в античній Греції 7 мудреців визначалися суспільною думкою.

Психологічний підхід до визначення зрілості

У філософії осмислення зрілості людини нерозривно пов'язане з визначенням мудрості і йде корінням у витoki античної філософії. У психології наукові пошуки критеріїв зрілості особистості ведуться лише протягом трохи більше 100 років. Причинами такого «відставання» є, з одного боку, порівняно молодий статус психології як самостійної науки, а з іншого боку — соціально-історичні умови, які каталізували постановку в рамках психології безлічі запитань, в тому числі і про зрілість. Серед таких умов чільне місце посідають Світові війни, що йдуть одна за одною, які потрясли людство в першій половині ХХ століття, які зажадали цілеспрямованих пошуків відповідей на запитання, з чого починається розвиток людини, до якого вищого стану вона йде, яким чином вона здатна протистояти виникаючим в її житті труднощам.

Психологічний підхід до визначення зрілості пов'язаний з виділенням однієї центральної або групи зчеплених властивостей, які дають змогу людині за їхнього розвитку бути оптимально включеною в соціальну реальність, успішно вирішувати життєві завдання і вибудовувати позитивні відносини з оточуючими людьми.

У таблиці 1.4 наведене уявлення авторитетних зарубіжних і вітчизняних учених про зрілість.

Спільним у всіх визначеннях є те, що людина в стані зрілості досягає максимальної інтеграції з соціумом. Зрілість пов'язана з відчуттям причетності розвитку певної соціальної структури і відповідальності за власне майбутнє і майбутнє поколінь. Якщо узагальнити різноманіття властивостей, які, на думку різних авторів,

Таблиця 1.4

Психологічні критерії зрілості особистості

Автор	Критерії зрілості
А. Адлер	Соціальний інтерес на протидію егоїстичному інтересу (соціально-корисний тип). Компетентність. Відповідальність. Праця, дружба і любов як основні проблеми.
К. Юнг	Мудрець як архетип зрілості. Архетип самості як центра людської особистості. Сталість, наполегливість, розвиток інтелекту як ключові фактори досягнення зрілого Я.
Е. Еріксон	Криза, як поворотний момент в житті індивідуума, сприяє досягненню зрілості. Рання зрілість – любов (здатність довіряти себе іншому). Середня зрілість – турбота (відповідальність і поліпшення суспільних умов життя – бажання зробити свій внесок в життя майбутніх поколінь). Пізня зрілість – мудрість (усвідомлення безумовного значення життя).
Г. Олпорт	Розвиток самості. Вища стадія – пропріоцептивні прагнення: постановка цілей, наполегливість в їх здійсненні, відчуття наявності сенсу життя Функціональна автономія. Розвиток самозахоочення. Властивості зрілої людини: – широкі межі «Я» – можливість подивитися на себе з боку і різноманітність діяльностей; – здатність до теплих, сердечних соціальних ставлень; – емоційна незаклопотаність і самоприйняття; – реалістичність сприйняття, досвіду, домагань; – здатність до самопізнання і почуття гумору; – цілісна життєва філософія – наявність головної мети або теми життя.
А. Маслоу	Самоактуалізована особистість. Максимально повна реалізація своїх здібностей і можливостей. Орієнтація на метапотреби (вищі духовні смисли, які відкривають людині можливість росту) [55].

К. Роджерс	Зріла — повноцінно функціонуюча людина. Інтегрованість людиною свого досвіду, усвідомлення та прийняття як позитивних, так і негативних моментів. — Організованість і цілеспрямованість дій; — відкритість переживанню; — екзистенційний спосіб життя; — організмична довіра; — емпірична свобода; — креативність [69].
Сеченов І.М.	Дотримання в мисленні і поведінці вищих ідейних образів. Розвинене моральне почуття [75]
Бехтерев В.М.	Слідування високим моральним досягненням людської особистості. Коли вона віддається безкорисливому служінню іншим і особливо всьому людству до самозбуття, до знищення своїх особистих інтересів, ми визнаємо її гідною обожнювання зважаючи на наближення її до вищого морального ідеалу, іменованому Богом.
Лазурський О.Ф.	Перетворююча зовнішнє середовище особистість (творець і перетворювач життя). Критерії: — багатство особистості (кількість психічної продукції); — сила й інтенсивність окремих психічних проявів; — висока свідомість та ідейність психічних проявів; — зростаюча координація психічних елементів [50].
М'ясищев В.М.	Формування і реалізація ідейних відносин особистості (слідування в своїй поведінці суспільним ідеалам). Дотримання почуття обов'язку та відповідальності. Самоконтроль і самовладання [60].
Б.Г. Ананьев	Індивідуальність. Як вищий ступінь інтегрованості різних граней в людині. Компоненти зрілості — громадянська, організаційна, сімейна, моральна [10].
Абульханова К.О., Березіна Т.М.	Сформованість життєвої перспективи, управління діяльністю на основі внутрішніх мотивів. Знаходження свого способу життя. Максимальна реалізація особистістю своєї сутності і відчуття справжності життя. Прийняття відповідальності.

притаманні зрілій людині, то можна відзначити три взаємопов'язані сторони зрілості:

- зрілість розуму,
- зрілість почуттів,
- зрілість вчинків.

Зрілість розуму передбачає найвищий розвиток пізнавальних здібностей, які дають об'єктивність і свіжість сприйняття, дають можливість уникати спотворень, ілюзій або проходження шаблону мислення. Це також здатність до самоаналізу, знання своїх сильних і слабких сторін, побудова ідеальної програми свого життя і співвіднесення її з загальнозначущими цінностями.

Зрілість почуттів має на увазі розвинений самоконтроль, вміння розпізнавати власні емоції й емоції інших людей, здатність впоратися з такими негативними переживаннями, як гнів, провина, сором, страх і ін.

Зрілість вчинків заснована на співвіднесенні власного образу дій з канонами моралі, послідовність в обраній лінії поведінки, вірність слову і наполегливість в досягненні поставлених цілей. Зріла людина діє, виходячи не з ситуативних імпульсів, а з ідей про належає, благо, справедливість, скоєне. Саме це забезпечує сталість зрілої особистості, її надійність.

Водночас, сутнісна властивість зрілості – це цілісність, єдність усіх зазначених сторін. Аналіз різних концепцій зрілості показує, що ця єдність особистості забезпечується явищем, яке має безліч визначень: «духовність», «духовні устремління», «сенс життя», «життєва філософія», «метапотреба», «ідейні відносини», «вищий моральний ідеал». Кожне з цих визначень описує феномени, що формуються в результаті роботи вищих психічних процесів людини. Для вітчизняної школи характерне використання термінів «ідеал», «моральний ідеал» або «ідейні відносини». Ми також вважаємо, що поняття «ідеал» найбільш точно описує вищий рівень інтеграції людиною свого життєвого досвіду, виокремлення в ньому центральних бажань, співвіднесення їх із суспільними потребами та напрямками свого життя задля реалізації цих бажань. Ідеал як образ, що визначає життєву програму людини, поєднує в собі індивідуально-неповторні, унікальні особливості її носія з соціально-типовими якостями, що відображають прагнення багатьох людей, які живуть в певному історичному місці і часі.

Формування ідеалу є результатом напруженої внутрішньої праці особистості з осмислення себе і навколишнього життя. Механізм формування ідеалу передбачає залучення, зокрема, таких психічних процесів, як *ідентифікація, самокатегоризація і рефлексія*. Розглянемо в загальних рисах кожен із них.

Ідентифікація — це процес співвіднесення й ототожнення людиною себе з іншою значущою людиною через глибоке почуття симпатії та бажання бути схожою на неї. На важливість ідентифікації звертав увагу ще З. Фройд, який обґрунтував поняття его-ідеал і постулював, що першими «ідеалами» в реальності постають для дитини її батьки. Батько — безумовно значущий об'єкт, перша фігура, з якою ідентифікується дитина і у взаємодії з якою відбувається осягнення різноманіття об'єктів навколишнього світу. Оцінки батьками поведінки дитини, стійкий характер спілкування з нею, особливості емоційного ставлення — все це утворює первинний комплекс ставлень, що формується, в тому числі і до себе самої.

Роль батьків на початкових етапах становлення характеру людини і в подальшому житті вкрай велика. Водночас, на цей фундаментальний досвід нашаровуються і впливи інших значущих фігур в житті людини. Таким чином, в індивідуальному ідеалі переплітаються впливи всієї сукупності того культурно-історичного середовища, в якому перебуває дитина, і чим різноманітніше, диференційованіше це середовище, тим більш багатогранною є особистість, тим більшим масштабом вирізняються поставлені нею цілі.

Якщо ідентифікація з батьками та іншими значущими об'єктами відіграє роль з раннього дитинства, а сам механізм через свою ірраціональність певною мірою зберігає свою дієвість протягом усього життя, то в більш пізній час (з розвитком пізнавальних здібностей, мислення і мовлення) в силу вступають процеси самокатегоризації (термін запропонований Дж. Тернером). Індивід категоризує себе в процесі свого входження в різні соціальні групи (однолітків, творчих або професійних колективів і т.п.). Він зараховує себе до представників тієї чи іншої групи, вибудовує свою поведінку відповідно до канонів цієї групи.

Звертаючись до таблиці, зазначимо, що виражений соціальний інтерес, служіння іншим людям — це такі атрибути зрілої людини,

які можливі при категоризації себе не лише як представника конкретної групи, але при визначенні себе приналежним до людства взагалі. Останнє пов'язане з розвитком абстрактного мислення і, дійсно, можливе при розвиненій моральній свідомості. Дотримання загальнолюдських цінностей, відповідно до теорії морального розвитку Л. Колберга, є результатом завершальної стадії постконвенційної моралі.

Зрештою, рефлексія – особливе вміння і властивість людської свідомості, що полягає в здатності аналізувати та оцінювати власні думки, почуття, дії і коригувати поведінку в бажаному напрямі. Рефлексія – це внутрішній діалог із самим собою, вищий інструмент, що дає змогу людині реалізувати заповіт древніх мудреців «пізнай самого себе», сформувати свою життєву програму і рухатися в бік її здійснення.

Рефлексія не тотожна самокопанню, як іноді вважають. Рефлексія, висловлюючись образно, – це внутрішнє дзеркало, яке має на меті (наскільки це в принципі можливо) об'єктивне відображення внутрішнього світу і поведінки людини. Будь-які спотворення в ньому – результат порушення роботи механізму рефлексії і вступу в дію психологічних захистів, які несуть велику частку ірраціонального.

Необхідно додати важливу властивість зрілої особистості, яка, можливо, не настільки очевидна в наведених визначеннях, це її стійкість, причому стійкість на основі внутрішньо виробленого принципу або ідеалу. Ідеал, що поєднує в собі моральну, професійну, соціальну, в цілому, світоглядну визначеність, надає сталості основним проявам особистості. Будучи визнаним в якості вищого еталону для оцінки власної поведінки, ідеал стає внутрішнім законом зрілої людини, її справжньою соціальною сутністю.

Метання й тривоги характерні для людей з серйозними суперечностями в їх індивідуальному ідеалі, коли він відрізняється фрагментарністю, або з якоїсь причини не стає актуалізованим, тобто який перейшов з розряду проголошеного принципу в реальне керівництво до дії.

У психології проблема зрілості нерозривно пов'язана з проблемою дорослості. Чи існує вік, з якого можна говорити про те, що людина стала зрілою? Чи можливо таке, що зрілість притаманна

кожному вікові? Відповіді на ці та інші запитання залежать від того, які критерії використовуються у віковій періодизації розвитку людини. У більшості концепцій в основу класифікації покладено критерії фізіологічного дозрівання – розвитку систем органів і вищих психічних функцій людини. Існують також інші критерії, засновані на завданнях, з якими стикається людина в міру інтеграції з соціумом (наприклад, концепція Е. Еріксона, Д. Б. Ельконіна). Звернемо увагу на доцільність поділу психофізіологічної і соціальної зрілості людини, де диференціація й інтеграція фізіологічних процесів стає основою для соціальної поведінки індивіда.

Ще І.М. Сеченов зазначав, що «... весь час, доки організм розвивається в позитивний бік, тобто росте, творення переважає руйнування; в зрілості обидві аспекти врівноважують один одного, а в старості, в період занепаду, руйнування переважає ...» [75, с. 218]. У цій цитаті йдеться про творення і руйнування у фізіологічному розумінні. Водночас, у міру наближення і вступу в старість, саме параметри соціальної зрілості можуть відіграти компенсаторну роль, надавши особистості можливість продовжувати жити і виконувати свою соціальну функцію.

Завершуючи огляд психологічного підходу щодо розуміння зрілості, відзначимо, що в цьому стані гармонійно поєднується індивідуальне і соціально-типове. Примітно, що зарубіжні автори на перше місце ставлять розкриття саме унікального, неповторного «Я» людини, тоді як у позиції вітчизняних вчених акцент ставиться на соціальних коренях людини, поза якими вона є позбавленою опори в своєму розвитку. У цьому розумінні спостерігається додатковість двох наукових традицій, хоча в методологічному відношенні зіставлення понятійних систем далеко не завжди є можливим.

Категорія зрілості в акмеології

Зрілість, як зазначає В.Г. Зазикін [39], – це тривалий віковий період, середня ланка людського життя між юністю і старістю. Раніше вважалося, що в період зрілості стабілізується психічний розвиток, який утворює так зване «плато», за яким йде після-зрілість – спад розвитку, його зупинка, регрес. Сучасні науковці стверджують, що в період зрілості психічний розвиток не припиняється.

З'являються нові якості, нові психічні новоутворення. Активність людини виявляється в напрямі інтеграції етапів свого життєвого шляху, аналізуються досягнення та помилки минулого досвіду. Для неї характерна мудрість, креативне ставлення до життя, здатність варіювати та експериментувати соціальними ролями, здатність виробляти індивідуальні стратегії адаптації та компенсації. Як зазначають О.О. Бодальов, Н.В. Кузьміна та інші вчені-акмеологи, розвиток у період зрілості включає оптимуми, піки та спади.

Сучасні науковці вирізняють декілька видів зрілості: емоційну, моральну, інтелектуальну, соціальну, біологічну, професійну зрілість. В розрізі нашого дослідження нас більше цікавить акмеологічна зрілість.

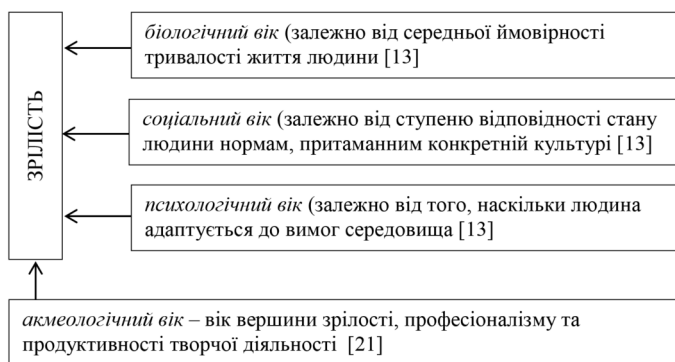
«У контексті акмеології зрілість трактується як найбільш значний період в житті людини, що знаменується досягненням найбільш високих результатів у професійному та особистісному розвитку людини» [39].

Акмеологічна зрілість, на відміну від дефінітивної, належить до цілісних утворень і структур людини (дефінітивна – до окремих психічних і психофізіологічних властивостей і функцій). Після досягнення своєї вершини («акме») акмеологічна зрілість не зупиняється на досягнутому рівні, її розвиток триває, досягаються нові вершини [8].

Складовими акмеологічної зрілості є моральна, соціальна, інтелектуальна й особистісна зрілість. Також деякими науковцями виділяється духовна, громадянська, суб'єктна і професійна зрілість.

Для зрілої особи характерні почуття відповідальності, потреба у турботі про інших людей, здатність до психологічної близькості з іншою людиною, до активної участі в житті суспільства.

В акмеології категорія зрілості посідає одне з центральних місць тому, що сама наука сформувалася як сфера вивчення людини в період зрілого віку. Важливо домовитися про те, що зрілість і акме – аж ніяк не синоніми. Як виходить із визначень акме і зрілості, що наводились у попередніх підрозділах, ці поняття не є тотожними. Якщо розглядати акме як точку найвищої досконалості в розвитку людини, то зрілість у цьому контексті постає особливою умовою, без якої така точка не може бути досяжна. До змісту акме,

Рис. 1.3. Співвідношення віку та зрілості людини

крім цього, включені смисли, що виходять за рамки онтогенезу людини і пов'язані з тим впливом, який має особистість, що досягла акме, на соціальне середовище свого розвитку.

Таким чином, зрілість в акмеології — це необхідна передумова у фізіологічному, психологічному і соціальному розвитку людини, без якої саме виділення точки акме ускладнене. Психологія, вивчаючи зрілу людину, враховує всю сукупність її властивостей, динаміку станів, психічних процесів, характер міжособистісних відносин. Акмеологію цікавлять у зрілій особистості ті її сторони, які безпосередньо пов'язані з формуванням і реалізацією ідеалу, тобто життєвою програмою людини.

При цьому можна виділити такі параметри аналізу:

- 1) сама життєва програма розвитку (індивідуальний ідеал), її змістове наповнення;
- 2) масштабність індивідуальної життєвої програми (співвіднесення з соціальними ідеалами);
- 3) етапи реалізації життєвої програми розвитку;
- 4) властивості особистості, які сприяють / ускладнюють реалізацію програми;
- 5) перешкоди на шляху реалізації програми (внутрішні та зовнішні) і способи їх подолання;
- 6) результати реалізації життєвої програми та їх вплив на зміни в соціальному середовищі;

7) історична динаміка громадської оцінки результатів реалізації життєвої програми особистості.

Перераховані пункти в найзагальнішому вигляді можна проілюструвати на прикладі діяльності видатного композитора Людвіга ван Бетховена. Життєва програма або індивідуальний ідеал Бетховена був пов'язаний із самовираженням і самоствердженням в музичній діяльності. Володіючи до цього вродженими здібностями, сильною мотивацією, він досяг спершу визнання як видатний виконавець, далі – імпровізатор, а потім – композитор. Обставини життя (глухота) сформували в нього особливе ставлення до поняття долі, відчуття постійної боротьби. Здатність до самозречення і подолання негативних емоцій у комплексі з природною обдарованістю і багатим музичним досвідом допомагали йому творити, незважаючи на прогресуючу хворобу (перешкоджаючий фактор). Одна з головних тем творів Л. ван Бетховена – це можливість перемогти злий рок.

Періодом акме Бетховена, вищою композиторською зрілістю, вважається час створення таких творів, як 9 симфонія, увертюра «Егмонт». У цих творах втілилися революційні настрої і віяння (Велика Французька революція), що співзвучні багатьом сучасникам композитора й отримали високе суспільне визнання ще за життя. У цих творах сформувалися елементи майбутнього романтичного стилю, що дали початок цілій епосі в розвитку музичного мистецтва. На сьогоднішній день Бетховен залишається визнаним музичним генієм і прикладом для молодих людей.

Варто відзначити, що якби ми більш глибоко почали вивчати творчий шлях композитора, то акмеологічний аналіз був би утруднений без звернення до психології особистості Бетховена. У цьому сенсі, зв'язок цих двох наук і їх методології очевидний, в той же самий час, фокус акмеологічного аналізу концентрується все ж на виокремленні єдиної життєвої лінії, відштовхуючись від результатів діяльності і припускаючи велику схематизацію життя.

Необхідно відзначити, що дослідження життя конкретної людини (особливо видатної) і винесення суджень про його закономірності – завдання настільки відповідальне, що, мабуть, в силу цього в акмеології досі не мають великого поширення біографічні дослідження. Крім того, тривалий час була відсутня визначеність

щодо того, що складає відмінну рису саме акмеологічного підходу. Такого роду визначеність накреслилася в результаті взаємопроникнення в акмеологію методології інших наук, зокрема, теорії самоорганізації індивідуума і соціуму [21].

Завдяки більш ніж 20-річним теоретичним розробкам, акмеологія запозичила низку принципів. На сьогоднішній день можна говорити, що акмеологічна концепція зрілості виходить із таких постулатів:

- принципу розвитку;
- принципу самоорганізації;
- принципу стійкості (гармонії).

Принцип розвитку не потребує пояснення, тому як спочатку акмеологія сформувалася в надрах психології розвитку. Принцип самоорганізації вказує на здатність до формулювання та вибору особистістю законів власного розвитку (тобто до формування та реалізації життєвої програми або ідеалу).

Результатом такої самоорганізації є прагнення до максимальної стійкості, гармонійності особистості у відносинах із навколишнім середовищем. У цьому сенсі філософське поняття мудрості виявляється найбільш придатним втіленням граничного узгодження людиною внутрішніх і зовнішніх зв'язків, чуттєвої, розумової і вольової сфер життєдіяльності.

Таким чином, акмеологічний підхід до визначення зрілості особистості виходить з того, що:

По-перше, зрілість — це особливий віковий період у розвитку людини, протягом якого можна досягти вищого акме.

По-друге, зрілість є результатом самоорганізації фізіологічних і психологічних структур в результаті взаємодії особистості з навколишнім середовищем.

По-третє, вектор процесу дозрівання задає прагнення до максимальної стійкості особистості в тих умовах, в яких вона існує.

Акмеологічна зрілість пов'язується з розвитком у людини здатності стати суб'єктом ухвалення самостійних рішень, які зумовлюють шлях до творчої діяльності й створення програм самореалізації творчих потенціалів. Акмеологічна зрілість пов'язується зі здатністю до продуктивності у професійній діяльності, а також у будь-якій діяльності творення (зріла людина є творцем) [21].

Показниками зрілості особистості людини (особливо професіонала), як зазначає О.О. Бодальов, є:

- розуміння системи моральних цінностей професії;
- здатність накопичувати та аналізувати свій професійний досвід;
- проектування себе як професіонала, вміння будувати оптимальний сценарій свого професійного розвитку та реалізовувати його;
- максимальне використання людиною своїх можливостей, здатність до їх концентрації та компенсації;
- формування індивідуального стилю професійної діяльності як сукупності професійних задач та способів діяльності, що відповідають можливостям людини;
- адекватність та економічність поведінкових професійних дій, блокування діяльності в ситуаціях, коли людина перевищує свої можливості; вміння передбачати перевантаження;
- здатність підтримувати задоволення від праці, позитивне ставлення до себе як до професіонала;
- використання всіх можливостей професійного вдосконалення;
- здатність до формування індивідуального професійного оптимуму;
- інформованість про світ професій та необхідні професійні якості особистості;
- усвідомлення багатосторонності свого професійного розвитку, можливості досягнення успіху на різних рівнях і в різних формах діяльності та спілкуванні;
- близькість до професійного типу особистості, володіння професійно важливими якостями;
- відсутність особистісних деформацій;
- володіння прийомами побудови індивідуальної траєкторії просування до вершин професіоналізму.

Особливу увагу привертає до себе феномен «професійної зрілості». Категорія «професійна зрілість» являє собою інтегруючу властивість суб'єкта праці, в якій відбивається і професіоналізація (процес формування професіонала) і її результат (професіоналізм, компетентність) [8].

Підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити таке:

• Зрілість займає важливе місце серед категорій загальної теорії розвитку. Філософське осмислення зрілості пов'язує це поняття із

загальними властивостями матерії і проблемою першооснови всього сущого.

- У контексті соціального розвитку має першорядне значення встановлення взаємозв'язку між зрілістю особистості і ширшим соціальним цілим, до якого вона включена, а також визначення границі цього стану.

- Психологічний підхід до зрілості виходить з аналізу рівня розвитку певних властивостей і ступеня їх інтеграції. До таких властивостей належать: сформований соціальний інтерес, відповідальність, самодостатність, орієнтація на постійний розвиток, сформовані ідейні відносини. Перераховані та інші властивості структуруються в три сфери зрілості: зрілість розуму, почуттів і вчинків.

- Зрілість розуму включає вищий розвиток пізнавальних здібностей людини, що дають їй змогу об'єктивно відображати себе та інших.

- Зрілість почуттів висловлює вміння контролювати свої емоційні прояви і впливати гармонізуючим чином на стан інших людей.

- Зрілість вчинків пов'язана з орієнтацією в своїх діях на вищі моральні принципи.

- Інтегруючим фактором постає система ідейних відносин особистості, або її індивідуальний ідеал, який виробляється в ході ідентифікації, самокатегоризації та рефлексії.

- Важлива властивість, яка характеризує зрілу особистість, — це її гармонійність або стійкість щодо різних впливів. Ця властивість відображає вірність індивідуальному ідеалу.

РОЗДІЛ 2

ПРЕДМЕТ, КАТЕГОРІЇ, ПРИНЦИПИ АКМЕОЛОГІЇ ТА КАТАБОЛОГІЇ

2.1. ПРЕДМЕТ І КАТЕГОРІЇ АКМЕОЛОГІЇ

Акмеологія, як наукова дисципліна, є соціальним явищем. Поняття «соціальне явище» має на увазі, що акмеологія має свою особливу предметну сферу і являє собою самостійний вид наукової діяльності.

Згідно загальнонаукового визначення, «предмет» — це матеріальне явище або об'єкт, самостійно існуючий в просторі-часі, або здатний до такого існування. Застосовуючи таке визначення до сфери акмеологічного знання, ми отримуємо, що матеріальний об'єкт — це вершина, як узагальнений підсумок діяльності природи і людини при досягненні конкретної точки розвитку. У настільки ємному визначенні фіксується, перш за все, те, що вершина не є характеристикою ізольованої людини, вершина — результат взаємодії людини з тим середовищем (природним, соціальним), в якому вона існує. Принципово, що взаємодія розгортається в часі і піддається якісному змінюванню, момент якого і фіксується в понятті вершини. Результат такого якісного змінювання — це перетворення середовища, перетворення внутрішнього світу людини, перетворення самої взаємодії.

Предмет будь-якої галузі знання повинен характеризувати сукупність граней, властивостей і відносин реальних об'єктів, розкривати в поняттях дійсність змісту загального і конкретного, наприклад: у відносинах природи і людини, людини і соціуму. У цьому визначенні під предметом може розумітися все те, що міститься в належності до чого-небудь або володіє будь-якою властивістю.

У широкому розумінні, предметом акмеології є сукупність теоретичних і практичних уявлень про людину, як частину природи, що є результатом досягнення вершин у своєму розвитку. Таке визначення предмета фіксує гносеологічний аспект акмеології.

У більш вузькому розумінні, предмет акмеології — закономірності вдосконалення і досягнення вершин особистістю і суспільством з урахуванням особливостей і механізмів розвитку людини

на ступені ранньої, середньої та пізньої дорослості і зрілості. В цьому визначенні враховується вікова циклічність, притаманна життю людини.

Уперше поняття «акме» в подібному контексті, як зазначалось раніше, було використане видатними філософами давнини – Платоном і Аристотелем. При цьому Платон основний зміст «акме» пов'язував з фізіологічної зрілістю, готовністю до народження дітей. Аристотель розширив межі «акме», додавши до фізіологічної духовну зрілість (розумову, інтелектуальну). У праці «Риторика» він провів порівняння трьох вікових груп (ступенів) розвитку людини – юності, зрілості і старості. Згодом, Аполлодор Афінський практично застосував поняття акме при дослідженні історії і пов'язав зрілість філософа зі станом суспільного розвитку, що може розглядатися як передумова наповнення «акме» ще одним змістом – соціальною зрілістю.

Розробки філософів і вчених давнини в галузі осмислення вершин життя людини і суспільства відродилися у зв'язку з формуванням акмеології як науки. Перше розуміння акмеології було дано М.О. Рибниковим, який звернув увагу на те, що якщо є наука про закономірності розвитку дітей – педологія, то повинна бути наука про закономірності розвитку дорослих – акмеологія. В цьому випадку М.О. Рибников розглядав акмеологію як вдосконалення розвитку людини, виділяючи особливу ознаку – стан дорослості, що володіє власними динамікою і закономірностями, які визначають подальший хід розвитку людини.

Б.Г. Ананьєв, ґрунтуючись на характеристиці життя людини через її вік, визначив поняття соціальних досягнень особистості і виділив декілька періодів і характерні для них завдання: дитинство (виховання, навчання, розвиток), юність (навчання, освіта, спілкування), зрілість (професійне та соціальне самовизначення особистості, створення сім'ї і виконання суспільно корисної діяльності). При цьому він ввів поняття «пик» кар'єри, який відповідає періоду зрілості [11]. За Ананьєвим, акмеологія пов'язана з вивченням людини на рівні індивіда та особистості, тобто її природних і соціальних властивостей, що переломлюються в суб'єкті діяльності, а в сукупності утворюють індивідуальність (неповторність) людини. Такий підхід дає можливість розглядати особливості та можливості творчого розвитку людини.

При аналізі життєвого шляху особистості С.Л. Рубінштейн відзначав, що це не лише рух вперед, але і рух вгору, до вищих, більш досконалих форм, до кращих проявів людської сутності. Розвиваючи таке уявлення, К.О. Абульханова-Славська підкреслює необхідність вивчення життєвого шляху як руху вгору, до людської — етичної, соціальної, психологічної — досконалості, що дає можливість по-іншому зрозуміти завершення життя: досягнення не старості і занепаду, а особистої досконалості [1, с. 37].

Акмеологічність підходів до дослідження вищих психічних функцій характерна і для Л.С. Виготського, який розглядав цілісність організації життя на основі зростаючих можливостей людини в освоєнні та побудові різноманітних відносин. Прагнення людини організувати своє життя відповідно до ціннісних пріоритетів дає змогу їй стати відносно незалежною і вільною по відношенню до зовнішніх вимог.

Послідовники Б.Г. Ананьєва — О.О. Бодальов, Н.В. Кузьміна, А.О. Деркач — продовжили дослідження закономірностей розвитку дорослої людини. Нарівні з цим, особлива увага стала приділятися процесам досягнення конкретного результату на даному відрізку життєвого шляху. Послідовники Б.Г. Ананьєва розглядали людину різнобічно: а) як складну природну істоту — індивіда; б) як продукт суспільних відносин — особистість; в) як суб'єкт діяльності.

Н.В. Кузьміна надала таке визначення: «... предметом акмеології є дослідження закономірних зв'язків і залежностей між: рівнями продуктивності і професіоналізму творчої діяльності окремих фахівців і спільнот і факторами, що сприяють і перешкоджають самореалізації творчих потенціалів на шляху до вершин творчої діяльності ...» [47, с. 33]. У цьому визначенні центр — це людина, творчий діяч, творець деякого продукту. Механізмом творення стає перетворення потенційного в актуальне (в дусі Аристотеля), реалізація внутрішнього світу людини у видимих для інших формах. Зовнішнє середовище при цьому виконує роль своєрідної перевірки того, наскільки продуктивною, тобто повною, є така реалізація.

Інше визначення А.О. Деркача і В.Г. Зазикіна показує, що в предметну сферу акмеології входять «... процеси, закономірності та механізми вдосконалення людини як індивіда, індивідуальності, суб'єкта праці та особистості в життєдіяльності, професії, спілку-

ванні, що призводять до оптимальних шляхів самореалізації, досягнення вершин у розвитку ...» [34, с. 21]. Якщо продукт — це фіксована характеристика вдосконалення, то процес — його динамічна характеристика. Відомо, що відстань, яка розділяє дві точки, може бути подолана за різними траєкторіями, що зводяться до прямої або кривої ліній. Це правило можна застосувати і до сфери акмеології. Тому актуальним стає питання про оптимальну траєкторію, що уможливила б досягнення результату з мінімальними втратами.

Узагальнюючи основні визначення предмета акмеології, можна констатувати, що ця галузь наукового знання вивчає людину в динаміці її самоактуалізації. Важливе значення в цьому аспекті мають категорії дорослості і зрілості.

У зв'язку з визначенням предмета акмеології, важливо показати те вихідне наукове підґрунтя, на якому відбулося виділення акмеології в самостійну дисципліну. З огляду на те, що на думку деяких авторів, «... родовою наукою для акмеології є психологія ...» [34, с. 26] важливо проаналізувати взаємозв'язок понять, що сформулювалися в акмеології на базі психології. Так, у загальній психології «... психічні функції та стани завжди трактувалися як процеси і досліджувалися в загальній психології в певній часовій перспективі і в динаміці, тобто в аспекті мікророзвитку. З іншого боку, вікова психологія, що вже давно (з початку ХХ ст.) виділилася в особливу галузь, вивчає макророзвиток, тобто вікові зміни в психіці людини протягом її життя ...» [74, с. 39]. Аналіз процесу розвитку окремо взятої людини в даному контексті можна розглянути у двох планах:

1. досягнутий результат (пік, акме) обмежений невеликим відрізком часу, тобто це локальний результат, стан;
2. досягнутий результат обмежений досить протяжним часовим інтервалом.

Дотримуючись загальнопсихологічного поділу розвитку на мікро- і макророзвиток, а також розуміння вдосконалення як лінійного сходження, О.О. Бодальов, розглядає розвиток через поняття мікроакме і макроакме. Суть цих понять полягає в тому, що «... «макроакме» — найвищий рівень у розвитку, досягнутий людиною або спільністю людей; «мікроакме» — вершини, що передують

досягненню макроакме людьми або великими чи малими спільнотами ... » [17, с. 300]. Аналізуючи сам процес розвитку людини, він каже про те, що рух «... дорослої людини до свого акме або оптимуму, що йде через досягнення нею на попередніх вікових щаблях мікроакме, і саме це велике акме з усіма його характеристиками розглядається багатопланово і багаторівнево ... » [18, с. 23]. Положення про багатоплановість і багаторівневність є принциповими при дослідженні акме. Вершина є результатом всього минулого розвитку людини, її особистості, драматичних і тріумфальних моментів. Виключивши з аналізу якусь одну сторону, ми ризикуємо втратити цілісне бачення закономірностей вдосконалення.

У разі класичного розуміння розвитку як односпрямованого руху вгору, його логічним завершенням має бути досягнення піку, вершини, кульмінації. У підході О.О. Бодальова принципово важливим є співвідношення понять загальної психології та загальної акмеології (табл. 2.1).

З точки зору ролі людини у вибудовуванні власної траєкторії успіху акме може мати значення «... піків або оптимумів, яких людині вдається досягти в своєму розвитку на різних вікових ступенях ...» [17, с. 301]. Поняття оптимум означає найкращий варіант вирішення певної задачі або найкращий спосіб втілення мети в дійсність при заданих умовах. У контексті визначення оптимум пов'язує біофізіологічні та соціальні характеристики людини, а також умови, в яких вона рухається до успіху.

Наведений аналіз показує, що предмет акмеології пройшов інтенсивний етап свого визначення, наповнюючись новим змістом і, водночас, конкретизуючись. Спочатку до сфери акмеології входив певний інтервал вікового розвитку людини, а саме – період дорослості. В ході теоретичних і прикладних досліджень виявилось, що людина, маючи біосоціальну природу, дозріває не лише фізіологічно, а й соціально. У зв'язку з цим, були розведені поняття фізіологічної зрілості (і пов'язаної з нею дорослості) і соціальної зрілості. Категорія соціальної зрілості наповнилася змістом етичної, моральної досконалості, творчої самореалізації особистості. Наступний крок у розвитку предметної сфери акмеології полягав у визначенні співвідношення між поняттями загальної психології та акмеології, коли мікророзвиток і макророзвиток почали воло-

Таблиця 2.1

**Співвідношення понять, пов'язаних із розвитком
у загальній психології та акмеології**

Загальна психологія	Акмеологія
Розвиток (як часова фаза)	Акме-розвиток (за кількісним та якісним параметрами)
Мікророзвиток — процеси, які досліджувались у певній часовій перспективі і в динаміці.	Мікроакме — вершини, що передують досягненню макроакме людиною або спільністю людей.
Макророзвиток — вікові зміни психіки індивіда, які досліджувались упродовж усього життя.	Макроакме — найвищий рівень розвитку, досягнутий людиною або спільністю людей.

діти своїми завершальними моментами — мікроакме та макроакме. У цьому сенсі розвиток людини перестав мати характер спрямованого в невідомість процесу.

Багатогранність поняття акме

Як відзначають методологи науки, тривалий шлях формування предмета, категорій і принципів будь-якої сфери наукового знання свідчить про складність, комплексність досліджуваного нею об'єкта. На більш пізніх стадіях розвитку науки з'являються дисципліни, які займаються пізнанням складних систем. Складні системи описуються цілим набором понять і категорій. Одним із основних понять для акмеології є «акме», що розглядається з онтологічної, історико-філософської та методологічної точок зору. Важливо підкреслити, що в сучасних умовах поняття акме тлумачиться неоднозначно.

Одні вчені розуміють акме як послідовний ряд досягнень людини на життєвому шляху, підкреслюючи часовий аспект і кількісне акме в життєдіяльності людини. Інші дослідники розглядають акме як вершину індивідуального й особистого розвитку людини на етапах життєдіяльності — дитинство, юність (ювенологія), період дорослої людини (зрілість), період старості (геронтологія). Треті дослідники убачають сутність акме в досягненні вершин особистістю і соціумом.

У кожній з цих точок зору на передній план можуть виходити різні аспекти вивчення «акме» людини:

1. удосконалення особистості в період дорослості і зрілості;
2. аналіз змін у процесі вдосконалення, що відбуваються у внутрішньому світі людини, особливості відображення людською психікою досягнутих результатів;
3. дослідження акме як результату досягнення вершин в соціальній і професійній діяльності;
4. комплексні дослідження акме як результату антропогенезу і соціогенезу із залученням інших наук про людину (не тільки психології).

Перш, ніж заглиблюватися в аспекти вивчення акме важливо виділити основні визначення цього поняття, які одночасно відображають і різноманітні підходи до феномену зрілості.

Н.В. Кузьміна підкреслює, що «... греки словом «акме» називали період віку в людському житті, коли з'являється зрілість всього, на що здатна ця людина, коли розгорнулися, розквітнули і на вершині своїх здібностей знаходяться її сили ...» [46, с. 11]. Акме в такому розумінні має на увазі певну генетичну і соціальну запрограмованість розвитку людини, неминучість настання цієї фази, як неминучу зміну пір року в природі.

Аналогічну точку зору поділяє О.О. Бодальов: «... «акме» — це вся ступінь дорослості людини, для якої характерні, якщо судити про неї узагальнено, її фізична, особистісна і суб'єктивна зрілість ...» [2, с. 300]. Таблиця 2.2 містить основні визначення акме з точки зору різних авторів.

Узагальнюючи наведені визначення, можна сказати, що в основі акме знаходяться взаємини загальнофілософських категорій сутності та явища. Сутність при цьому розуміється як внутрішня, загальна, відносно стійка, пізнавана мисленням підстава явищ. Сутність характеризується основною вершинною ознакою, якою може володіти одна людина, група або суспільство в цілому. Вершинність проявляється в наступних властивостях, які розкривають сутність визначення акме:

- найвищий ступінь чого-небудь або вищий ступінь розвитку;
- вершина, квітуча сила, досконалість;
- вершина, як зрілість будь-яких систем;

Таблиця 2.2

Визначення АКМЕ різними дослідниками

Автор, рік	Визначення акме
Флоренський П.О. 1988	«...вершина в зв'язку з розглядом поняття форми у чотиривимірному просторі. Не лише людина має акме, і до того ж кожної з координат, але і тварини і рослини. Будь-яка річ має своє цвітіння, час найбільшого пишного свого розвитку, своє «акме», коли воно особливо повно і особливо цілісно презентує себе, в її чотиривимірній цілісності...». Флоренський П.А. Время и пространство. Социологические исследования. М., 1988. №1. С. 23.
Вейсман О.Д. 1991	«... сходить до давньогрецького «акме», що походить, у свою чергу, від слова «axis» («вістря») і означає: «найвищий ступінь чого-небудь, квітнення, квітуча пора»; «enakmyeinal» (бути в акме) означає: «бути у повному розквіті, на найвищому ступені розвитку» ...». Греческо-русский словарь. М.: ГРК Ю.А. Шичалина. 1991. С. 40-41.
Бодальов О.О. 1998	«... найвищий для кожної людини рівень розвитку її фізичного здоров'я, розуму, почуття, волі, взаємодіючих таким чином, що вона досягає максимального результату, проявляючи себе як індивід, як особистість і як суб'єкт діяльності...». Бодальов А.А. Вершина в развитии взрослого человека. Характеристики и условия достижения. М., 1998. С. 40.
Кузьміна Н.В.	«...під «акме» мався на увазі такий стан людини, при якому досягається найвищий результат її діяльності («зоряний час») і процес руху до цього стану засобами освіти ...».
Бранський В.П. 2000	«... вершина досконалості та могутності». Бранський В.П. Социальная синергетика и теория наций. Основы этнологической акмеологии. СПб.: СПбАА. 2000. С.9.
Волков І.П. 2000	«... у спорті – це видатний офіційний результат, рекорд, перемога спортсмена». Волков И.М. Акмеология 2000. Методические и методологические проблемы. СПб.: СПбАА. С. 82.

Продовження Таблиці 2.2

Деркач А.О. 2001	«...вищий для кожної людини рівень в її розвитку, що припадає на якийсь часовий відрізок її зрілості ...». Общая и прикладная акмеология, Часть 1. / под ред. А.А. Деркача. М.: РАГС, 2001. С.54.
Гагін Ю.О. 2004	підкреслюється історичне походження цього поняття «... (гр. асте — найвищий рівень чогось, вершина, квітуча сила, досконалість + logos — слово, мовлення, вчення) — наука досягнення вершин людської якості в людині, оволодіння досконалістю, в т.ч. в обраній професійній діяльності ... ». Гагін Ю.А. Концептуальный словарь-справочник по педагогической акмеологии. СПб.: ГУПМ, 2004. С. 4.

- вершина досконалості в людині;
- вершина, розквіт здібностей людини;
- вершина, як фізична, особистісна і суб'єктна зрілість людини;
- вершина в обраній професійній діяльності;
- вершина, як результат діяльності;
- вершина, як реалізація творчих здібностей;
- вершина досконалості та могутності.

Сучасне розуміння й осмислення поняття акме неможливе без звернення до історії. Історичний підхід до розкриття сутності акме передбачає аналіз етапів його розвитку, починаючи з античної філософії, де це поняття було сформоване та визначено деякі важливі, пов'язані з ним закономірності. Як зазначалося раніше, визначення акме та його властивостей були відомі давно, а перші закони акмеології були сформульовані в II столітті до н.е. античним філософом Аполлодором. Заглиблення в історію розвитку поняття акме, аналіз сфер його вживання дає можливість глибше зрозуміти його сутнісний зміст.

Проблема акме розглядалася в античній філософії, зокрема в риториці, а також в давньогрецькій літературі та медицині. У природничо-наукових галузях (біології, медицині) акме використовувався в наступному сенсі (відповідно до універсального етимологічного словника англійської мови, 1776):

«... Acme — ... top o pitch... [далее] Acme (with P by ficians) is used to denote the 3d degree of height distempers, of which many have four periods. 1st, The *Arche* or beginning; 2nd, *Anabasis*, the increase of growth; 3d, the *Acme*, when the morbid matter is at the height; 4th, the *Paracme* or declension of the disease...» [101, с. 9].

Акме – вершина, пік ... акме використовувалося для позначення третього з чотирьох ступенів підвищення температури при захворюванні. Перший – архе або початок, другий – анабасис або підвищення температури, третій – акме, коли процес захворювання сягає максимуму, четвертий – паракме або погіршення перебігу хвороби.

У наведеному визначенні крім акме йдеться про низку грецьких понять – архе (першооснова), анабасис (сходження), акме і паракме – фаза, наступна відразу після найвищої точки, причому в бік сходження. У медицині весь цей набір використовується суто специфічно і характеризує цикл розвитку захворювання. Стосовно страждаючого від хвороби акме і пов’язані з ним категорії мають сенс найвищої напруги фізіологічних сил організму при опорі хвороби.

Практично дослівно наведене визначення акме відтворюється в словнику медичних термінів, але до нього додається один драматичний момент «... Acme (From μ , apoint.) The heightor crisis ...» [95, с. 22]. Зв’язок акме і кризи висловлює нестійкість, нестабільність, вихід за межі колишніх станів. Британська енциклопедія містить таке визначення акме:

«... the top or height of any thing. It is usually applied to the maturity of animal just before decline; and physicians have used it to express the utmost violence or crisis of a disease ...» [91, с. 18].

Вершина або висота чого-небудь. Зазвичай використовується для визначення періоду зрілості аж до початку згасання. Лікарі використовують цей термін для вираження максимальної сили або критичної фази захворювання.

Видатний біолог Е. Геккель ввів тріаду «епіакме» (epacme), «акме» (acme) і «параакме» (paracme) для опису стадій еволюційного процесу живих істот [99, с. 193]. Ця тріада зберігає своє значення в біологічній термінології і сьогодні. Наведемо витяг зі словника з ентомології 2011 року:

«... Acme – noun (Greek, *akme* = prime.PL., Acmies) 1. Summit or highest point. 2. In development of phyletic lines: Geological period during which largest number of Species extant. 3. Highest phase of development in a lineage. Alt. Apex, Peek, Summit, Zenit. Cf.: Epacme, Paracme ...» [93, с. 15].

Акме – 1. Вершина або найвища точка. 2. У розвитку філетичної лінії: геологічний період, протягом якого існує найбільша кількість видів. 3. Найвища фаза в розвитку популяції. Синоніми: апекс, пік, саміт, зеніт. Див. Також епіакме, паракме.

Автори словника також наводять визначення «... Acmic Adj. (Greek, acme = prime.) Pertaining to Acme or top of a structure» [93, с. 15] (що належить акме або вершині структури). Ці визначення розширюють межі розуміння акме до планетарного рівня. Акме може застосовуватися не лише до одиначної особини, але також до популяції, виду, роду й інших таксономічних одиниць. Більш того, акме – це цілий геологічний період або епоха, протягом якої різноманітність видів сягає своєї найвищої межі, це рівень розвитку планети в цілому. Акме – не лише кількісний, але і якісний феномен, який визначається як кількістю особин, видів, так і ступенем складності структури.

У біології триада Е. Геккеля «епіакме – акме – параакме» не втрачає свого евристичного значення. Під епіакме розуміється наступне:

«... Epacme – noun (Greek, epi = upon + akme = prime.PL., Epacmies) Phase of development in a taxon's lineage immediately preceding its highest point (acme) ...» [93, с. 513].

Епіакме (від грецького епі – близько, поблизу + акме – цвітіння) – фаза в розвитку таксона, безпосередньо передую його найвищій точці (акме).

Паракме – це, відповідно, фаза в розвиткові таксономічної лінії, наступна відразу після досягнення нею своєї найвищої точки (акме). Слід зазначити, що поняття паракме (paracme) представлене також в західноєвропейській літературі, присвяченій географії [100] і палеонтології [96, с. 80].

Видатний французький філософ і математик Роже Каратіні, один із співавторів авторитетної ілюстрованої французької енциклопедії Борда, аналога знаменитої Британіки, визначає поняття акме як результат досягнення у філософії, коли для кожного філо-

софа визначалася фаза «... кульмінації його діяльності – розквіт (floruit – латиною, або акме, якщо віддати перевагу вихідному грецькому слову). «Розквіт» пов'язувався зі знаковими подіями і датами життя філософа, або з історичними подіями сучасності ...» [42, с. 38]. У цьому випадку, кульмінація розуміється (від лат. culmen, culminis – вершина) як точка найвищого піднесення і напруги в розвиткові чого-небудь. Відзначимо принциповий момент напруги в різних трактуваннях акме.

Точно так же кульмінацію, як «... вищий ступінь розвитку чого-небудь ...» [89, с. 313], визначають Ф. Брокгауз і І. Ефрон. Латинський аналог акме – кульмінація, розкриває акме як, з одного боку, конкретну точку найвищого досягнення і, з іншого боку – як цвітіння. У понятті кульмінації, отже, фіксується процесуальний аспект досягнення акме.

В цілому процес кульмінації характеризується двома моментами:

1. Протяжністю у часі, цвітінням.
2. Результатом, коли після цвітіння, з'являється продукт діяльності – плід.

Таким чином, кульмінація більш широко показує процес досконалості, виражає його спрямованість на досягнення вершини в часі, що є підсумком цього напруженого процесу, пов'язаного з виробництвом продукту, конкретного результату.

Процес вдосконалення, завдяки зазначеним сенсам, розкривається з трьох боків:

- по-перше, вершини досягнення (або кульмінації, яка робить акцент на напрузі і витратах сил);
- по-друге, цвітіння як тривалого процесу, починаючи з перших кроків до досягнення точки кульмінації, до його завершення (в'янення);
- по-третє, результату, підсумкового продукту (плоду).

З наведеного аналізу видно, що акме – поняття багатогранне. Спочатку воно пов'язувалося з певною сходинкою, фазою вікового розвитку людини. В античній медицині акме надавався більш вузький зміст – такої стадії в перебігу захворювання, при якій організм людини задіює всі свої ресурси для повернення до нормального життя. У цьому можна убачати одне з перших осмислень акме в контексті фундаментальних категорій життя і смерті.

Уже в античності, а згодом видатним біологом Е. Геккелем, були проаналізовані етапи розвитку живого, в яких акме посіло одне з чільних місць. Протяжність розвитку в часі дало змогу виділити в ньому в загальному вигляді висхідну, кульмінаційну і спадну стадії. В античності це фіксувалося у поняттях архе, анабасис, акме, параакме. Геккель запропонував епіакме, акме і параакме, тим самим, зробивши акме принциповим моментом, до якого спрямований розвиток і від якого буде залежати його подальший перебіг.

Розробка поняття акме природничими науками — це перший етап у фундаменталізації акмеології. У визначеннях акме біологами і геологами проявляються чіткі критерії того, коли ми можемо говорити про акме живих організмів (досягнення максимуму в розмноженні) або про акме планети в цілому (геологічне акме — період максимального біорізноманіття на Землі). Не виключається можливість говорити про космічне акме, як певний стан Всесвіту.

У контексті проведеного аналізу важливо звернути увагу на такий момент, що акме — це обов'язково напруга, зусилля, повна реалізація своїх внутрішніх можливостей. Акме не є таким рівнем діяльності, при якому досягається максимальний ефект з мінімальними витратами. Така поведінка — це швидше функціонування на зразок машини. Істинне акме — це максимальний результат з максимальними витратами, інакше ми не можемо говорити про повну реалізацію власних здібностей. Підтвердження тому ми знаходимо в живій природі. В екосистемах підтримується енергетичний баланс, але кожен живий організм існує на межі своїх можливостей, на грані життя і смерті. Таке правило не відмінюється для людини, інакше акме загрожує змішанню з неробством. Інше питання, що через особливе становище людини серед живих істот, до багатьох речей вона приходять в ході осмислення і прийняття вільного рішення.

Давньогрецькі мислителі розглядали акме як вершину, вістря, вищу точку, вищий ступінь чого-небудь. Апполодор розумів акме як кульмінацію, як розквіт (*floruit* — латиною), пов'язаний з конкретними знаковими подіями, датами життя й історичними подіями сучасності, конкретної особистості в суспільстві. Внаслідок цього, в науковій літературі можна зустріти два трактування «акме»: а) як пік (*axis*) або конкретна вершина досягнення, б) як розквіт (*floruit*) — кульмінація.

Поняття початкового і кінцевого станів. Точка як фіксація станів

Поняття точки пов'язане з акме таким чином, що воно дає можливість розкрити початок і закінчення реального акмеологічного процесу. Розуміння акме як точки бере початок у Стародавній Греції і має на увазі чітку констатацію факту, що та чи інша подія є вершиною. В акмеології конкретна точка розглядається як результат, досягнутий у продуктивній діяльності людини.

У руслі цих міркувань, доцільно звернути увагу як на визначення самого поняття «точка», так і на його осмислення в різних сферах життєдіяльності людини. «Точка» характеризує граничні параметри вершинного (акме) і низинного (кате) етапів розвитку. Точка – це:

- 1) мітка, слід для аналізу шляху розвитку;
- 2) знак, що поділяє сутність на два протилежні напрямки;
- 3) базове поняття математики, механіки, фізики – місце, що не має вимірювання, межа відрізка лінії;
- 4) місце в просторі, на місцевості, поверхні, географічна точка, точковий об'єкт;
- 5) агрегатна точка, що має два значення: перше – температурна межа, коли відбувається перетворення речовини з одного агрегатного стану речовини в інший; друге – момент розвитку, перебігу;
- 6) межа, рівень.

Крім наведених значень, точка має відношення з особливою властивістю, а саме точністю, яка характеризує момент збігу, припустимо, при русі від якоїсь вихідної точки до кінцевої. Точність – важливе поняття пізнання взагалі і наукового аналізу руху, зокрема. «Точність» сьогодні вживається в різних дисциплінах і є науковим нормативом, що характеризує ступінь відповідності наукового знання про реальність самої цієї конкретної реальності, як «...якість людського знання і дії, що означає чітку відповідність історично сформованому або заздалегідь встановленому стандарту, зразку, нормі, принципу, правилу, заданому способу дії, протиставлення невизначеності, розпливчастості двозначності, неточності ...» [86, с. 574]. В акмеології під точністю розуміється ступінь відповідності знань про особливості руху до акме самому цьому рухові, а також відповідність уявлення про вищий результат реально досягнутому. Отже, в точності фіксується визначеність матеріального об'єкта і його відмінність від інших.

Якісна визначеність об'єкта характеризується поняттям границі. Кожен об'єкт відрізняється від інших об'єктів і водночас пов'язаний з ними. Оскільки об'єкт має границю, він кінцевий, в кінцевості об'єкта виявляється суперечливий характер його існування, його сутності. Межі одночасно відокремлюють об'єкти один від одного і пов'язують їх один із одним. Кінцевий об'єкт не можна приймати як щось абсолютно незмінне. Будь-яке кінцеве має внутрішню і зовнішню підставу для переходу в інше, для виходу за межу. У зв'язку з цим властивість точності набуває надзвичайно важливого значення.

Якщо в розвиткові можливо говорити про точки руху від одного акме до іншого, або від точки акме до точки кате, то важливо також звернути увагу на поняття стадії розвитку. Стадії розвитку повинні визначатися не приблизно, а точно. Це можливо, якщо теоретичний конструкт, що пояснює стадійність розвитку, пройшов перевірку на практиці, володіє передбачувальною та пояснювальною функцією, є об'єктивною істиною, як існуючою особливою сферою реальності. Цей нюанс особливо важливий як для аналізу ступенів розвитку при рухові від однієї точки до іншої (як досягнення низки локальних акме), так і для аналізу ступеня точності реальних знань і дій заздалегідь встановленій нормативній точці, межі розвитку, з якого має розпочатися наступна стадія розвитку.

Розширення предмета акмеології

Історичний аналіз смислового наповнення поняття акме відкриває нові горизонти для акмеології як галузі наукового знання. Спочатку, акме, як властивість розвитку людини, почало характеризувати природу в цілому. В цьому контексті, важливо згадати про глобальну задачу з побудови системи наук про людину, яка була поставлена Б.Г. Ананьєвим. Незважаючи на те, що його розуміння акмеології було, головним чином, сконцентроване на проблемі віку, проте, акмеологія з урахуванням її сучасного стану, може стати тією інтегративною галуззю, здатною об'єднати в єдиній теорії дані, одержувані й іншими сферами наукової діяльності. На користь цього свідчать також історичні корені акмеології, що йдуть у видатні теоретичні і практичні розробки вітчизняних філософів, хіміків, біологів, фізіологів, лікарів, психологів, істориків, лінгвістів і педагогів. Спектр цих базових напрямків дає уявлення про те, в

якому руслі можливі перспективні міждисциплінарні акмеологічні дослідження сьогодні.

Таким дослідженням повинно передувати пояснення щодо того, на яких методологічних посиланнях вони можуть ґрунтуватися, тобто ще раз звернутися до визначення центрального для акмеології поняття «акме», але вже з урахуванням його більш широких смислів [31].

Перше посилання – триєдність. Це посилання виходить із діалектичного методу, з позиції якого акме – це найвища точка, кульмінація і суспільне визнання.

Друге посилання – три принципи акме – стан, властивість і гармонія, що виражають відносини фундаментальних філософських категорій явища і сутності.

Третє посилання – виявлення акме та його ознак має будуватися з позицій хронотопологічного методу (тобто вершина має визначеність у просторі і в часі, причому, не лише у фізичному, а й у соціальному).

Триєдність акме

Акмеологічний підхід характеризується уточненням розуміння категорії акме, що розглядається крізь призму історичного розвитку. Можна виділити три етапи в змістовному наповненні акме: грецький, латинський і сучасний.

1. Перший етап, коли вершина грецькою визначалася як *ακμή* (акме), символізуючи гору, граничне досягнення, фіксований стан.

2. Другий етап, коли вершина розумілася, як найвища точка розвитку, кульмінація, точка вищого напруження, (латиною *culminis*), символізуючи розквіт і цвітіння (*floruit*).

3. Третій етап, коли вершина стає багатовимірним поняттям – топ (від англ. *top* – вершина).

В рамках цього підходу, акме не є лише особистісною, суспільною вершиною. Акме характеризує вищий етап розвитку також природних явищ або об'єктів (фізичних, хімічних). Вершина в такому розумінні дає змогу побачити світ в єдності, чому сприяють нові наукові напрямки, що інтенсивно розвиваються сьогодні: глобалізація і ноосферогенез. У зв'язку з цим місце людини, як особистості, включає в себе нові реалії – позицію в планетарному (глобальному) і космічному (ноосферному) масштабах. Такий стан

людини передбачає осмислення вищих досягнень попередників і творення на цій основі нового знання, формує свідомість сучасних людей.

Розкриємо більш детально сучасне розуміння акме крізь призму історичного поетапного розвитку його змісту.

Рис. 2.1. Триєдність АКМЕ

Перший етап

Акме на цьому етапі розглядається як констатація, фіксація граничного досягнення розвитку, яке є, з одного боку, найвищим результатом, досягнутим в минулому — вершиною минулого; з іншого боку — базою для подальшого розвитку вгору в майбутнє. Це перша констатуюча сутність такого багатогранного поняття як вершина.

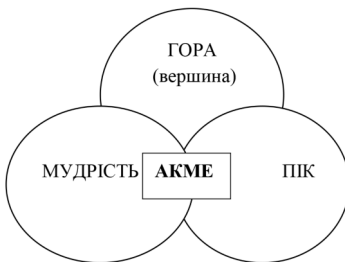

Рис. 2.2. Символічний вираз констатації

Акме може характеризувати:

- граничний розвиток природи на певному етапі еволюції;
- граничний розвиток людини, як найвищого рівня біофізіологічного етапу розвитку;
- граничний розвиток особистості і соціуму в соціо-культурному розвитку.

Акме – гора

Символічним вираженням поняття акме, як одночасно конкретного і абстрактного, ідеального, узагальненого осмислення вищих цінностей реального світу є гора. Гора асоціюється з рухом вгору в розвиткові, спрямованістю до усвідомлення вищої мудрості.

Образ гори постає як осмислення неживої природи (неорганічної), як граничне географічне досягнення, фіксований стан висот Землі. З географічної точки зору, найвища вершина Землі – Джомолунгма (Еверест) в Гімалаях, висота якої становить 8848 м.

Інша географічна констатація – це Анди (Андієські Кордильєри), гірська система, що простягнулась у Південній Америці і є найдовшою у світі (9000 км), з найвищою, вершинною точкою – горою Аконкагуа (6950 м).

Якщо відволіктися від образу гори, то в онтологічному сенсі поняття акме можна охарактеризувати як фундаментальну константу (констатацію) певного граничного стану розвитку не тільки Землі, але і всього Всесвіту. Існує низка фізичних фундаментальних констант (швидкість світла у вакуумі, постійна Планка, гравітаційна стала, електрична постійна й ін.), які зумовлюють стійкість і порядок у світі природи.

Акме – мудрість

У Стародавній Греції вищим благом вважалася мудрість. Саме їй присвячували свої життя видатні філософи античності. Можна говорити також про те, що мудрість була найвищим благом і в усіх розвинених цивілізаціях від давнини до наших днів. Вже на рівні міфологічного світогляду на вершинах гір жили боги і мудреці. Акме, як мудрість, яскраво виявляється в наданні статусу священності таких об'єктів різних цивілізацій, як гора Сіон в Ізраїлі, гора Меру в Індії, гори Тянь-Шань в Китаї, гора Білуха в Росії, гора Олімп у Греції, гора Капітолій в Римі. У цьому виражається поєднання конкретного фізичного об'єкта – гори – з властивістю людини – мудрістю, коли характеристики фізичного простору переносяться в ідеальний план і стають характеристиками ідеального, абстрактного руху вгору до етично досконалого стану.

Акме – пік, вістря

Як вже говорилося, давньогрецьке «акме» споріднене «axis» («вістря»), символічним вираженням якого є пік, статична най-

вища точка досконалості. Якщо образ гори фіксує граничну точку розвитку ландшафту Землі і є конкретним, то поняття пік — це вже наступний рівень абстрактного розуміння вершини. Про пік розвитку можна говорити як для неорганічної, так і для органічної природи, а також стосовно творчого розкриття своїх можливостей людиною, етносом, суспільством.

Пік — це не лише вершина, але також і западина, тому це поняття характеризує граничні параметри вершинного (акме) і низинного (кате) етапів розвитку.

Другий етап

Кульмінація «... (від лат. *culmen*, *culminis* — вершина), точка вищої напруги, підйому, розвитку чого-небудь ...», як узагальнене поняття вершинного етапу розвитку.

Акме, як кульмінація, характеризує процес розвитку живої природи, що складається з двох частин: флори — рослинного світу і фауни — тваринного світу, до якої належить і людина. В даному аспекті, завдяки аналізу вершинного розвитку в біології і фізіології людини, акме наповнюється новим змістом і сприймається як цвітіння, розквіт людини, що сягнуло конкретного результату. Акме — цвітіння (квітка)

Рис. 2.3. Символічний вираз кульмінації

Сутність акме — кульмінації — з точки зору біології полягає в цвітінні, вершинний етап якого — це квітка. Особливе ставлення до цього моменту відбулося в міфології — римляни шанували Флору — богиню квітів, юності і весни. Цвітіння, розквіт вживається не лише для позначення етапу розвитку окремо взятої рослини, але також для характеристики певної пори року, коли все рослинне царство входить в кульмінаційну пору.

Акме – результат (плід)

Цвітіння – це всього лише етап на шляху до головної концентрації всіх зусиль рослинного світу – плодоношення. Акме – плід – розуміється як біологічна константа розвитку зростання, цвітіння і результату в якості продукту діяльності природи. Плід властивий не тільки флорі, плід існує й у фауні.

Процес цвітіння і плодоношення відокремлені один від одного певним часовим інтервалом. Ця протяжність у часі також відображає процесуальність акме, коли весь інтервал від точки формування квітки до точки потрапляння плоду в землю можна назвати акмеологічною.

Узагальнюючи, зазначимо, що кульмінація більш широко показує процес вдосконалення: як досягнення вершини в часі, так і як підсумок процесу вдосконалення, в ході якого кристалізується конкретний результат – продукт. Крім того, необхідно підкреслити, що поняття кульмінація розкриває потрійний характер досконалості: як конкретну вершину, як цвітіння – тривалий процес від досягнення точки кульмінації до його завершення (в'янення), і, зрештою, як результат, підсумковий продукт (плід).

Стосовно людини можна говорити про кілька аспектів акме. З одного боку, людина сама являє акме (вершину) в сенсі результату розвитку тваринного світу, що володіє особливою властивістю мислення. Сутність людини, як «суспільної тварини, наділеної розумом» (Аристотель), полягає в тому, що людина є ідеологічною твариною. Це означає, що людина – така тварина, кінцевим мотивом поведінки якої (її стратегічним орієнтиром) є деякий ідеал, а кінцевим результатом – реалізація цього ідеалу.

Звідси випливає, що, з іншого боку, для людини можна визначити індивідуальне акме як реалізацію ідеалу. Кульмінаційний момент її життя буде пов'язаний з формуванням ідеалу і втіленням його в дійсність.

Акме – продукт діяльності

Акме як продукт діяльності характеризує особливість розвитку людини і суспільства. У загальному плані можна сказати, що творча діяльність людини містить у собі три етапи:

- осмислення вже досягнутого рівня розвитку знань, продуктів матеріальної і духовної творчості;

- виробництво на цій основі нового знання, нових продуктів матеріальної і духовної творчості;
- споживання продуктів реалізації цих знань.

Якщо відсутні ці три компонента, то не може бути і руху вперед. При розкритті сутності кульмінації в людській діяльності найважливіший момент — це процес виробництва конкретного продукту діяльності, як плід зусиль людини.

Третій етап

Нове значення акме, як топ, своїм корінням і понятійним апаратом походить від грецького слова *topos* (вершина), і більш широкого поняття *топологія* (від грецького *topos*- і — *logia*). Топологія, в цьому випадку розуміється не тільки як розділ математики (топологія, топографія), але і як символ вершини, надзвичайного, вищого ступеня, вищого максимального граничного рівня конкретного результату діяльності.

Акме — топологія

Поняття «топ» є багатомірним. Його розкриття необхідно розпочинати з двох попередніх ступенів розвитку, що включають вершинний аналіз розвитку органічного та неорганічного світу з орієнтацією на вищий етап розвитку *Homo sapiens* (лат.), який являє собою вершину біологічної та соціальної еволюції. Характерною рисою розвитку людини, з матеріалістичної точки зору, є процес затвердження результатів діяльності людини нею самою і суспільством, без участі в цьому Абсолюта, Світового розуму, Світової ідеї, тобто таких сил розвитку, на які розумна людина не має виходу.

На третьому етапі відбувається розширення поняття акме, через *topos* воно отримує нову якісну специфіку, включаючи в себе перший і другий етапи, як характеристику констатуючого моменту, руху від однієї точки до іншої. Крім того, акме набуває з топологічної точки зору, додатковий сенс — соціальної зрілості індивідуума і соціуму в різні часові періоди і на різних територіях. Соціальна зрілість — це найвищий ступінь соціального розвитку, практичним вираженням якого є конкретний результат діяльності людини і суспільства, що пройшов випробування часом, визнаний, затверджений в історії.

Акме — топ філософів

Вище вже згадувалося, що з точки зору французького філософа і математика Роже Каратіні, акме — це кульмінаційний етап в діяльності видатних мислителів античності. Важливо, що ця кульмінаційна фаза має певний зв'язок з якимись знаковими подіями в житті філософа, а також з особливостями історичної ситуації. З цих положень випливає важливий висновок про те, що акме не є заслугою тільки власних зусиль людини. Оскільки людина не ізольована від середовища, від громадських умов розвитку, то акме — це результат визнання зусиль людини, в даному випадку, філософа, суспільством.

Акме — топ суспільне визнання

З розвитком суспільної свідомості поняття топ, як вершина суспільного визнання, як оцінка результату діяльності, почало застосовуватися для характеристики «найкращих». Прикладом тому можуть слугувати популярні рейтинги найкрасивіших людей планети, найдорожчих картин світу, найпрестижніших вишів світу і т.д. У науковому аспекті топовими можуть вважатися словники, енциклопедії, де зібрані найсучасніші, визнані науковим співтовариством знання про той чи інший предмет.

**Рис. 2.4. Символічний вираз
ТОП**

Громадське твердження (топ) настає відповідно до критерію цінності.

Аналіз топ здійснюється через:

- своєрідний акме-фільтр видатних досягнень минулого,
- аналіз і узагальнення акме-вершин нинішнього,
- прогнозування подальших досягнень в майбутньому.

У цьому полягає потрібна характеристика суспільного визнання. Відсутність урахування будь-якої сторони робить громад-

ську оцінку неповною. Без минулого виходить порушення наступності в розвитку, з'являється небезпека перебільшення значущості того, що видається важливим, популярним сьогодні, але може виявитися «мильною бульбашкою» років за 10. Без нинішнього відсутній зв'язок того чи іншого досягнення з реальністю, з безпосереднім буттям. Без майбутнього немає огляду горизонту, відсутня мета подальшого розвитку.

Таким чином, розширення розуміння акме дає можливість побачити нові грані в цьому феномені.

Перша грань розкриває таку властивість акме, як фіксація і констатація граничного досягнення розвитку. Особливість констатації в тому, що вона, стверджуючи найвищий результат минулого в сьогодні, потенційно містить в собі підставу для майбутнього руху вгору.

Друга грань акме — це її динамічна характеристика, що підкреслює кульмінаційність розвитку. У точці акме досягають вищого напруги, концентрації всіх сутнісних сил людини, суспільства і природи — це період цвітіння як універсальне вираження родючості, що триває певну кількість часу.

Третя грань акме — це єдність фіксуючого і триваючого моментів при досягненні результату. Істотно, що цей результат оцінюється людиною. Відбувається вихід до проблеми антропного принципу, який говорить про те, що розвиток Всесвіту закономірно спрямований до виникнення істоти, наділеної розумом — людини, що здатна вести спостереження й осмислювати стадії розвитку цього Всесвіту. При цьому найвище осмислення досягається на етапі соціальної зрілості спільноти людей.

У зв'язку з цим розширене визначення предмета акмеології містить умову для розгляду цього наукового напрямку як одного з фундаментальних при вивченні розвитку людини, суспільства і природи.

Підсумовуючи вищерозглянуте, можна дійти таких висновків:

1. Предмет акмеології пройшов у своїй конкретизації декілька етапів. Спочатку в предметну сферу акмеології включався період дорослості, на якому найвищих показників досягають фізіологічні характеристики людини. Згодом предмет акмеології увібрав в себе сферу соціальної зрілості, коли людина стає повноправним членом суспільства, займає певну позицію і виконує певні ролі.

2. Акме — поняття складне, багатогранне, яким є сама людина. Вершина — це і період зрілості, і створений матеріальний або духовний продукт, і той стан гармонії, суб'єктивного щастя, якого досягла людина. Поглиблення в етимологію слова акме виявило його взаємозв'язок з фундаментальними категоріями «архе», «анабасис», криза та ін.

3. У науковий обіг акме влилося завдяки розвитку стародавньої медицини а, згодом, завдяки працям видатного біолога Е. Геккеля при описі стадій еволюційного процесу живих істот. Крім акме, Е. Геккель виділяв також епіакме і параакме, як особливі стани перед і після найвищої точки в розвитку. Занурення в історію вживання поняття акме показало, що акме може бути універсальною категорією, що фіксує найвищий шабель у розвитку людини, суспільства і природи в цілому.

4. Розширення змісту категорії акме також впливає з історичного аналізу осмислення вершини. На першому етапі акме — це констатація, фіксація деякого граничного результату або рівня в розвитку природи, людини і суспільства. На другому етапі акме набуває значення кульмінації, вищої напруги всіх сутнісних сил людини, суспільства і природи. На третьому етапі відбувається узагальнення змістового наповнення попередніх етапів і додається якісно нове значення — «топ» — громадське твердження створеної цінності.

2.2. ПРЕДМЕТ І КАТЕГОРІЇ КАТАБОЛОГІЇ

Розширення меж поняття акме призводить до необхідності постановки і вирішення проблеми його протилежності — низини (кате). Єдність і, в той же час, відмінність акме і кате дають можливість припустити існування специфічних закономірностей низинного етапу розвитку та його подолання, що, на рівні теоретичних узагальнень, розробляється в науковому напрямку — катабології. Спроба прямого перенесення понять і категорій акмеології в катабологію наштовхується на низку труднощів саме через відмінність цих граней процесу розвитку. Якщо акме — це такий граничний стан, досягнення якого означає реалізацію своєї життєвої програми (тобто має позитивний зміст), то кате — це, ка-

жучи взагалі, граничний стан загибелі, руйнування, що потребує свого подолання для нового руху до акме. Зазначена відмінність акме і кате визначає специфіку застосування категорій акмеології в катабології.

Звернемося до особливостей застосування принципу триєдності. Етимологічний аналіз «кате» відсилає нас до грецького «κατα» або «κατω» — низ [53]. Відносини між двома точками акме і кате пов'язані з поняттям границі. Границя потребує розгляду об'єкта в категоріях якості і кількості. За якістю ми маємо можливість відрізнити об'єкти один від одного, визначити їх. Відмінність і визначеність об'єктів пов'язані з наявністю у них границь. У нашому аналізі в центрі уваги перебуває границя між верхом і низом. З одного боку, верх і низ відмінні як протилежні полюси вертикальної осі, а з іншого боку вони взаємопов'язані — без верху ми не можемо зрозуміти, де низ і навпаки. Наявність границь передбачає кінцівку об'єктів не тільки в просторі, але також і в часі (якщо розглядати розвиток як процес). Поняття низ (кате) позначає нижню межу, з якої розпочинається новий етап розвитку.

Взаємодія акме і кате — є складним і передбачає діалектику їх взаємопереходів. Геракліт звернув увагу на те, що весь світ — це боротьба протилежностей, які переходять одна в одну. Одне з цільних місць у розмаїтті протилежностей займають категорії верх і низ, що задають орієнтацію в просторі.

Поняття низини

Спробуємо виділити якісні характеристики кате на основі етимологічного аналізу. Звернення до етимології дає можливість пройти слідами осмислення людством різних явищ, в даному випадку проблеми низини. Етимологія займає проміжну сходинку при переході від міфологічного мислення до наукового. Етимологічний аналіз необхідний для виділення контекстів вживання кате і розуміння його смислового навантаження. Уже в першому виданні універсального етимологічного словника англійської мови (1675 рік) наводиться низка понять, що містять у собі в якості складової частини дефініцію «кате»:

— катахризис — [καταχρησις = κατα — низ + χρησις — використовувати]

«catachresis ... a Figure in Rhetorick, when one Word is abusively put for an-

other; an abusive Expression ... »

риторичний прийом, коли слова вживаються з метою образи інших [людей]; зловживання експресією

– катаклізм [κατακλυσμός = потоп, змивати]

«cataclysmos – ... a Deluge or Overflowing with Water, an Inundation ...»

Стрімке заповнення простору водою, повінь, потоп.

Стрімке заповнення простору водою, повінь, потоп.

Проблема потопу в геологічному плані пов'язана з епохою глобального потепління, коли починають танути льодовики, крижані шапки гір і вода стрімко заповнює прилеглий простір.

Поняття катаклізм набуло поширення в розумінні людини і розвитку природи. Вода у грецьких філософів – одна з першооснов усіх речей. У той же час, вода, належачи до природних стихій, володіє руйнівними властивостями, сутність яких у руйнуванні старого і створенні передумов для нового. Істотно, що вода, її властивість плинності відсилає нас до поняття часу, його швидкоплинності, за рахунок якої відбувається зміна якихось картин життя, змивання одних порядків і затвердження нових.

– катакомби [κατακόμβος = κάτω (внизу) + κόμβος (сплетіння)]

«... catacombs – ... are Grottos in Rome under the Church of St Sebastian, which extend some Miles under Ground, where the primitive Christians hid themselves in Time of Perfection, and buried the Martyrs; now visited out of a Principle of Devotion...»

Гроти в Римі під церквою Святого Себастьяна, що тягнуться на декілька миль під землею, де перші християни ховалися під час вдосконалення [швидше за все, під час посту] і ховали мучеників; нині відвідуються виходячи з благочестя.

Поняття катакомби визначає одну із складових частин храму. Храм – не лише прекрасна будівля, що здіймається над поверхнею землі, що освітлюється сонцем, це також похмурі підземелля. І для того, щоб пізнати світ істини, монахи спеціально опускалися вниз і відчували себе темрявою, незвіданою частиною світу.

– катаграф [καταγραφή]

«... the first Draught of a Picture...»

перший начерк картини

В даному випадку кате характеризує підставу для роботи.

— *катаптоз*

[καταπτώση = κατα — вниз + πτώση — падати]

«... one Symptom of the Falling Sickness, viz. when Men fall to the Ground...»

Один із симптомів падучої (епілепсії), коли людина падає на землю (медичний термін).

Медицина першою зіткнулася з низинними проявами людини у формі хвороби, страждань. Перед лікарями стояла і стоїть задача повернути людину з хвороби (низини) в нормальний стан. Мабуть, цим пояснюється велика кількість термінів, що містять у своїй основі акме або кате, до яких звертається й акмеологія.

— *катаракт*

[καταρακτης — водоспад, καταρρακτης — обрив, пороги]

«... a steep Place of a River made by Rocks flopping the Course of its Stream, and so causing the Water to fall with great Force and Noise...»

Ділянка річки, течія в якій обумовлена раптовим обривом скелі, в результаті чого вода обрушується вниз з великою силою і шумом.

Крім цього, в медицині для позначення захворювання очей, які позбавляють людину можливості користуватися головним органом чуттів, використовується поняття катаракта.

— *катастазис*

[καταστασις = κατω — низ; στασις = встановлювати, ставити]

А) «... is the third Part of a Comedy, and is the full Height and Vigour of the Plot»
Третя частина комедії, в якій досягається найвище напруження, кульмінація розвитку сюжету

У спеціалізованому словнику літературних термінів дається таке визначення катастазиса:

«... (a) the narrative part that comes in the introduction of a speech... (b) the third of the four divisions of a tragedy — the first, second and fourth being *protasis*, *epitasis* and *catastrophe* ...» [90, с. 107].

(а) частина розповіді, що належить до вступної частини промови; (б) третя з чотирьох частин трагедії — перша, друга і четверта називаються відповідно *протасис*, *епітасис* і *катастрофа*.

Важливо сказати про те, що грецька трагедія (в дослівному перекладі означає «пісня козла» — τραγούζ — «козел» і ᾠδή — «пісня»,

сформувалася в зв'язку з культом бога Діоніса (Вакха), якого супроводжували сатири (наполовину люди, наполовину козли). У трагедії завжди ставились в центр уваги найбільш гострі, болючі події життя. В ході співпереживання глядач досягав ефекту катарсису (очищення), звільнення від тягара життя.

Б) «... according to Hippocrates, is the Constitution or State of any Thing: Galen applies it to the Seasons of the Year, the Disproportion of the Body, or of Time...»

За Гіппократом, це конституція (додавання) або стан будь-якої речі. Гален застосовує це поняття в контексті пір року, диспропорції тіла або часу.

Поняття катастазиса багатогранне — воно означає одночасно і якийсь початковий стан, без якого неможливий ніякий розвиток, і в той же час граничний рівень загострення пристрастей в античній трагедії — як системи сприйняття і відображення низинного стану об'єктивної реальності (смерть, несправедливість, війни і т.д.).

Особливе місце в системі понять, взаємопов'язаних з кате, займає визначення **катастрофи**.

— *катастрофе*

[катастрофу — знищення, руйнування; *ката* — низ; *строфу* — поворот]

«... the last Part of the Comedy, and the unraveling of the Plot; the End of Issue of a Business; a fatal Conclusion of any Action, or of a Man's Life...»

Завершальна частина комедії, розв'язка сюжету; вирішення ділового питання; фатальний кінець будь-якої дії, людського життя.

Значення катастрофе багато в чому схоже з використовуваними вище поняттями катаклізм, катаракт. Принципова особливість його в тому, що катастрофе фіксує момент повороту, зміну напрямку розвитку. Воно є більш абстрактним, ніж катаклізм і катаракт, тому що не прив'язане безпосередньо до властивостей води. Крім того, воно відображає незворотність змін. У контексті проблеми верху і низу необхідно зупинитися на визначенні протилежності катастрофи. У грецькій мові префікс «*ανα*» позначає рух вгору (наприклад *αναβασις* — анабазис — сходження, *ανατολη* — схід). Отже, ми можемо говорити про *αναστροφη* — анастрофе (інверсія, перевертання) — як про протилежність катастрофе, що буде особливо актуальним при аналізі етапів низинного розвитку. Поняття анастрофе позначає межу, в якій низинний розвиток закінчується.

У біологічній літературі в науковому обігу закріпилися поняття, що також взаємопов'язані з категорією кате:

— *катаболізм*

[καταβολισμός — скидання, руйнування]

«... дисиміляція, сукупність ферментативних реакцій в живому організмі, спрямованих на розщеплення складних органічних речовин ... .. протилежна сторона анаболізму [ανα — префікс, що означає рух вгору — прим. авт.]. У процесі К. енергія, що міститься в хімічних зв'язках великих органічних молекул звільняється і запасається ... .. Катаболічні процеси ... посідають центральне місце в обміні речовин ... » [16, с. 250].

— катагенез «... (від грец. κατα- — префікс, що означає рух зверху вниз, і ... генез) регресивна еволюція, що пов'язана з переходом організмів до спрощеного екологічного середовища і веде до загального зниження їх морфологічної організації, до дезінтеграції та редукції органів і їх систем ... Термін «катагенез» на відміну від катаморфозу підкреслює екологічні та генетичні аспекти регресивної еволюції, незвідність її тільки до морфологічних змін ...» [16, с. 250].

— катаморфоз — «... регресивні перетворення організмів при переході до більш простих умов існування, що лежать в основі регресивної еволюції — катагенезу. Термін «катаморфоз» запропонований І.І. Шмальгаузен (1939) ...» [16, с. 250].

У хімії і біології використовується ще одне поняття — каталіз [від грец. καταλυσις — руйнування] — «... каталізом називається пришвидшення хімічної реакції в присутності речовини, так званого каталізатора, який після реакції залишається в незмінному стані і кількості ...» [84, с. 213], а вихідні речовини змінюють свій стан (зв'язки між ними або руйнуються, або утворюються нові).

У геології існує поняття катаморфізму та анаморфізму, які запропоновані Ч.Р. Ван Хайзом [94, с. 43]. Ці поняття виділяються в рамках класифікації геологічних процесів за критерієм глибини. За Ван Хайзом, катаморфізм — це процес утворення більш простих з'єднань зі складних, а анаморфізм — утворення більш складних з'єднань із простих.

В результаті проведеного аналізу звертають на себе увагу наступні моменти:

По-перше, широта смислового вживання кате, що включає в себе як статичні (форма, стан, поріг), так і динамічні (рух, руйнування, розвиток) характеристики об'єктів.

По-друге, різноманітність сфер вживання понять, що містять в якості своєї смислової підстави кате: хімія, біологія, геологія, медицина, літературознавство, мистецтво. У хімії поняття каталіз є найважливішою частиною в розділі кінетики і механізмів хімічних реакцій (взаємодії речовин і утворення внаслідок цього нових з'єднань).

У біології катагенез, катаморфоз входять у сферу понять біологічної еволюції, а катаболізм — одна з категорій біохімії, що розкриває механізм засвоєння речовин, які надходять в організм із їжею.

Ката- і анаморфізм в геології служать опису процесів породотворення в результаті хімічних реакцій.

По-третє, багатозначність якісних характеристик кате.

А) Кате — як вихідний, початковий стан, початок руху вгору. У цьому контексті можна згадати про стан спокою, бездіяльності системи.

Б) Кате — як кінцевий, граничний стан — поріг, в якому відбувається розкладання деякої складної структури на елементи, досягається ясність і простота в будь-якому складному явищі (якщо йдеться, наприклад, про сюжет трагедії). З фізики можна навести поняття теплової смерті — як кінцевий стан ізольованої системи, в якому відсутній обмін системи з навколишнім середовищем речовиною або енергією.

В) Кате — антипод верху, як точка (нижня точка) і як загальний напрямок (рух вниз). Для акме ми виявили взаємозв'язок з кульмінацією (як напругою); на противагу цьому кате пов'язане з розслабленням, скиданням. Якщо подумки уявити собі сходження і спуск з гори, то суто емпірично рух вгору — на гору — енергетично витратний процес, потребує додаткових значних зусиль. Рух вниз — під гору — відбувається з набагато меншими зусиллями, а в разі, наприклад, каменю, що котиться вниз, — з прискоренням.

Прискорений рух створює потенційну можливість руйнування внаслідок падіння, розкладання на частини. Примітно, що, наприклад, поняття катаболізм, крім аспекту руйнування, має зна-

чення поновлення (в даному випадку структури організму). Формування нових зв'язків неможливе без руйнування старих. Тому цікавим є уявлення про каталізатор — пришвидшувач реакцій, який полегшує перехід речовин у новий стан.

Таким чином, в ході етимологічного аналізу з'ясувалося, що поняття кате відображає різноманітні прояви низини в її фізичному, біологічному і соціальному аспектах. Проведений аналіз дає можливість підійти до детальної характеристики триєдності кате [31].

Триєдність кате

У проблемі триєдності суттєвим є те, що саме поняття триєдності, в цьому випадку, позбавлене будь-якої містифікації. Триєдність вказує на діалектичний розгляд будь-якого явища, коли в ньому виділяються протилежні характеристики, між якими встановлюється нерозривна єдність, цілісність. Іншими словами, триєдність можна назвати єдністю протилежностей. Аналіз розвитку понять акме і кате в історії людства показує рух думки від осмислення окремих характеристик до їх протилежностей, а потім — до цілісного бачення взаємозв'язків як усередині цих понять, так і між ними.

Як і для акме, можна виділити три етапи в змістовному наповненні категорії кате: грецький, латинський і сучасний.

1. Перший етап (грецький), визначення низини грецькою як — символ западини (грец. — *κατάθλιψη* — каталіпсе), що фіксує нижню межу розвитку. У процесуальному аспекті кате відображає рух до руйнування (грец. — *καταστροφή* — катастрофе), що змінюється новим сходженням. На цьому етапі можна говорити про три головні сенси кате:

- западина
- межа (границя)
- поворот (рис. 2.5)

2. Другий етап (латинський), коли низина набуває значення підстави — (лат. — *imium* — дно, нижня частина, підстава), а в процесуальному плані не лише як знищення (лат. — *interitum*), але й як розслаблення, знаходження виходу (лат. — *exitum*). У символічному сенсі — це згасання, в'янення, але разом із тим і збереження потенціалу нового життя (лат. — *semen* — насіння):

- розхитування, роз'єднання цілісного
- знищення старого, згасання, в'янення
- вихід, мобілізація потенційних можливостей, знаходження елементів для створення нового (рис. 2.6).

3. Третій етап (сучасний), осмислення єдності вершини і низини як граничного досягнення і одночасно підстави для руху до нових результатів — фундамент (лат. — *fundo*). На цьому етапі кате розглядається щодо часової перспективи, в якій долається протилежність акме і кате:

- минуле
- нинішнє
- майбутнє (рис. 2.7).

Зупинимося на характеристиці кожного етапу докладніше.

Перший етап

Поняття кате на першому етапі також постає як фіксація, але вже нижньої межі, далі якої опуститися неможливо. З іншого боку, це фіксація зворотного боку вершини, як нижньої точки по відношенню до наступної висоти. Як і у випадку з акме, кате може фіксувати низинний стан природи, людини і суспільства.

Рис.2.5. Наочне вираження трисядності кате на першому етапі

Кате — западина

Історично осмислення людиною низини було прив'язане до западин, через морські глибини, куди не проникає світло. Рух до низини має характер стрімкого падіння, що загрожує пошкодженням і руйнуванням.

У неживій природі ми знаходимо приклад фіксації людиною низин — Маріанська западина в Тихому Океані, глибина якої ста-

новить близько 11000 метрів, а найглибша точка цієї западини — Безодня Челленджера. До теперішнього часу лише три людини змогли досягти її дна, що істотно менше кількості людей, що побували в космосі. Зауважимо також, що відстань до нижньої точки Маріанської западини під рівнем моря приблизно на 2000 метрів більша, ніж відстань до вершини Джомолунгми над рівнем моря (8848 м).

Інший приклад — Перуанська западина (глибина — 8069 м, довжина 2200 км) і Чилійська западина (глибина — 6601 м, довжина близько 1500 км), які об'єднуються в єдиний Атакамський (Перуано-Чилійський) жолоб, який утворює основу гірської системи Анд.

Третя за глибиною — Яванська западина в Індійському океані (нижня точка океану). Її максимальна глибина — 7729 метрів.

Кате — границя

Кате в більш абстрактному розумінні — межа — розширює сферу свого застосування. Так, у математиці існує поняття нижньої і верхньої меж (границь). У механіці — границя міцності (величина механічної напруги, перевищення якої призводить до руйнування матеріалу). Екологія оперує поняттям «границя стійкості», яка висловлює максимальний ступінь впливу навколишнього середовища, при якому окремо взята особина або екосистема в цілому зберігає здатність до існування без зміни структури і функцій. Нині це поняття вживається і в інших сферах (наприклад, в економіці).

Якщо уявити собі, що будь-який об'єкт або явище існує в деякому діапазоні значень певних параметрів, то нижня границя цього діапазону буде характеризувати нижню межу (кате).

Кате — поворот

Взаємозв'язок кате і повороту вказує на неминучість зміни напрямку розвитку, злам колишньої сутності, необхідність виходу за межі. Цей момент відрізняє кате від акме. Якщо до акме система прагне і реалізує весь свій потенціал, але при збереженні своєї сутності, збереженні себе в певних рамках, то кате потребує руйнувань, щоб вийти за межі цього досягнутого стану до нового.

Поворот — це також обертання навколо своєї осі. Обертання наближує нас до поняття Сферосу, в якому і нижня і верхня точки плавно переходять одна в одну (втрачаючи відмінність), або до поняття спіралі, де відмінності між акме і кате зберігаються.

Кате – нерозумність

Під час обговорення поняття акме в контексті його застосування до людини ми дійшли висновку, що практично у всіх без винятку античних концепціях вершина людського розвитку пов'язана з мудрістю. Починаючи з міфологічного світогляду, на вершину міфічних гір розміщали мудреців.

У цій логіці кате людини – це нерозумність, перебування людини у владі пристрастей та інстинктивних проявів її природи. Дійсно, в еволюційному сенсі, під нижньою межею стосовно людини може розумітися рівень розвитку її тваринних прашурів, ось чому, зближення з ними у поведінці асоціювалося в свідомості з низиною, одночасно – відправним пунктом руху вгору (де об'єктивної межі немає).

Другий етап

Кате – руйнування

Процесуальний аспект кате має значення розхитування усталених засад, зв'язків, відносин. Якщо підтримання зв'язків потребує докладання зусиль з боку взаємодіючих об'єктів, то ослаблення цих зв'язків, аж до їх повного руйнування характеризує кате як процес – *interitum*. Якщо подивитися на структуру латинського еквівалента, то ми побачимо в його складі *inter-*, що означає «між». Це розуміння відсилає нас до уявлень Емпедокла про об'єднання і роз'єднання елементів під час панування або любові, або ненависті.

Рис. 2.6. Наочне вираження триєдності кате на другому етапі

Таким чином, з точки зору динаміки, кате – це порушення цілісності, поділ єдиного на більш елементарні частини.

Кате — згасання, в'янення

Якщо поняттю акме в світі природи відповідає період цвітіння, то кате — етап занепаду. Примітно, що обидва ці процеси відіграють важливу роль у підтримці безперервності життя в природі. Сутність цвітіння — спрямувати всі зусилля на формування плоду, сутність згасання — забезпечення відновлення життя через поширення насіння, якщо мова йде про світ рослин. У світі тварин можна виявити аналогічну ситуацію — батьки народжують і виходжують потомство під час своєї найкращої фізіологічної форми, але, рано чи пізно, настає їх згасання, щоб забезпечити зміну поколінь і генетичну різноманітність свого виду.

Якщо процес від початку цвітіння до потрапляння плода на землю ми називали акмеологічним, то сам момент падіння і подальше перебування в ґрунті до моменту проростання ми можемо назвати катаболічним. Це замикання кола, повернення в початковий стан — насіння, з якого має розпочатися коло нового життя. Цей процес необхідний для безперервності життя, в природі він позбавлений негативного забарвлення.

Нині привертає загальну увагу проблема збільшення тривалості життя людей більш, ніж до ста років. Вважаємо це протиприродним (мається на увазі саме штучне продовження життя), тому що навіть при усіх благих намірах це загрожує генетичним і соціальним консерватизмом і, зрештою, виродженням людства. Філософи давнини і сучасності вчили спокійно сприймати і приймати свою смерть, в іншому випадку, ми позбавляємо можливості повноцінно жити наступні покоління.

Кате — вихід

Кате набуває ще одного сенсу — знаходження виходу з важкої ситуації, що пов'язаний з мобілізацією потенційних можливостей і знаходженням елементів для створення нового. Для тваринного світу це означає адаптацію до нових умов середовища, перехід від регресу до прогресу. У разі людини — це набуття нових життєвих орієнтирів, нових форм творчого самовираження і т.д.

Третій етап*Кате-тон (або антитон) і кате-фундамент*

Специфічно людським критерієм акме і кате постає суспільне визнання або невизнання зусиль окремої особистості або груп

людей. Як і для акме, принцип топології зберігає роль громадської оцінки або суду. В історії розвитку людства можна знайти не лише приклади возвеличення своїх видатних представників, але і повалення найбільш недостойних. Перші прояви цього ми знаходимо в міфологічному світогляді. У Стародавній Греції антиподом вершини Олімпу була похмура безодня Тартара, що йде в глибини Космосу нижче (!), ніж царство мертвих Аїд. У Тартар відправлялися на вічні муки «святотатці і зухвалі герої – Алоади, Піріфей, Іксіон, Салмоней, Сісіф, Титій, Тантал» [57, с. 495].

Алоади – два брата – От і Ефіальт. Вони вирізнялися величезною силою і неприборканим, імпульсивним характером. За намір вчинити переворот на Олімпі були відправлені в Тартар.

Піріфей – цар лапіфів (напівміфічний народ, назва яких означає «хвальки»). Він побажав одружитися на дружині Аїда. За це в Тартарі його прирекли перебувати прикутим до скелі.

Іксіон – онук Ареса. Прагнув слави, а також вирішив викрасти Геру і одружитися з нею. За це Зевс прив'язав його до колеса і відправив до Тартару.

Салмоней – син родоначальника племені еолійців, царя Еола. Відправлений у Тартар за глузування над Зевсом.

Сісіф – брат Салмоней. Вирізнявся брехливістю і підступністю. Обманом закував бога смерті Танатоса, через що люди перестали вмирати. За це засуджений у Тартарі вічно укочувати на гору камінь, який після досягнення вершини тут же скочується вниз.

Титій – велетень, нащадок Геї (бабусі Зевса) намагався силою взяти другу дружину Зевса – богиню Лето (мати Аполлона та Артеміді). За це в Тартарі шуліки клюють його печінку.

Тантал – цар Сипила – допускався на бенкети олімпійських богів. Відправлений у Тартар за те, що розголошував таємні плани богів, зокрема, Зевса.

У більш пізній час сформувалося поняття про сім смертних гріхів. Сьогодні ж існують різноманітні рейтинги (найбільш неефективні виші, топ тиранів планети і т.п.) і навіть «нагороди» (наприклад, премія «Золота малина» за найгірші досягнення в кінематографії) за найнепривабливіші прояви людини. Людство, таким чином, визначає межу, нижче якої не можна опускатися.

У разі кате на цьому рівні застосовні ті ж категорії, що і для акме:

- минуле
- нинішнє
- майбутнє (рис. 2.7).

Осмислення минулих досягнень було б неповним при констатації лише вершини. Фіксація вершини може бути здійснена виходячи з припущення про її антипод — низину. Наприклад, будь-яка перемога у війні (акме для однієї зі сторін) завжди містить в якості зворотного боку і кате — руйнівні наслідки як для тих, хто програли, так і для сторони-переможниці. У будь-якому видатному творі людської думки укладена життєва трагедія (жертви здоров'ям або особистим благополуччям). Тому, крім узагальнення вершин, важливо «узагальнити» низини, що означає засвоєння уроків з історії.

Рис. 2.7. Наочне вираження триєдності кате на третьому етапі

Переоцінка досягнень і поразок минулого має значення для того, хто живе в сьогоденні, хто шукає нові шляхи у своїй діяльності. Такий пошук був би тупцюванням на місці, якби людина не прогнозувала для себе майбутні стани, визначаючи вершини і враховуючи пов'язані з ними ризики опинитися на дні.

Таким чином, діалектика акме і кате стверджує їх часову єдність. У цій єдності кате набуває ще одного сенсу — підстави, фундаменту для руху вгору. Латинський корінь «fundo» означає нижню частину, підставу чого-небудь. Фундаментальний — це глибокий, що стоїть між, на яких вибудовується якась реальна або умоглядна конструкція. Кате як фундамент — це основа розвитку природи і людини.

Предмет і категорії катабології

Про катабологію як про самостійну галузь наукового знання стало можливо говорити на рубежі ХХ – ХХІ століть (своєрідному переломному моменті), коли мають місце умови для міждисциплінарного синтезу методології класичної акмеології з соціальною синергетикою. Вперше обґрунтування і визначення катабології було надано в роботі В.П. Бранського і С.Д. Пожарського «Соціальна синергетика і акмеологія. Теорія самоорганізації індивідуума і соціуму» [21]. Катабологія – це наука, що вивчає закономірності руху до «низини» творчої діяльності, закономірність не підйому, а занепаду.

За більш ніж десятирічний термін катабологія знайшла свій понятійно-категоріальний апарат і накреслилися шляхи переходу від теоретичних побудов до конкретних практичних додатків.

Насамперед, визначимо предмет катабології як чинники і закономірності часового застою і занепаду розвитку особистості і суспільства. Звернемо увагу, що розуміння занепаду має співвідноситися з рухом вгору – до акме.

Процес руху до акме – це творення чогось принципово нового, утворення нових зв'язків, структур. Все розпочинається з формування деякого граничного уявлення про бажаний об'єкт. Далі відбувається реалізація цього уявлення в ході діяльності, результат якої втілюється в деякій матеріальній або духовній цінності. Визнання цієї цінності суспільством надає їй значення локального акме. Подальша історія існування створеної цінності покаже, який її абсолютний внесок у досягнення абсолютного акме.

З іншого боку, існує процес руху до кате, як руйнування колишніх зв'язків, розпад структур. Він також у своїй основі містить якийсь принцип, граничне уявлення низинного стану. Реалізуючись у деструктивній діяльності людини, це уявлення призводить, в кінцевому підсумку, до втілення антицінності. Її особливість в тому, що вона не має значення для суспільства, вона позбавлена сенсу. Це відповідає досягненню локального кате. Позитивна роль такого часового скочування вниз полягає в можливості переоцінки цінностей, знаходження для себе нового орієнтиру. Зрештою, абсолютне кате є ідеалізованим образом повного руйнування і деградації.

Фактор часу як показник динаміки суспільної оцінки (топ) відіграє важливу роль при визначенні того, чи є досягнутий результат

(втілена цінність) лише локально значущим в даному конкретному місці і періоді, або він не втрачає свого значення в міру історичного розвитку. Громадська оцінка може бути позитивною або негативною. У суспільній практиці кожен день можна зустріти ситуації, коли ті чи інші групи, спільноти людей колективно схвалюють або не схвалюють цінність, що виноситься на їхній суд, можливий також варіант ігнорування, замовчування, що відповідає умовно нульовому значенню топ.

Особливість локальної громадської оцінки (топ) в тому, що вона може не відповідати істинній сутності створеної цінності. Вплив моди, дії ЗМІ та багато інших чинників здатні спотворити (а часом перевернути) визнання творчої активності особистості. Досвід світової історії показує, що ситуація невизнання або навіть відкидання істинної цінності не є безнадійною. З ходом історії відбувається очищення суспільної свідомості від спотворюючих факторів і ствердження того, що слугувало і служить конструктивному розвитку людства.

Такий підхід — це лише окремий випадок розуміння взаємовідносин акме і кате. Насправді їхній взаємозв'язок заснований на діалектичному принципі взаємопереходів як автоколивань із загальною вершинною спрямованістю. Зазначена проблема буде більш детально розглянута в розділі 3.

Проблема кризи і катарсису в акмеології та катабології

Проблема кризи є надзвичайно актуальною в сучасному світі. Вчені та громадські діячі в останні десятиріччя постійно звертаються до загроз глобальної екологічної, економічної, суспільно-політичної, духовної криз і їх заломлення в свідомості людей. Центральне місце у всіх цих зверненнях посідає людина, її відносини зі суспільством або природою. Отже, перший крок на шляху до пізнання шляхів подолання криз пов'язаний із поглибленням розуміння сутності людини, її власного розвитку у взаємодії з навколишнім середовищем у широкому розумінні. Зазначена проблема входить у сферу завдань акмеології та катабології.

Криза в перекладі з грецької означає осуд, рішення, результат. Криза — це також різка зміна стану. Етимологічно слово криза близьке грецькому дієслову *κρίνω* (кріно-), що означає розділяти, відділяти [97, с. 3]. Аристотель у Нікомаховій етиці вживає кризу

як суд, рішення [15, с. 231]. У китайській мові криза позначається двома ієрогліфами – 危機, кожен з яких окремо означає: 危 – небезпека, 機 – можливість.

У латинській мові криза відповідає поняттю «discrimen», яке має декілька значень: «... кордон, риса розмежування, точка розбіжності; ... проміжок, відстань ... різниця, відмінність, рішення, результат, рішучий момент, критичне становище, ризик, небезпека ...» [53, с. 363]. Різноманіття значень вказує на те, що латинське розуміння кризи – це момент, що відокремлює два стани один від одного, а також при виборі між двома можливими напрямками розвитку. Окремим випадком обраних станів або напрямків можуть бути акме і кате, рух вгору або вниз. У суспільній свідомості зміцнилося поняття дискримінація (расова, гендерна, класова) як підкреслення відмінностей між певними групами, і на підставі цього піднесення одних у правах і приниження інших.

Проблема кризи почала розроблятися в теоретичному плані ще з епохи Просвітництва. Віко Ж.-Б. описує історію як циклічний процес, в якому періоди прогресу змінюються занепадом. Зміна напрямків розвитку пов'язана з конфліктами різних соціальних груп і пошуками підстав для нового сходження [44, с. 127-146]. Кризу в розвитку людини і суспільства осмислювали такі видатні філософи ХХ століття як О. Шпенглер, Г. Зіммель, Т. Лессінг, А. Вебер, Й. Хейзінга, А. Тойнбі, П. Сорокін, К. Ясперс, К. Манхейм, М. Бубер, Е. Гуссерль, К. Поппер, Е. Муньє та ін. [76].

Поняття кризи увійшло в онтологічні побудови природних і гуманітарних галузей наукового знання. Наприклад, у біології вивчаються критичні періоди в розвитку живих організмів, як у філогенезі, так і в онтогенезі. Соціологія та історія розглядають суспільні кризи. Психологія досліджує людину як результат антропогенезу (процес формування фізіологічної конституції людини) і соціогенезу (процес формування морального складу особистості), отже, в центрі її уваги знаходяться вікові кризи та кризи життєвого шляху.

Класифікація низинних проявів людини, суспільства і природи

Важливо відзначити, що різноманітні руйнівні прояви природи, людини і суспільства неодноразово ставали об'єктом наукового дослідження фізиків, геологів, біологів, фізіологів, соціологів, пси-

хологів та ін. У біології, наприклад, видатний вчений, основоположник палеонтології Ж. Кюв'є запропонував теорію катастроф. Відповідно до цієї теорії, розвиток Землі являє собою чергування періодів відносно тривалого спокою і не настільки тривалих періодів різких катастрофічних змін, в ході яких велика частина флори і фауни, характерна для тієї чи іншої місцевості, гине, а на їх місце приходять нові форми [16, с. 250]. Примітно, що кожного разу після катастроф, знищується не все і зберігається можливість поновлення. У руслі цих ідей, кате (або низинний етап розвитку) є таким же закономірним, як і вершинний, одне не може існувати без іншого і, тільки чергуючись один із одним, вони можуть бути помітними.

Кате має різні прояви на рівні людини, суспільства і природи. Постановка завдання розрізнення низинних проявів людини пов'язана з проблемою їхньої класифікації, що може бути виконана за різними підставами. У класичній схемі кате розглядається в системах: «людина-людина», «людина-суспільство», «людство-природа». В якості ще одного критерію можна взяти рівень відносин, в які вступає людина. Концепція відносин людини розроблялась у працях О.Ф. Лазурського, В.М. М'ясищева, Б.Г. Ананьєва, О.О. Бодальова.

У працях О.Ф. Лазурського запропонована класифікація особистості, яка зберігає свою актуальність і сьогодні. Принциповими для розуміння особистості в цій класифікації є категорії ендопсихіки та екзопсихіки. Ендопсихіка висловлює «... внутрішню взаємозалежність психічних елементів і функцій, ніби внутрішній механізм людської особистості ...» [51, с. 9]. Зміст екзопсихіки визначається «... ставленням особистості до зовнішніх об'єктів, до середовища, причому поняття середовища або об'єктів береться в найширшому сенсі ...» [51, с. 10]. Крім ендо- та екзопсихіки О.Ф. Лазурський виділяє три психічні рівні:

- Нижчий
- Середній
- Вищий

У міру розвитку, людина може рухатися в бік підвищення свого психічного рівня. Для оцінки цього підвищення Лазурський пропонує чотири критерії [51, с. 14-16]:

1. Багатство особистості. Багатство особистості відображає широту і глибину (диференційованість) інтересу, який виявляє людина по відношенню до навколишньої щодо неї дійсності.

2. Сила й інтенсивність окремих психічних проявів. Цей критерій має на увазі ступінь вираженості тієї чи іншої сторони особистості.

3. Свідомість та ідейність психічних проявів. Цей критерій враховує можливість «розширення розумового і морального кругозору», переважання активного абстрактного мислення над пасивним чуттєвим сприйняттям, слідування загальнозначущим цінностям.

4. Координація психічних елементів. Інтеграція всіх різноманітних проявів особистості в єдине гармонійне ціле.

З урахуванням цих категорій і критеріїв, Лазурський надає характеристику трьох вищеназваних рівнів.

Представники нижчого рівня, за Лазурським, називаються недостатньо пристосованими. Вони стають жертвами зовнішніх обставин і за всіма чотирма критеріями вирізняються низькими значеннями. Особи цього рівня характеризуються суперечливістю, неузгодженістю між задатками і тими функціями, які їм доводиться виконувати в суспільстві.

Представники середнього рівня – ті, хто пристосувався. Вони досягли стану комфорту в матеріальному, фізичному і духовному планах, що задовольняє їх, займають своє місце, приносять користь суспільству.

Представники вищого рівня – ті, що пристосовують. Вирізняються високим ступенем творчої активності, прагнуть пристосувати середовище відповідно до власних бажань, на що йде значна частина їхньої діяльності. Лазурський підкреслює, що на вищому рівні «... класифікація особистостей перетворюється ... у класифікацію загальнолюдських ідеалів і їх характерологічних різновидів ...» [51, с. 155]. Особистість, яка перебуває на вищому рівні розвитку, має свій власний ідеал, що інтегрує в собі «ендостремління» та їх зовнішнє вираження. Лазурський наводить класифікацію ідеалів відповідно їх здатності до збереження особистості від саморуйнування [51, с. 215]:

Альтруїзм => Релігія => Знання => Краса => Суспільство (держава) => Система (організація) => Зовнішня діяльність => Ініціа-

тива => Влада (боротьба). Виходить, що найбільш цілісною є особистість альтруїстично орієнтованої людини, що керується потребами іншого, а найменш цілісна — у людини, яка прагне до захоплення, управління іншими людьми у власних інтересах.

З точки зору акмеології і катабології типологія особистості О.Ф. Лазурського являє чималий інтерес, тому що враховує якісні і кількісні відмінності між тими, хто знаходиться на нижчому, середньому і вищому рівнях, тобто по суті дає критерії, придатні для поділу акме і кате. Принципово, що Лазурський вводить категорію ідеалу для відмінності особистості вищого рівня від усіх інших, отже, ідеал може бути істотним критерієм акме людини.

Заслуга Лазурського полягає також в тому, що на кожному рівні ним додатково були виділені збочені типи.

Збочені типи мають безпосередній зв'язок із катабологією, тому що, за Лазурським, «... основна, характерна особливість їх полягає в тому, що значна частина їх дій і вчинків (і до того ж іноді найбільш важливих і суттєвих) уявляються біологічно недоцільними і навіть шкідливими або для них самих, або для оточуючих, а іноді і те й інше разом ... » [51, с. 27]. Із мовленого випливає, що особистість збоченого типу не створює загальнозначущих матеріальних і, тим більше, духовних цінностей. Її основна спрямованість — проти життя, як інших, так і самої себе. Принципово, що руйнівні дії спрямовані не лише проти соціальних властивостей людини, але й проти її біологічної, природної сутності. Як причини формування такої особистості О.Ф. Лазурський вказує на невідповідність середовища, в якому формується людина, її природним задаткам. Внаслідок цього особистість спотворюється, стає егоїстичною та ворожою.

Наведемо класифікацію збочених (кате) типів [51, с. 29-30]. Як видно з таблиці 2.3, перекручення пов'язане зі загальною антисоціальною спрямованістю, що сформувалася на основі закріплення будь-яких негативних проявів особистості внаслідок невідповідності внутрішньої сутності людини і того середовища, в якому їй доводиться розвиватися.

Концепція О.Ф. Лазурського отримала подальший розвиток у працях В.М. М'ясищева. Ключове поняття його концепції — це поняття відносин, що становлять «... цілісну систему індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами

об’єктивної дійсності ...» [59, с. 15]. В силу вибіркості й усвідомленості ті чи інші відношення мають різну значущість для людини. М’ясищев підкреслював: незважаючи на те, що система відносин особистості постійно змінюється, розвивається, «... визначальну роль відіграють відносини між людьми ...» [59, с. 52], які, в свою чергу, формуються на основі суспільно-виробничих відносин, що утворюють структуру суспільства.

Таблиця 2.3

Класифікація збочених типів за О.Ф. Лазурським

Нижчий рівень	Середній рівень	Вищий рівень
<p>– Пасивні</p> <p>А) апатичні</p> <p>Б) безвільні</p> <p>– Розважливі егоїсти</p> <p>– Афективні збоченці</p> <p>– Активні збоченці (насильники)</p> <p>А) Безладні насильники (неробство в поєднанні з прагненням до боротьби)</p> <p>Б) Зосереджено-жорстокі (небезпечні злочинці)</p>	<p>– Невдахи</p> <p>А) непристосовані мрійники</p> <p>Б) Афективні невдахи</p> <p>В) Енергійні озлоблені</p> <p>– Встигаючі</p> <p>А) Лицемірні</p> <p>Б) Владні збочені</p>	<p>– Дисгармонія між схильностями у комбінованих типів</p> <p>– Егоїстичні прояви</p> <p>– Загальне зниження психічного рівня до середнього і нижчого</p>

В.М. М’ясищев виділив чотири плани аналізу особистості [59, с. 52-55]:

- домінуючі відносини, куди належить сенс життя, ідеали, блага;
- психічний рівень людини. Цей план включає багатство особистості, основні досягнення, історичну значущість;
- динаміка реакцій особистості (темперамент);
- взаємозв’язок основних компонентів – загальна структура особистості (гармонійність, цілісність, узгодженість у співвідношенні різних властивостей).

Із наведеної класифікації виходить, що деякі важливі компоненти (психічний рівень, гармонійність) концепція В.М. М'ясищева успадковує від О.Ф. Лазурського. У той же час на передній план ставиться поняття відносин особистості як «... потенціал її психічної реакції в зв'язку з будь-яким предметом, процесом або фактом дійсності ...» [59, с. 386]. Відносини — це також необхідна умова формування й успішного існування особистості. Отже, одним із критеріїв класифікації низинних проявів людини можуть бути рівні відносин. Перш ніж зробити спробу такої класифікації, необхідно зупинитися на підході до вивчення людини Б.Г. Ананьєва.

Б.Г. Ананьєв поставив грандіозне завдання розробити структуру наук про людину. При вирішенні цього завдання він виходив з того, що людина — це результат двох процесів: антропогенезу і соціогенезу. Антропогенез включає весь процес зародження і розвитку життя на Землі аж до появи людини як індивіда, з її біологічними особливостями. Соціогенез належить до періоду з початку становлення людської культури. Як зазначає Ананьєв, проблеми антропогенезу і соціогенезу є прикордонними як для біологічних, так і для соціальних наук і джерелом їх широкої міждисциплінарної взаємодії [11, с. 53].

При аналізі людини Б.Г. Ананьєв виділив таку систему: індивід — особистість — суб'єкт діяльності — індивідуальність. Кожна з наведених граней людини містить у собі додаткові параметри аналізу, що надані в таблиці 2.4.

Щодо індивідуальності варто сказати, що до цієї проблеми Б.Г. Ананьєв накреслив найзагальніші підступи, звертаючи увагу на те, що індивідуальність людини інтегрує в собі властивості індивіда, особистості, суб'єкта діяльності та розглядається в широкому контексті, в якому складним чином перетинаються прояви біологічного і соціального. Індивідуальність — це єдність протилежностей в людині. З позиції цього дослідження, можна сказати, що в індивідуальності реалізується також єдність акмеологічних і катабологічних проявів, що не виключає для будь-якої людини можливість досягти як вершин успіху, так і скотитися на дно життя.

Повертаючись до проблеми класифікації кате, відзначимо, що уявлення про людину Б.Г. Ананьєва є зручною підставою для ви-

Таблиця 2.4

Параметри аналізу цілісної людини Б.Г. Ананьєвим

Параметри аналізу	Індивід	Особистість	Суб'єкт діяльності
<i>Розуміння розвитку</i>	Онтогенез	Життєвий шлях	Свідомість і діяльність
<i>Властивості (рівні аналізу)</i>	– Вік – Стать – Статура – Нейродинамічні властивості – Органічні потреби – Сенсомоторна організація	– Статус особистості – Громадські функції і ролі – Цілі і цінності – Мотивація – Громадська поведінка	– Суб'єкт праці – Суб'єкт пізнання – Суб'єкт спілкування та суспільної поведінки
<i>Вищий рівень інтеграції властивостей</i>	Темперамент Задатки	Характер Нахили	Талант Творчість Здібності

ділення і систематизації різних типів прояву кате на рівні індивіда, особистості і суб'єкта діяльності.

Кате прояви на рівні індивіда

Поняття індивід висловлює біологічну сутність людини як результату антропогенезу. Процес його становлення і розвитку має назву онтогенез, у ході якого формується і зазнає змін людський організм. В якості одиниць аналізу індивіда Б.Г. Ананьєв запропонував: а) первинні природні властивості: вік, стать, статура, нейродинаміка; б) вторинні природні властивості: органічні потреби, сенсомоторна організація, інтегровані на вищих рівнях в темпераменті і задатках.

У руслі цієї структури можна запропонувати принцип аналізу низинних проявів людини як біологічного індивіда.

Перший параметр – вік, що відображає фази життєвого циклу. Вікове кате може характеризуватися:

– затримкою вікових змін (наприклад, статевого дозрівання або дозрівання будь-яких систем органів) – розтягування або, на-

впаки, надмірне пришвидження онтогенетичного розвитку (наприклад, передчасне старіння — прогерія Хатчінсона-Гілфорда);

- передчасна смерть;
- природне згасання функцій організму людини на пізніх етапах її життя (фізіологічне зношування).

Другий параметр аналізу, тісно пов'язаний із попереднім — це стать. До низинних проявів можна зарахувати порушення у формуванні первинних і вторинних статевих ознак, захворювання, набуті протягом життя.

Третій параметр аналізу — статура. Кате-прояви набирають вигляду різноманітних порушень розвитку тіла, внутрішніх органів унаслідок перенесених захворювань або аномалій розвитку в ході ембріогенезу.

У четвертий параметр можна об'єднати нейродинамічні властивості, органічні потреби і сенсомоторну організацію. У разі нейродинаміки низинні прояви охоплюють все те, що характеризує порушення розвитку нервової системи і мозку, знову ж таки, або як результат генетичних мутацій, порушення під час ембріогенезу, або в ході захворювань, перенесених в постнатальний період.

Кате-прояви — це порушення, що вроджено зумовлені і виражаються в порушеннях і викривленнях основних природних прагнень людини. Сюди можна зарахувати, скажімо, порушення харчової або сексуальної поведінки.

В цілому, можна відзначити, що на рівні індивіда низинні прояви (кате), як правило, пов'язані із захворюваннями, причини яких можуть полягати в:

- генетичних мутаціях;
- порушеннях ходу ембріогенезу;
- захворюваннях (нешасних випадках) у постнатальний період.

Надана класифікація не претендує на повноту і вичерпність. При аналізі історії розвитку світової акмеології було відзначено, що вперше постановку і розвиток акмеологічних принципів людини як індивіда було здійснено, з одного боку, у філософії, а з іншого — в медицині. У зв'язку з цим, для того щоб скласти цілісну картину типологій захворювань людини, як низинних проявів, можна звернутися до медичній літературі. Сам факт лікування і бо-

ротьба із захворюванням розуміється як вихід до акме у формі ствердження життя.

Кате прояви на рівні особистості

Особистість людини — це результат соціогенезу. Процес становлення і розвитку особистості отримав найменування «життєвий шлях». Джерело формування особистості — це навколишні щодо неї люди, з якими вона вступає в різноманітні відносини. Важливо те, що ці люди виступають не самі по собі, а як представники тієї чи іншої спільності або групи. Тому логічно проводити класифікацію кате відповідно до тих груп або спільнот, із якими більш-менш тісно співвідноситься особистість.

Звертаючись до таблиці 2.4, ми бачимо набір параметрів аналізу особистості, запропонований Б.Г. Ананьєвим: статус, громадські функції і ролі, цілі та цінності, мотивація, суспільна поведінка, а вищий рівень інтеграції особистості виражається в характері і схильностях.

Сутнісними в цій системі є статус (позиція), який займає особистість у системі тих чи інших відносин. Статус обумовлює виконання ролей, багато в чому визначає цілі та цінності, мотиви вчинків, хоча, безперечно, існує варіант зворотного впливу, можливого на більш пізніх щаблях соціалізації.

Аналізуючи особистість, Б.Г. Ананьєв виділив етапи і послідовність розвитку відносин. Перш за все, формується комплекс ставлення до інших людей, далі — закладається ставлення до праці і, нарешті, найпізніше, розвивається ставлення до самого себе. У зв'язку з цим спробуємо проаналізувати низинні прояви особистості в системі відносин (рис. 2.8).

У соціальній психології відносини розглядаються в різних групах. Традиційно виділяють великі і малі соціальні групи [12; 72; 81].

Перший рівень аналізу — це відносини особистості і малих груп. Як психологічну сутність низинних проявів цього рівня можна відзначити агресію, яка виражається в руйнівних діях або особистості по відношенню до групи, або групи по відношенню до особистості, або однієї групи по відношенню до іншої групи. Агресія — це вищий рівень низинних тенденцій. В цілому ж, до категорії кате можуть бути зараховані будь-які порушення в стосунках між особистістю і тими групами, членом яких вона себе вважає.

Соціум (малі групи)	Міжособистісні та міжгрупові відносини Ставлення до себе крізь призму взаємодії з іншими	Людина	Агресія Діти-сироти Розлучення Неповні сім'ї Груповий тиск Антисоціальні групи (шайки, банди)
Соціум (великі групи)		Людина	Паніка Деструктивні культи і секти Антигромадські організації

Рис. 2.8. Рівні відносин і прояви кате (соціально-психологічний аспект)

Для людини найбільш значущі групи — це сім'я і трудові колективи.

Кате-прояви на рівні сім'ї:

- діти-сироти;
- відмова батьків від дітей;
- розлучення;
- неповні сім'ї;
- насилля в сім'ї;
- співзалежність в сім'ї [38] (алкогольна, наркотична, емоційна).

Кате-прояви на рівні трудових колективів:

- груповий тиск;
- важкі умови праці;
- виключення (різновид психологічного ostracismu).

Крім сім'ї і трудових колективів, для особистості цінністю є включеність у різноманітні референтні групи. На цьому рівні кате-прояви пов'язані з членством в антисоціальних групах (зграї, банди, кримінальні співтовариства).

Другий рівень аналізу — це відносини особистості і великих соціальних груп. У соціальній психології існує декілька класифікацій. За Г.М. Андреевою, великі групи бувають стихійними і такими, що формуються [12]. Стихійні відрізняються нетривалим часом існування і неструктурованістю (неорганізованістю). Ті, що

формується, існують тривалий час і мають відносно чітку внутрішню структуру. До них належать, зокрема, класи і нації.

Е.С. Кузьмін і В.Є. Семенов запропонували іншу класифікацію великих груп [81]:

- 1) класи, шари, соціально-професійні групи;
- 2) нації і народності;
- 3) соціально-демографічні групи;
- 4) територіально-регіональні групи;
- 5) групи-організації;
- 6) короточасні групи;
- 7) групи-аудиторії.

Відзначимо, що логіка виділення кате-проявів залишається дуже схожою з попередніми рівнями аналізу. З одного боку, руйнівні (кате) тенденції можуть захоплювати саму групу. Як приклад можна навести паніку – традиційно досліджуваний стан у контексті великих груп, а також розпад і виродження групи – зниження її чисельності (наприклад, скорочення кількості людей, що належать до середнього або робочого класів у суспільстві, геноцид будь-якого народу, висока смертність дітей, розпад великої компанії). З іншого боку, руйнівною може бути група по відношенню до навколишнього щодо неї середовища. В історії відомі випадки діяльності антигромадських організацій, деструктивних культів і сект, які паразитують на суспільстві і підточують його.

У сучасному світі широко обговорюються процеси глобалізації, в яких окрема людина стає елементом величезних соціальних систем. В результаті, можна говорити про кате-прояви в соціокультурологічному аспекті (рис. 2.9).

На цьому рівні аналізу можна виділити кате-прояви на рівні держави і на рівні глобального соціуму. В обох випадках йдеться про руйнівні прояви, що забирають життя величезної кількості людей. П. Сорокін виділив чотири найбільш страшні лиха в глобальному масштабі, назвавши їх чотирма «монстрами» [80]:

- війна;
- революція;
- голод;
- епідемії.

На рівні соціокультурологічного аналізу до фокусу уваги потрапляють правові, класові, національні, культурні відносини між

Соціум (держав)	Правові відносини Класові відносини Національні відносини Культурні відносини	Людина	Злочинність Посилення соціальної нерівності Міжнаціональні конфлікти Конфлікти культур Падіння рівня культури Громадянські війни Геноцид
Соціум (глобальний)	Глобальні відносини Міждержавні відносини Національні (етнічні відносини) Культурні відносини	Людина	Міждержавні війни Знищення народів і культур

Рис. 2.9. Рівні відносин і прояви кате (соціо-культурологічний аспект)

державами. Основна проблема тут — чи можливий діалог між культурами, різними державами, народами, чи можливо збереження самотності культури або неминучі кровопролитні зіткнення, оскільки це поставить під загрозу існування людства в цілому.

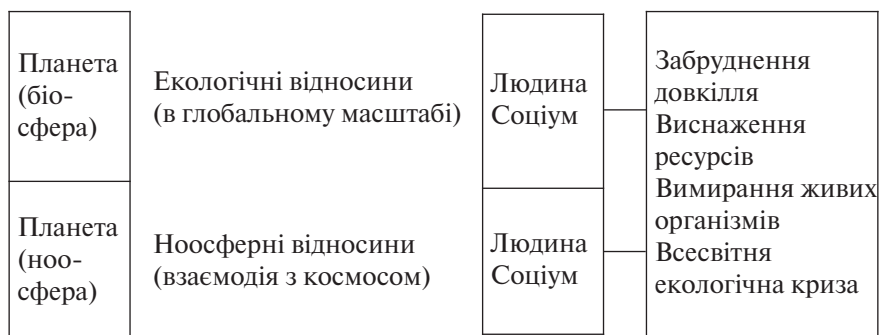
Кате на рівні людства і планети

Антропогенезом і соціогенезом не обмежується розвиток людини. Перед нею відкриваються горизонти майбутнього, того майбутнього про яке міркували К.Е. Цюлковський, В. І. Вернадський і ін.

Починаючи з кінця XIX століття перетворення людиною поверхні Землі досягло таких масштабів, що в наш час гостро стоїть проблема перегляду людиною свого «споживацького» і, найчастіше, варварського ставлення до планети, якій вона зобов'язана своїм виникненням. Найбільш повно картини майбутнього людства при існуючому способі життя описали академік М.М. Моїсєєв, академік С.П. Капіца, Г.Г. Малинецький, С.П. Курдюмов [41].

При аналізі кате-проявів, доцільно також розрізнити два рівня — біосферний і ноосферний (рис. 2.10). Перший розглядає людину і

людство як найважливішу складову біосфери, досліджує екологічні відносини людства і природи Землі. За образним висловом В.І. Вернадського, людство, будучи геологічною силою (в розумінні здійснення впливу в широких масштабах на планету, а також в сенсі породження і невід’ємної частини планети) в силу певних обставин може завдати непоправної шкоди життю на Землі. До конкретних кате-проявів можна зарахувати забруднення навколишнього середовища, вичерпання ресурсів, вимирання тварин, глобальна екологічна криза.

Рис. 2.10. Рівні відносин і прояви кате (соціально-екологічний аспект)

Науково-технічний прогрес дав можливість людині вийти за межі Землі в космос. Ця обставина змусила подивитися філософів і вчених на розвиток Землі і людини як особливих явищ космічного порядку. Новий погляд зумовив широкі дискусії в науковому співтоваристві про необхідність виходу людини на новий рівень свідомості і осмислення свого місця у всесвіті. Ноосферні відносини передбачають взаємодію людства і планети як єдиного цілого з космосом. На цьому рівні також можливі кате-прояви. Уже зараз постає проблема засміченості навколоорбітного простору планети, тобто забруднювальна діяльність людини починає поширюватися і в космос.

Кате на рівні суб'єкта діяльності

Категорія суб'єкта діяльності у Б.Г. Ананьєва займає позицію сполучної ланки між біологічним і соціальним в людині, її індиві-

дуальними та особистісними особливостями. Будучи суб'єктом, людина постає активним творцем свого життя, здатним до розвитку і подолання труднощів. Цей розвиток, за Б.Г. Ананьєвим, відбувається в трьох сферах:

- у спілкуванні;
- у пізнанні;
- у праці.

Кожна з цих складових важлива для гармонійного розвитку особистості, досягнення нею соціального і професійного акме. Отже, ці сфери також можуть бути придатними для аналізу кате.

Кате у спілкуванні — це ізоляція і заглиблення в себе, збіднення контактів. Аристотель визначив людину як суспільну істоту, обґрунтував важливість відносин з іншими людьми для повноцінного життя людини. Численні дослідження XIX–XX ст. у галузі філософії, соціології, психології показали, що людина не може повноцінно розвиватися поза контактів із собі подібними. Крайні форми ізоляції індивідуума ведуть, зрештою, до його загибелі.

Кате в пізнанні тісно пов'язане з попереднім, тому як люди — основні носії знань, хоча має свої особливості. Зупинка в пізнавальної діяльності, добровільна чи вимушена відмова від розширення власного кругозору також плачевно позначається на особистості.

Кате у праці — це неможливість займатися працею через різні умови (зовнішнього або внутрішнього характеру). Одвічна теза К. Маркса «праця створила людину» вичерпно говорить про те, якими наслідками може обернутися неможливість працювати. Освоєння навколишнього світу відбувається через активну діяльність людини, у праці формуються її здатності і досягають видатного рівня якості особистості. Працею створена людська культура. Отже, знецінивши працю, знеціниться людина, знеціниться культура, іншими словами — вона зникне.

2.3. ВЗАЄМОДІЯ АКМЕОЛОГІЇ ТА КАТАБОЛОГІЇ

Спільне між акмеологією та катабологією — це їхнє ставлення до проблеми розвитку як єдності протилежностей верху (більш досконалого) і низу (менш досконалого). Цю протилежність вводить

Геракліт при описі механізму розвитку світу, який постає як низка сходжень угору (займань) і спускання (згасання). Погляд на природу і людину крізь призму такого уявлення і призводить до використання поняття «акме», спочатку Платоном, потім Аристотелем і, згодом — Аполлодором Афінським. У традиційній акмеології до останнього часу основна увага приділялася лише поступальному, лінійному рухові вгору, а низинні прояви не ставились як предмет акмеологічного розгляду. Причина цього також криється в історико-філософських коренях акмеології.

Платон і Аристотель міркували про вдосконалення вільної людини — представника аристократичного стану. Вони припускали нерівність і вважали, що раби, соціально пригноблені люди не повинні мати передумов для кращого життя. Проблема низин людського життя в теоретичному плані була глибоко проаналізована представниками кінізму (Антисфен, Діоген Синопський, Кратет) і стоїцизму (Зенон Кітійський). Їхні твори вирізняються поганим збереженням, яке, за однією з версій, викликане опозиційним характером по відношенню до офіційної ідеології античних полісів. Кініки і стоїки показали, що раби, пригноблені, які, на думку можновладців, не повинні мати, скільки б там не було, самостійної свідомості, не тільки мають її, але й виробляють переоцінку цінностей, опускають тих, хто нагорі вниз, а самі підносяться. Проблема взаємин соціальних верхів і низів, яка поставлена ще древніми мудрецами і філософами, стає актуальною на кожному переломному етапі історії тієї чи іншої держави або народу. В цьому виявляється співвідношення акме і кате, перетворення одного в свою протилежність і навпаки, тобто автоколивальний характер розвитку.

Акме і кате як прояви сутності розвитку

Вирішення проблеми розуміння сутності будь-якого явища належить до центральних завдань пояснення і передбачання зміни цього явища з плином часу. Питання про взаємовідносини явища і сутності має багатовікову історію. Найбільшу увагу аналізу цієї проблеми приділили: в давнину — Платон, а в Новий час — Г.Ф. Гегель, пізніше, у філософії ХХ століття — Е. Гуссерль. Вони виходили з факту розбіжності сутності будь-якого об'єкта з його проявом у

взаємодії з іншими об'єктами, зокрема з людськими органами почуттів.

Платон і Г.Ф. Гегель підкреслювали об'єктивний характер сутності, але заперечували її зв'язок із матеріальними об'єктами. Е. Гуссерль піддав сутність суб'єктивному аналізу. В результаті, сутність набула властивості суто умоглядного конструкту, що, не відображаючи будь-які аспекти об'єктивної реальності, характеризує тільки інтенціональні здатності свідомості.

В цей час в науковій картині світу сутність і явище розглядаються як різні грані однієї і тієї ж об'єктивної реальності, як два аспекти матеріальних об'єктів, яким присвоюється об'єктивний і раціональний характер. Принципово, що проблему взаємовідносини явища і сутності неможна вирішувати суто умоглядно (апелюючи тільки до історії філософії), її обов'язково необхідно пов'язати, як з історією філософії, так і з історією конкретних наук, маючи на увазі історію формування фундаментальних наукових теорій, де обговорювана проблема набуває ясного і точного змісту і серйозного практичного значення.

Акмеологічний підхід до розвитку будь-якого об'єкта передбачає виділення в ньому акме і кате як двох полюсів усіх можливих проявів єдиної сутності вдосконалення. Іншими словами, сутність розвитку — це загальна спрямованість у бік більш досконалого, просунутого стану. Реальний рух до цього стану є чергуванням локальних низин і вершин, але результуюча цих локальних змін відображає поступальний рух вгору.

Траєкторія поступального руху вгору характеризується, як мінімум, точками початку і завершення. Осмислення цих точок призводить нас до фундаментальної проблеми першооснови і до необхідності визначення загальних принципів (від лат. *prīncipium* — першооснова, основа), що наводять мости між акмеологією та катабологією, як особливими сферами наукового знання. Поняття «принцип» визначається в науці як «... керівна ідея, основне правило поведінки ... У логічному сенсі принцип є центральним поняттям, основою системи, що представляє узагальнення і поширення будь-якого положення на всі явища тієї сфери, з якої даний принцип абстрагований ...» [87, с. 543]. Це визначення показує, що загальний принцип повинен бути одним.

Пошук спільних принципів для акмеології і катабології може бути здійснений через звернення до фундаментальних онтологічних категорій, про які вже йшлося раніше, а саме – явища і сутності. Під поняттям *сутність* розуміється внутрішня, загальна, відносно стійка, пізнана мисленням підстава явища. Сутність розвитку, з акмеологічної точки зору, полягає в абсолютному значенні – це *стійкий у просторі і часі стан, що характеризується конкретною точкою найвищої досконалості*.

Вище нами підкреслювалося, що реальний розвиток будь-якого об'єкта являє собою чергування локальних акме і кате. Отже, у відносному сенсі сутність розвитку – це конкретний стан або відносної досконалості, або відносного занепаду, що фіксований точками на загальній траєкторії розвитку. Важливо, що сутність завжди перебуває в нерозривній єдності з явищем. Прояви сутності розвитку з точки зору цього дослідження – це різноманіття властивостей, які характеризують об'єкт з усіх боків як у стані акме, так і в стані кате. Єдність сутності та явища, їх взаємна узгодженість виражається в понятті гармонії.

Таким чином, ми підійшли до такої системи принципів акмеології і катабології:

Основний (гранично загальний) принцип – акме і кате є проявами вдосконалення як єдиної сутності розвитку.

1. Перший принцип – сутність розвитку виражається в стані акме або кате, що фіксує найбільш стійкі внутрішні і зовнішні зв'язки об'єкта.

2. Другий принцип – різноманіття проявів сутності розвитку відбивається в різноманітних властивостях, які характеризують об'єкт у стані акме або кате.

3. Третій принцип – єдність сутності і явища, стану і властивостей розкривається в понятті гармонії.

До цих положень необхідно додати коментар, пов'язаний із розумінням існування. Різні мислителі минулого пропонували ті чи інші трактування і критерії існування людини, тобто за якими параметрами ми можемо сказати, що вона є, вона існує. Так, Рене Декарт стверджував: «Я мислю, отже, я існую». У цій тезі підкреслюється, що безсумнівним для суб'єкта є факт його розумової діяльності, осмислення світу. З акмеологічної точки зору, де в центр

уваги ставиться результат діяльності людини і шлях його досягнення, мислення стає єдиною ознакою існування. Думка безтілесна за відсутності дії. У зв'язку з цим тезу Декарта можна було б перефразувати наступним чином: «Я вдосконалююсь, отже, я існую». Зупинка у розвитку (фізичному або духовному) — це перший провісник застою, деградації, зрештою — загибелі.

Подальший аналіз процесу розвитку потребує більш детального розгляду зазначених вище принципів.

Стан — перший принцип акмеологічності розвитку

Стан, а точніше — стан сутності — розуміється як досягнення найвищої досконалості в будь-якій сфері діяльності, як матеріалізований результат підсумкової діяльності. Сутність розглядається при цьому як об'єктивна реальність, природа якої проявляється в її загальних атрибутах і одиничних ознаках, і немає нічого такого, що знаходилося б за або під ними і не виражалось в них. Наукове пізнання, що спрямоване на вивчення матеріального світу, керується важливою методологічною установкою — переходить від опису досліджуваного об'єкта до його пояснення. В нашому розмірковуванні досліджуваними об'єктами є вершина і низина як конкретні реальності буття, які виражаються в різноманітних явищах, а явища сприяють поясненню сутності цих об'єктів. У ході наукового дослідження об'єкт повинен бути розчленований на явище і сутність. Причому під сутністю розуміється внутрішня загальна, відносно стійка, пізнавана мисленням підстава явищ.

Сутність, як підстава явищ, не може бути «сама по собі», до явища. Ще Аристотель відзначав, що явище і сутність завжди супроводжують один одного, але, складаючи нерозривну єдність, водночас, не збігаються один з одним. При розгляді акме або кате сутність — це конкретний результат діяльності, конкретне констатуюче становище. Наприклад, як для гори Еверест — це висота у 8000 м, для Маріанської западини — це глибина у 11000 м. У цьому випадку важлива фіксація якісних і кількісних параметрів. Якщо ми розглядаємо діяльність людини, то стан має два аспекти — це ствердження (у будь-якій формі) результатів діяльності, визнання її заслуг. При цьому важливі: реальний результат (його якісно-кількісні характеристики), що визнається; дата цієї події;

співтовариство, яке визнає заслуги. Стан має специфіку в акмеології та катабології.

А) Стан з точки зору акмеології

Поняття стану акме акцентує граничну точку досягнення результату. Ця гранична точка може характеризувати вікове акме — як досягнення фізіологічної зрілості, найвищого розквіту, стану здоров'я. Крім вікового критерію, стан акме, що розглядається в контексті історичного часу доби, висловлює соціальну зрілість. При цьому людина займає певну позицію в суспільстві і сприяє процвітанню не тільки самої себе, а й конкретної спільноти (групи), в якій вона перебуває. Широта цього стану може охоплювати глобальний соціум, коли, перебуваючи на вершині соціальної зрілості, людина, як історична акме-особистість, може вплинути на хід історії.

Досі ми говорили про зовнішній стан акме, але він, відбиваючись у свідомості людини, стає атрибутом її внутрішнього світу. У філософському аспекті ця проблема відома як співвідношення мікрокосмосу і макрокосмосу, мікроакме і макроакме. В такому випадку внутрішній аспект стану акме стикається зі сферою дослідження психологічних станів. Що переживає людина на вершині успіху? В якому стані можливе досягнення найвищого результату? Які внутрішні фактори сприяють рухові до вершини? Ці та багато інших питань ще потребують свого спеціального дослідження.

Наступний аспект стану акме — це досягнення єдності зовнішнього і внутрішнього у професійній діяльності. Створення будь-якого продукту і його суспільне визнання характеризують єдність індивідуального і соціального акме. Практична діяльність людини може розглядатися як низка станів відносного успіху, реалізації власних потенційних можливостей і їх затвердження суспільством.

Усі стани акме, про які йшлося вище, належать до розряду локальних акме, які в тій чи іншій мірі досяжні за певних умов. Крім локального, існує стан глобального акме, який, в силу своєї ідеальності, не є досяжним за кінцевий проміжок часу. У світовій філософії і літературі відомо безліч прикладів моделювання таких утопічних станів і осмислення шляхів подальшого розвитку людства.

Б) Стан з точки зору катабології

Стан кате фіксує граничну точку руйнування. Ця точка руйнування може поставати як констатувальний момент відмирання старого, так і бути початковим етапом створення принципово нового. Кате висловлює стан в'янення, згасання системи, погіршення здоров'я і хвороб. Крім того, якщо розглядати аспект соціалізації, то кате в цьому випадку – стан соціальної незрілості, який заважає становленню цілісної особистості і посідання нею відповідного своїм здібностям місця. Соціальна незрілість має в основі керівництво, насамперед, егоїстичними, корисливими інтересами, супроводжуваними брехнею, обманом, зрадою, виявом агресії по відношенню до соціального оточення, як в локальному, так і в глобальному сенсі. Важливо відзначити, що така кате-особистість може впливати на перебіг історичних подій, але не в творчому, а в руйнівному плані. Цю проблему розглядали в своїх розробках О.Ф. Лазурський, Е. Фромм та інші. У цьому розумінні стан кате – це, за аналогією з акме, не лише характеристика зовнішніх, а й внутрішніх по відношенню до суб'єкта подій.

Ключовими питаннями при дослідженні особистості в стані кате стають її переживання і роздуми в момент невдач і труднощів, до яких механізмів вона вдається для подолання цих станів, які існують перешкоди для виходу до руху вгору.

При розробці проблеми кате зберігає своє значення ступінь узгодженості індивідуального і соціального. Людина, що перебуває на піку творчої діяльності, але не знаходить протягом тривалого періоду часу визнання результатів своєї праці, поступово рухається до виснаження своїх внутрішніх ресурсів і, подекуди, до особистісної драми. З іншого боку, суспільство, яке закріпостіло в своєму розвитку, відчуває дефіцит творчо активних особистостей, також наближається до стану вже соціального кате.

Визначення «локальне» і «глобальне» можна застосувати й до опису стану кате. У цьому випадку локальне кате є відносним, прив'язаним до певного простору і часу, в яких розгортаються ті чи інші події. Глобальне кате, будучи деякою ідеалізацією, так само як і глобальне акме, не досягне і слугує таким собі антиутопічним зображенням тих станів, до яких не повинно піти руйнування. Це міркування може видатися відірваним від реальності, але, по суті,

на сьогоднішній день науково-технічний прогрес досяг такої потужності, що загроза знищення людиною всього живого на планеті, та й усієї планети в цілому є цілком реальною.

Властивість – другий принцип акмеологічності розвитку

Властивість розуміється як процес вдосконалення. Критерій відповідності досконалості – це збіг цілого і частин, індивідуального і загальнозначущих соціальних результатів. Якщо стан, як сутність буття, є матеріальною характеристикою, яка розкриває внутрішній аспект об'єкта, то явище у формі різних властивостей розкриває зовнішній аспект об'єкта. Внаслідок цього виникає завдання подальшого аналізу явища і сутності. Першочерговими в розкритті глибини явища постають категорії якості і кількості.

Властивість має обопільну зумовленість: внутрішнього змісту об'єкта і специфіки тих об'єктів, з якими він взаємодіє. Розуміння якості як визначеності об'єкта, а останньої – як його властивості, відповідає звичайному розумінню понять якості. Але якщо спочатку якість об'єкта уявляється як сукупність його властивостей, то при більш глибокому підході виявляється, що об'єкт, в даному випадку вершина (акме) або низина (кате), є системою, що має певний зміст і форму, тобто складається з деяких сукупностей поєднаних в деяку структуру елементів. Підтвердженням цього положення може слугувати наведена вище триєдність властивостей акме або кате, що складається з елементів, як деяких граничних у певному відношенні частин. Про елементи (акме, кульмінація, топ) можна говорити лише в певному відношенні, тому що в іншому відношенні елемент сам буде являти собою систему, що складається з елементів іншого рівня. Поняття структури означає спосіб зв'язку елементів матеріального об'єкта, їх відносини в рамках цілого.

Таким чином, при аналізі властивостей, які проявляються тим чи іншим об'єктом у стані акме або кате, можна виділити три рівні аналізу:

- аналіз властивостей самих по собі;
- аналіз поєднання властивостей, їх взаємозв'язку;
- аналіз прояву властивостей у різних умовах середовища.

Виникає запитання, чи існують які-небудь властивості, які можна вважати акмеологічними і катабологічними? Звернення до

історії філософії та психології показує, що людство з давніх часів міркувало над цими проблемами і, наприклад, видатні мислителі давнини дійшли спільної думки, що все різноманіття найкращих якостей зосереджено в образі мудреця. Мудрість, таким чином, може бути інтегральною властивістю акме-особистості, що об'єднує в собі не лише інтелектуальні характеристики людини, але також зрілість вищих моральних та естетичних почуттів, альтруїстичне ставлення до інших, творчий характер діяльності.

Мудрість може поставати в різноманітних формах, що характеризуються певними властивостями. На підставі того, що мудрість є деякою ідеальною сутністю, а уявлення про ідеальне може варіюватися в широкому діапазоні, то цим і зумовлюється безліч проявів мудрості.

Єдність представників різних культур в тому, що саме мудрість містить у собі універсальну властивість досконалої людини, означає те, що в основі системи цінностей, яка становить будь-яку культуру, лежить ідеал. Феномен ідеалу чітко простежується на всіх етапах розвитку культури. В історії розвитку людської думки сформувалося особливе вчення про природу й універсальні закономірності формування та реалізації ідеалу. Важливо відзначити, що ідеал в рамках цього дослідження розуміється не як норма, а як прояв вищої якості, який може стати за певних умов нормою і підсумком вдосконалення.

Гармонія — третій принцип акмеологічності розвитку

Гармонія (гармонійність) — це значуща цілісність, взаємні відповідності предметів і явищ, зв'язок, стрункість, домірність частин, що складають цілісність, яка є динамічним результатом якісної відмінності протилежностей елементів (акме і кате). В історії розглядалася «... як основна риса буття взагалі, як діалектична єдність протилежностей, що борються між собою, як єдність в різноманітті ... Зразком для гармонії в космосі і природі ... є гармонійна людина, яка володіє духовною і фізичною силою і розвиває свої здібності» [79, с. 121]. В цьому дослідженні розглядається реалізація потенційних здібностей у формі найвищих досягнень. Гармонія розуміється як майстерне поєднання людиною в своїй діяльності різнобічних інтересів і видів діяльності. Причому це по-

єднання, інтегроване якоюсь загальною ідеєю, сприяє досягненню однієї вершини за одною, подоланню труднощів і створенню суспільно-значущих цінностей.

Таким чином, основними принципами формування, дослідження і визначення показників акмеологічності на різних етапах розвитку людства є:

1. Стан сутності — досягнення найвищої досконалості.
2. Властивість — як процес вдосконалення.
3. Гармонія — як значуща цілісність.

Три основні принципи акмеології дають можливість розкрити загальні риси (властивості) практичного стійкого явища. Стійкість вершини визначається через категорію стану, але не просто будь-якого стану і будь-якого матеріального об'єкта, а стану найвищого рівня, найвищу точку вдосконалення, не тільки як умоглядну вершину, але і як матеріальну сутність вищого досягнення.

Шлях удосконалювання: взаємодія акме і кате

Взаємодію акме і кате необхідно розглядати з точки зору її масштабу (локально і глобально) в єдності процесу розвитку. Результат досягається в просторі й у часі. Як було зазначено вище, прив'язаність акме до певного місця і часу виражає поняття локального акме. Низина, будучи дзеркальним відображенням акме, також відрізняється цими властивостями, і ми можемо говорити про локальне кате. Система, що розвивається, проходить через етапи локальних акме і кате, очищається (катарсис) від несуттєвих своїх сторін і оголює, реалізує свою справжню сутність, яка стане елементом глобального акме. В цьому випадку важливою є практична сторона вдосконалення, зміст якої не в тому, щоб обмежитися виявленням (діагностикою) слабких сторін, наприклад, особистості, а в тому, щоб, диференціюючи сильні і слабкі, суттєві і не дуже сторони при русі до акме, ліквідувати те, що заважає цьому рухові і творчому характеру діяльності.

Творення — одна з головних властивостей природи і сутності розвитку людини. Всупереч найбільш песимістичним поглядам на природу людини, є підстави припускати (виходячи з результатів тривалого історичного розвитку людини і людства), що якби людина завдавала лише шкоди, то навряд чи можливим було б на-

стільки тривале її існування та взаємодія з навколишнім середовищем. Інше питання, що сама закономірність розвитку є такою, що передбачає наявність протилежних сторін у будь-якої речі, зіткнення яких створює можливість для поновлення.

Проблема творення стала особливо актуальною з середини ХХ століття. Якщо звернутися до грецького аналогу творення, то таким є поняття «деміург», утворене від двох слів: *δημιος* — народ, *εργον* — справа, діяння, тобто в дослівному перекладі — суспільна справа. Деміургами спочатку в Стародавній Греції називали ремісників. Згодом, Платон вжив це поняття в значенні творця видимого світопорядку, який «... незважаючи на прообраз — парадигму створює світ через упорядкування хаотично рухомої матерії ...» [14], тобто Деміург — це той, хто з'єднує ідеальне та матеріальне. Істотно, що основне прагнення Деміурга — якомога точніше наблизити матеріальний вигляд створюваного світу до ідеального прообразу. Міркування і різне розуміння властивостей Деміурга можна зустріти у Філона Олександрійського, Плотіна, Прокла.

У вітчизняній науковій літературі до проблеми творення зверталися академік М.М. Моїсєєв [58], С.В. Максимова, Ш.О. Амонашвілі, К. Гюнуле й ін. [9; 24; 37; 45]. У більшості розробок підкреслюється, що в людині водночас укладено потенціал руйнування. Головна особливість людини — це свобода вибору траєкторії свого розвитку, тому головне завдання полягає в тому, яким чином на підставі вільного вибору можна надати перевагу творчій діяльності перед руйнівною. В якості робочого визначення з урахуванням положень акмеології під творенням може розумітися формування та реалізація деякого духовного або матеріального продукту, що являє суспільну цінність.

Зрозуміти взаємини творення та руйнування як двох взаємовиключних і одночасно взаємодоповнюючих один одного аспектів людини можливо при зверненні до сучасних наукових уявлень про розвиток, зокрема, до теорії соціальної самоорганізації в акмеологічному додатку. Детально ця теорія розглянута в серії відповідних праць [19; 21; 77; 78]. Тому бажано було б зупинитися лише на аспекті творення.

З точки зору теорії самоорганізації акме і кате — одні із загальних категорій, що характеризують межі в розвиткові. Акме в кон-

цепції синергетичної філософії історії стосовно людини – це вища гранично впорядкована система знань або цінностей, що реалізується в поведінці і діяльності. З іншого боку, кате є нижчим граничним рівнем безладу в знаннях, цінностях і, як наслідок, у поведінці конкретної дисипативної структури. Самоорганізація людини – це безперервний, діалектичний синтез у траєкторії її розвитку руху від хаосу до порядку, від кате до акме і у зворотний бік. Все це наочно подане на рис. 2.11.

Описаний рух завжди пов'язаний з біфуркаціями, в яких відбувається ціннісний вибір подальшого шляху розвитку: або від досягнутої вершини до нового акме або від акме до кате і хаосу, або від кате до акме. Важливо, що кате не означає неодмінно деградацію. Через те, що в синергетиці хаос має творчу силу, то під час руху до кате пошук людиною нової рівноваги має призвести до принципово нових результатів.

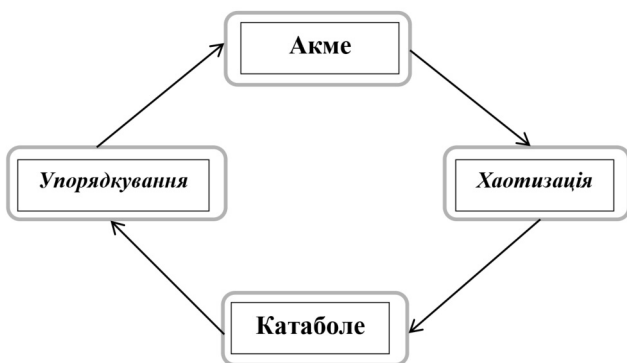

Рис. 2.11. Чергування переходів від акме до кате

Співвідношення акме і кате у розвитку людини розкривається через систему категорій, наданих на рис. 2.12

Процес руху до акме є творенням чогось принципово нового, утворенням нових зв'язків, структур. Усе розпочинається з формування ідеалу, як граничного уявлення про бажаний об'єкт. Далі, відбувається реалізація цього ідеалу в ході діяльності, результатом якої є деяка цінність. Визнання цієї цінності суспільством надає їй значення локального акме. Подальша історія існування створеної

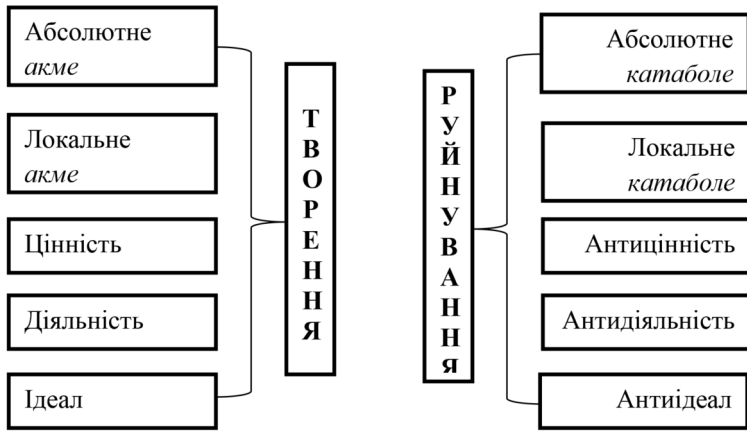

Рис. 2.12. Сутність співвідношення акме і кате/катаболе

цінності покаже, яким є її абсолютний внесок у досягнення абсолютного акме.

З іншого боку, існує процес руху до кате, як руйнування колишніх зв'язків, розпад структур. Він також у своїй основі містить якийсь принцип, образ цього стану — антиідеал. Антиідеал, реалізуючись в антидіяльності людини призводить, в кінцевому підсумку, до втілення антицінності. Її особливість в тому, що вона не має значення для суспільства, вона позбавлена сенсу. Це відповідає досягненню локального кате. Позитивна роль такого тимчасового скочування вниз полягає в можливості переоцінки цінностей, знаходження для себе нового орієнтиру. Врешті-решт, абсолютне кате є ідеалізованим образом повного хаосу і деградації.

Людина перебуває в центрі сучасного осмислення розвитку світу. Досвід історії показує, що життєвий шлях будь-якої людини спрямований на досягнення гранично можливого акме, причому це акме стає результатом складної взаємодії внутрішнього і зовнішнього, суб'єктивного та об'єктивного. У стані акме виявляється вища зрілість людини на трьох рівнях: на фізіологічному, психологічному та акмеологічному.

— Фізіологічна зрілість означає досягнення максимально можливого рівня функціонування організму людини (біохімічні показники, фізіологічні показники).

- Психологічна зрілість означає досягнення максимально можливого рівня відображення об'єктивної реальності у свідомості людини. Це пов'язано з діяльністю психічних процесів, з особливостями психічних станів і з проявом психічних властивостей.
- Акмеологічна зрілість означає максимально можливу реалізацію, в термінології Н.В. Кузьміної, фізичних і психічних потенціалів людини у формі духовного і матеріального продукту (акме-результату), який вже не є надбанням лише одного творця, а, завдяки суспільному визнанню, стає частиною надбання соціуму.

Шлях вдосконалення як взаємодія акме і кате може бути розглянутий у такий спосіб. Якщо під сутністю ми розуміємо стійкі внутрішні і зовнішні взаємозв'язки об'єкта, то рух до акме – це утворення нових стійких взаємозв'язків, а рух до кате – це руйнування колишніх стійких взаємозв'язків. Отже, перехід від акме до кате – це руйнування (нехай і часткове) колишньої сутності, а перехід від кате до акме – це становлення нової сутності, нового результату. Новий продукт, якщо він дійсно новий, не може бути просто додатком до чогось вже існуючого. Створення нового передбачає перебудову істотних зв'язків, які утворюють цілісний об'єкт, розкладання його на відносно елементарні частини і пошук підстав для утворення нових відносин між цими частинами. Нові відносини складуть сутність нового продукту, більш досконалого у порівнянні з попереднім.

Творення може бути в різних масштабах – локальному і глобальному. Глобальне акме, як найвища цінність життя людини, складається з досягнення безлічі конкретних локальних акме через подолання локальних кате. Важливо звернути увагу на те, що якщо прагнення до глобального акме не має меж (тому як існує безліч варіантів поєднання форм матерії), то у кате існує межа – це повне руйнування колишньої сутності, загибель. На цю особливість звертали увагу багато мислителів, один із них – Е. Фромм. У праці «Душа людини» він розглядає зазначену проблему через поняття біофілії та некрофілії.

Існують дві дзеркальні точки – точка росту і точка розпаду, що, по суті, може бути еквівалентним акме і кате. Точка росту виражає прагнення будь-якої системи для існування, життя. Один із основних проявів життя – це любов до інших людей, до природи в ці-

лому, це незалежність у своїх рішеннях про те, як краще жити. Це і є любов до життя.

Біофілія протистоїть некрофілії (прагнення до смерті). У цього прагнення можуть бути природні причини — необхідність поступитися правами новому життю, а можуть бути і штучні внаслідок дії несприятливих умов розвитку. До некрофілії у людини Е. Фромм зараховує нарцисизм, інцест, симбіоз з матір'ю. За Е. Фроммом, людина в потенціалі містить як тенденції руху вгору, до життя, так і руху вниз — до смерті. Стан навколишнього середовища, біофізіологічний потенціал людини, соціо-культурні умови суспільства в комплексі зумовлюють прагнення до одного з полюсів розвитку.

Принципово, що глибока філософська основа концепції Е. Фромма — це уявлення про світ давньогрецького мислителя Емпедокла, який в якості першооснови ставить любов, спільно з ненавистю, що керує ходом світового процесу. Такий погляд додає до розуміння вдосконалення найважливішу характеристику — вдосконалюватися можна лише за умови любові до навколишнього соціального і природного світу і до себе. Включення любові як необхідної умови вдосконалення розширює погляд на розвиток людини, позбавляючи його механістичності, коли вчинене означає більш розумне, раціональне. Досконале — це не обов'язково царство одного лише розуму, це гармонія вищого прояву розуму і вищого прояву почуття, що, в термінології В.П. Бранського, виражається поняттям естетосфери.

Таким чином, шлях вдосконалення являє собою діалектичну єдність акме і кате, руху вгору і руху вниз. На це звертали увагу багато мислителів з найдавніших часів. В акмеології і катабології ці уявлення набувають концептуального оформлення.

Вихідним етапом теоретичної побудови є поняття вдосконалення, що являє собою єдність творення та руйнування в діяльності людини. Творення — це рух до акме, що розпочинається з формування граничного уявлення про бажаний результат і послідовна реалізація цього уявлення в дійсності, мета якого максимально наблизити реальне до ідеального. Все це набуває особливого масштабу у зв'язку зі суспільним утвердженням створеного продукту.

На противагу творенню, руйнування — це тимчасове скочування вниз, до кате. У цьому стані порушується цілісність системи, по відношенню до людини — порушується узгодженість, цілісність її поведінки і діяльності. Подолання руйнування — це необхідна умова виходу до нового акме.

Закон вершинності

Завершення деякої теоретичної побудови передбачає виведення закономірності або закону. Для акмеології і катабології таким може бути закон вершинності. Згідно з цим законом, будь-який об'єкт або будь-яка система за час свого існування хоча б один раз проходить у своєму розвитку через стан найвищого підйому — акме, в якому найбільш повно розкриваються її сутнісні характеристики. Перебування в стані акме може бути відносно тривалим, але воно повинно неминуче завершитися згасанням для можливості зміни та оновлення. Без зміни та оновлення ми не можемо говорити про розвиток.

Філософи та методологи А.С. Кармін і Г.Г. Бернацький включили категорію акме в систему фундаментальних онтологічних категорій. У попередніх підрозділах, через звернення до історії античної філософії ми спробували показати, що існують підстави для того, щоб говорити про закономірності досягнення вершини. Звернення до іншої галузі знання про людину — медицину, дає можливість підтвердити закономірності у взаємозв'язку між акме і кате. Особливо це може бути актуальним з тих міркувань, що професійна мова сучасної медицини активно використовує ці поняття.

Антична медицина розглядала акме стосовно аналізу хворобливого або здорового стану людини. У визначенні акме (енциклопедія Британіка) звертає на себе увагу неоднозначність, нестійкість акме, навіть критичність (переломність). У пп. 2.1 і 2.2 ми розглянули відмінності між акме, кате і кризою. Як же, в такому випадку можна зрозуміти критичність акме в розумінні стародавніх лікарів? З нашої точки зору тут неможливо обійтися без уявлень про нелінійний характер розвитку, коли рух до вершини — це не односпрямоване сходження, а постійні коливання, чергування відносних піків і спадів. У цих коливаннях оголюється пов'язаність акме і кате, як різних полюсів простору розвитку. Людина, хвороба якої досягає стадії акме, перебуває на межі напруги своїх фізіологічних

ресурсів у протистоянні недузі. Акме буде відповідати ствердження, повернення до нормального життя, кате — смертельний результат.

Відволікаючись від біофізіологічного моменту в розумінні взаємозв'язку акме і кате, ту ж закономірність ми можемо відзначити і на інших рівнях, коли людина, вибудовуючи траєкторію свого розвитку, постійно співвідносить минулі досягнення (як кате) в розумінні фундаменту для її подальшого руху; цей стан і майбутні звершення (акме) разом утворюють єдиний шлях індивідуального просування до вищої цінності життя. Той факт, що середовище існування людини є незрівнянно багатшим і різноманітнішим, свідчить, що локальні спади, тимчасові труднощі є неминучими. Найважливішим тут є подолання низини в розвитку. На соціальному рівні аналізу особливого значення набуває формування життєствердного ідеалу, що додає сил для протистояння руйнівним діям ззовні, становить основу оптимізму. Під оптимізмом у цьому випадку розуміється прагнення до зростання, а не до застою. Локальні творчі дії кожної людини (слід) роблять свій внесок в абсолютне акме життя.

Як один із прикладів оптимістичної концепції можна навести філософію Г. Лейбніца. Він відродив і надав теоретичне обґрунтування ідеї гармонії, гармонійного розвитку від нижчого стану до вищого, обґрунтував поняття «інволюції», як тимчасового повернення на більш низький рівень.

Лейбніц підкреслював роль світової гармонії і стверджував, що наш світ є найбільш гармонійним, найкращим із усіх існуючих світів і, до того ж, він поступово розвивається і продовжує вдосконалюватися. «Речі сходять вгору за ступенями досконалості непомітними переходами». «Існує нескінченна кількість ступенів між яким завгодно рухом і повним спокоєм» [40].

Отже, розвиток — це деяка особлива зміна, особливий рух. Для його характеристики використовуємо пропоновану у вітчизняній філософській літературі модель об'єкта, що розвивається. В ході його розвитку виділяють чотири стадії: виникнення (становлення), висхідна гілка (досягнення зрілого стану), спадна гілка і зникнення.

Перша стадія — *формування системи*. Природно, що матеріальний об'єкт (система) не виникає «з нічого». Процес виникнення

зазвичай відбувається як «самоконструювання», спонтанне поєднання елементів у систему. Спосіб поєднання визначається властивостями елементів. Із виникненням системи з'являється щось нове, те, чого немає в її елементах і що не може бути представлене як адитивна сума властивостей елементів.

Після становлення системи вона входить у так звану *висхідну стадію*. Для цієї стадії характерне ускладнення організації, наростання безлічі можливостей. Матеріальна система проходить через деяку вищу точку розвитку – акме – і вступає в спадну гілку. На цьому етапі відбувається відносно спрощення структури, скорочення безлічі можливостей, зростання ступеню невпорядкованості.

Конкретна окрема матеріальна система не може існувати і розвиватися вічно. Рано чи пізно вона вичерпає свої можливості – настає *стадія згасання*, коли відбувається процес дезорганізації внутрішніх зв'язків, система стає нестійкою і під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників вона припиняє своє існування, переходячи в щось інше.

Підсумовуючи міркування щодо взаємодії акмеології та катабології можна дійти таких висновків:

1. Спільне між акмеологією і катабологією полягає в їх діалектичному взаємозв'язку в контексті розвитку. Розвиток будь-якого об'єкта – це періодичні коливання, чергування висхідної та низхідної ліній. При русі за висхідною лінією розвитку система прагне максимально виявити свій потенціал, реалізувати свою сутність. Вищим моментом у цьому процесі є досягнення граничного стану – акме. Далі починається рух за низхідною лінією, поєднаний із послабленням колишніх зв'язків, який також сягає деякого граничного стану – кате.

2. Може здатися, що в світлі вищесказаного, розвиток – це позбавлене сенсу, подібне механічному, коливання системи в деякому діапазоні станів. Насправді, це не так. Якщо врахувати рівень складності системи і фактор часу, то можна побачити, що сутність розвитку – це постійне вдосконалення (прикладі можна побачити і в еволюції живих організмів, і в історії людства).

3. У станах акме і кате фіксуються деякі граничні, найбільш суттєві або стійкі внутрішні і зовнішні взаємозв'язки об'єкта.

4. Різноманітність і багатство взаємозв'язків об'єкта з навколишнім середовищем призводить до різноманіття проявів властивостей, які характеризують об'єкт у стані акме або кате.

5. Єдність сутності та явища, стану і властивостей являє собою гармонійність об'єкта і суб'єкта вдосконалення. Гармонія відображає неповторний ритм розвитку деякої системи, її неповторне чергування акме і кате.

6. Взаємодія акме і кате описується через категорії творення і руйнування, як дві сторони вдосконалення. Стосовно людини, творення розпочинається з формування ідеального образу стану майбутнього акме, якого хочеться досягти. Цей ідеальний стан стає регулятором поведінки і діяльності людини, в результаті чого реалізується певний матеріальний або духовний продукт, який складає цінність для суспільства. Рівень досягнутого акме визначається ступенем наближення реального продукту до ідеального (задуманого), витраченими зусиллями і широтою суспільного визнання. Для опису цього процесу використовуються поняття: ідеал, діяльність, цінність, локальне акме, глобальне акме.

7. Руйнування — зворотний творенню процес, який також у своїй основі містить деякий образ бажаного майбутнього (негативно забарвлений), до якого прагне наблизитися суб'єкт у своїй діяльності. Діяльність такого суб'єкта спрямована на руйнування, розхитування існуючих зв'язків. За певних умов, таке розхитування може стати основою для нового творчого прориву. Врешті-решт, руйнування закінчується повним хаосом. Для опису цього процесу використовуються поняття: антиідеал, антидіяльність, антицінність, локальне катаболе, глобальне катаболе.

8. Динаміку взаємодії між акме і кате висловлює закон вершинності. Згідно з цим законом, будь-яка система за час свого існування хоча б один раз проходить у своєму розвитку через стан найвищого підйому — акме, в якому найбільш повно розкриваються її сутнісні характеристики. У зв'язку з цим, згасання і скочування в кате — тимчасові явища, позбавлені негативного відтінку, сенс яких в оновленні, у виникненні нових форм речей, живих істот і т.д. Прояв закону вершинності — це прагнення до зростання, ствердження буття різноманітних явищ світу. Цей закон становить основу соціального оптимізму.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ДОСЯГНЕННЯ АКМЕ

3.1. МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ АКМЕ І КАТЕ

Постановка питання про методи вивчення акме знаходиться в безпосередньому зв'язку з опрацюванням предмета акмеології. Перше поняття, яке потребує конкретизації в зв'язку з цим — поняття стану акме. Важливість цього поняття поділяють також інші авторитетні дослідники в галузі акмеології: «... методологія вивчення цих змін [особистості в процесі життєдіяльності] повинна одночасно включати в себе як діагнози станів, тобто адекватної оперативної наукової рефлексії, так і розробку прогнозів, моделювання процесів зміни і перетворення діяльності ... » [4]. Таким чином, визначення станів — першочерговий крок у побудові траєкторії розвитку особистості, прогнозуванні як акме, так і можливих кате.

Під станом розуміється стійка у часі динамічна система основних параметрів будь-якого об'єкта. Отже, кажучи про стан акме або кате важливо виділити їхні критерії. Вище ми докладно говорили про критерії досконалості (на основі аналізу філософських концепцій) і про критерії зрілості (виходячи з уявлень авторитетних психологів). Узагальнюючи все сказане з урахуванням визначень акме і кате, можна виділити наступне:

- у стані акме втілюється певний граничний сенс, або ідеал (граничний сенс розуміється філософськи, як кінцевий і який є підставою всієї ціннісно-сміслової системі особистості людини);
- граничність цього сенсу передбачає витрату максимальної кількості зусиль з боку людини;
- ефект від витрачених зусиль виражається в характері перетворень, які відбулися в навколишній реальності при втіленні бажаного в життя. Іншими словами, в цей ефект входять матеріально-речові та соціальні зміни.

Коротко перераховані критерії можна схарактеризувати як три Максими, що дають нам можливість наблизитися до емпіричного розрізнення стану акме:

- максима вкладеного сенсу;

- максима вкладених зусиль;
- максима творчих соціальних перетворень.

Усі наукові методи, що застосовуються в акмеології, можна поділити на 3 групи (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Структура методів дослідження в акмеології

№ з/п	Дослідницька задача	Метод
I	Прояснення індивідуальної життєвої програми людини	— інтерв'ю — анкетування — проєктивні методи (методи візуалізації)
II	Аналіз досягнень особистості. Реконструкція індивідуальної траєкторії розвитку.	— біографічний метод — аналіз продуктів праці — моделювання — метод експертної оцінки — укладання акмеограми
III	Визначення властивостей особистості, що сприяють чи перешкоджають досягненню акме.	— аналіз біографій — опитувальні самооцінювальні методи — метод експертної оцінки — експеримент

Методи прояснення індивідуальної життєвої програми людини

Перша методологічна проблема, з якою стикається акмеологія при переході до емпіричного дослідження, полягає в тому, яким чином здійснювати фіксацію стану акме. Якщо об'єктом є цілісна людина, що вирізняється різноманіттям властивостей, то що вибирати за першорядні показники аналізу. Відповідь на це запитання міститься в першій максимі — про вкладений сенс. Акмеологію цікавить, перш за все, продукт, результат втілення особистістю деякої стратегії (індивідуальний ідеал). Отже, стан акме визначається межами прояву найбільшої активності в реалізації цієї стратегії.

У зв'язку з цим, перший крок у дослідженні станів акме – це прояснення індивідуального ідеалу особистості. З арсеналу загальних методів гуманітарних наук найбільш придатним у цьому випадку є інтерв'ю.

Інтерв'ювання може здійснюватися в безпосередньому або опосередкованому (з використанням телефону, комп'ютера) контакті. Передбачає постановку мети, формування банку запитань, розробку плану проведення. Воно може вирізнятися за ступенем глибини занурення в певну проблему, припускати більшу чи меншу свободу розповіді респондента. Залежно від цього, інтерв'ю може бути структурованим або напів-структурованим. В останньому випадку, дослідник більше стежить за логікою свого співрозмовника, задаючи уточнюючі запитання.

Специфіка інтерв'ю при проясненні індивідуального ідеалу – це його глибинний характер. В силу того, що в цьому питанні ми зачіпаємо сутнісні смислові основи особистості, набуває важливості встановлення довірчих відносин з респондентом. Крім того, індивідуальний ідеал може бути сформований, але мало піддаватися аналізу і рефлексії досліджуваних, що може скласти додаткову задачу при доборі уточнюючих запитань.

Інтерв'ювання будується виходячи з логіки розвитку комунікації, тобто спочатку пропонуються вступні запитання, які мають на меті орієнтування і налаштування співрозмовників один на одного. До таких запитань входить прояснення того, чим займається людина, що становить сферу її діяльності, інтересів, захоплень, поточної ситуації, в якій вона перебуває. Коли у дослідника виникає відчуття, що створена безпечна, довірна атмосфера, то в цей момент можна розпочинати постановку найбільш навантажених у смисловому розумінні запитань, що становлять безпосередній предмет інтересу. В інтерв'ю, що проводиться за схемою вільної оповіді, може скластися ситуація, коли співрозмовник сам перейде в якийсь момент до викладу таких подій свого життя, які належать до основної теми. Щоб розмова мала природний, невимушений характер, досліднику корисно мати при собі диктофон, попередньо отримавши дозвіл у співрозмовника записувати його розповідь.

Вихід з інтерв'ювання – це теж особлива стадія, мета якої – згладити можливі негативні переживання, пов'язані з пригадуван-

ням співрозмовником подій свого життя. Крім того, грамотне завершення інтерв'ю важливе для підтримки подальших контактів дослідника та його співрозмовника.

Наприкінці доречно запитати про відчуття за час бесіди, про те, що залишилося невисловленим і що хотілося б проговорити, про враження, можливо, про якісь важливі усвідомлення, а також домовитися про наступну зустріч.

Інтерв'ювання може бути доповнене, а в деяких випадках і замінене (наприклад, за неможливості або ускладнення безпосереднього спілкування) *анкетуванням*. Письмова форма відповіді накладає певні вимоги до структури і форми анкети. На початку анкети розміщується інструкція, що включає в себе поважне звернення до респондента, пояснення цілей дослідження і принципу відповідей на запитання. Тіло анкети містить основні смислові запитання, які можуть бути відкритими (припускати розгорнуту відповідь), закритими (включають відповіді або «так», або «ні», а також з градаціями ступеню згоди), або з варіантами відповідей. Завершується анкета збором інформації про стаття, вік респондента, його соціо-демографічні характеристики і т.п.

В акмеології анкетування також може бути джерелом додаткової інформації про особу. Конкретна структура залежить від цілей, які ставить перед собою дослідник. У завершальному блоці анкети можна розмістити такі запитання, які можуть стати критеріями для порівняння уявлень особистості про програму свого розвитку в різних соціальних групах.

Ще одним джерелом додаткових даних при проясненні індивідуальної життєвої програми особистості є *проективні методи*, які поширені в психологічних дослідженнях і терапевтичній практиці. Концепція проєктивних методів має на меті постановку людині невизначеного завдання, яке вона може вирішити різними способами, виходячи з власного розуміння. Наприклад, ми можемо попросити співрозмовника написати есе на тему «Мій життєвий ідеал», або намалювати те, яким він бачить своє майбутнє. У кожному разі, запитання поставлене в настільки узагальненій формі, що пропонує співрозмовнику самому вибрати форму оповіді, її обсяг, подієве і лексичне наповнення (в разі письмового дослідження), кольору, персонажів, розташування в просторі аркуша (в

разі візуальної форми). Проективні методи дають можливість візуалізувати певні аспекти, що пов'язані з вибудовуванням життєвої програми особистістю, виявити емоційне ставлення, накреслити ті зони, які потребують особливої уваги, але вже не з позиції дослідника, а з позиції акмеолога-консультанта.

Необхідно сказати, що, для вирішення дослідницьких і практичних завдань, виявлення емоційного ставлення особистості до власної стратегії розвитку й уявлення про акме є важливим пунктом. Негативні емоційні переживання, страхи, сумніви можуть блокувати всі етапи формування та, головне, реалізації цієї стратегії. В результаті, ми можемо бачити людину з високим потенціалом і загальною обдарованістю, яка через внутрішні протиріччя «тупцює на місці», витрачаючи свою енергію даремно на дрібні і несуттєві завдання. Проективні методи в цьому відношенні дають багате підґрунтя для аналізу.

Методи аналізу досягнень особистості та реконструкція індивідуальної траєкторії розвитку

При аналізі шляхів досягнень людини нам важливо оцінити ресурси, які вона має для руху до акме і які вона вже на цей момент витратила (див. Максиму вкладених зусиль), сформувати уявлення про поточний стан людини. Вихідними пунктами при вивченні особистості в стані акме є просторова й часова визначеність об'єкта, причому не лише його самого, але також і структура більш загальної системи відносин, до якої він включений. Фіксація просторово-часових характеристик перебування людини в акме була характерною вже для античної Греції.

Так, граматик Аполлodor Афінський, який володів широкою ерудицією, увійшов в історію завдяки систематизації міфів та аналізу акме видатних мислителів і філософів у контексті розвитку певного полісу. Урахування місця і часу життя філософа склало початкові посилення хронотопологічного методу вивчення досягнень людини і суспільства. У ньому поєднуються *хронологія*, як вчення про особливий послідовний відлік часу важливих історичних подій, і *топологія*, як вчення про простір. Особливість топологічного підходу полягає в розгляді просторової конфігурації подій. Об'єднання хронології і топології в єдиному хронотополо-

гічному підході дає змогу більш об'єктивно проаналізувати вершинні принципи розвитку.

На сьогоднішній день хронотопологічний метод припускає велику структурованість у своєму застосуванні. У таблиці 3.2 наведені критерії, за якими можна співвідносити стан розвитку людини та її соціального оточення.

Таблиця 3.2

Зіставлення індивідуального і суспільного станів

Параметри оцінки суспільного стану	Одиниця аналізу	Одиниця аналізу	Параметри оцінки стану індивіда
Стан економіки. Економічна програма суспільства.	Суспільство з вихідними параметрами його існування: – географічне розташування; – природні ресурси.	Людина з вихідними параметрами її існування: – соціальні параметри (статус при народженні); – природні задатки.	Дохід. Індивідуальна програма економічного розвитку.
Стан політики. Ідеологічна програма певного суспільства.			Життєва стратегія. Ідеологія управління власним розвитком.
Стан соціальної сфери і розвитку культури. Соціальна програма розвитку і програма розвитку культури.			Рівень соціального розвитку і культури. Програма індивідуального соціокультурного розвитку.
Фокус історії і соціології		Фокус соціології і психології	
Фокус акмеології: Взаємозв’язок і взаємообумовленість параметрів стану розвитку суспільства з параметрами стану аналізованої особистості в акме.			

Традиційно заведено виділяти три сфери суспільного устрою: економічну, політичну і соціокультурну. Рівень розвитку економіки, її тип, перспективи зростання або спаду – все це, з точки зору індивіда, виражається в таких поняттях, як рівень життя, дохід тощо. Отже, можна співвідносити громадську й індивідуальну економічні програми. Можливі різні співвідношення в цих програмах. Так, в економіці деякого регіону може спостерігатися криза і загальний занепад, що відбивається на усередненій картині доходів на душу населення, проте, в той же час, окремі групи людей можуть у цей період перебувати на піку свого доходу.

Такий самий аналіз можна проводити і щодо політичної системи суспільства і життєвої стратегії окремо взятої людини. Певне суспільство може мати чіткий орієнтир свого розвитку на декілька десятиліть уперед, налагоджену систему законів, а на індивідуальному рівні виразом цього стає наявність доступних для огляду і реалістичних планів, узгодженої системи принципів, що регулюють життєдіяльність.

Зрештою, соціокультурна сфера інтегрує в собі духовне життя суспільства і окремо взятого індивіда, рівень розвитку мистецтва, освіти, охорони здоров'я. У цій сфері у фокусі аналізу – характер взаємодії між людьми, сукупність умов, в яких вона розгортається. Стану акме буде відповідати максимальна глибина і складність зв'язків як певної соціальної спільності, так і окремої людини.

Важливо відзначити, що соціокультурна сфера містить у собі справжні смислові основи людської життєдіяльності, тоді як економічна і політична сфери пропонують набір умов і засобів для реалізації цих смислів. Високий дохід в окремих випадках може бути самоціллю, але дуже скоро виявляється порожнеча цієї установки. Накопичення не приносить щастя, якщо тільки воно не спрямоване на реалізацію мрії.

Необхідно додати, що стан індивідуального акме розглядається також у професійному та особистому планах, а якщо конкретніше, то з урахуванням різноманітних соціальних ролей, в яких людина існує в соціумі.

До професійних ролей належать ролі керівника, підлеглого, тієї чи іншої посадової позиції. Міжособистісні ролі включають в себе, наприклад, роль друга, батька, дитини, чоловіка і т.п. У кожній з

цих ролей можливе перебування в стані максимально ефективного її виконання.

Також імовірна ситуація, коли ефективність в одній ролі поєднується з неефективністю в іншій. Подібні ситуації можуть створювати внутрішню напругу, ставати причинами внутрішньо-особистісних конфліктів, загострювати відносини людини з оточуючими її людьми, що можна схарактеризувати як катаболічні тенденції в розвитку. Все це також перебуває у фокусі аналізу станів акме і кате.

А) Біографічний метод

Завдання побудови й аналізу траєкторії індивідуальних досягнень як послідовності станів вирішується, перш за все, **біографічним методом**.

Цей метод поширений в соціології і психології, педагогіці, етнології та ін., слугуючи різним цілям. У соціології за його допомоги аналізують динаміку поведінки людей з точки зору інституційного регламенту. У психології акцент ставиться на визначенні впливу внутрішніх станів, переживань, властивостей на розвиток індивіда, а також його безпосереднього найближчого оточення.

М.О. Рибников, видатний психолог і один із засновників акмеології, в статті «Біографічний метод у психології» зазначав, що затребуваність біографічного методу в психології пов'язана зі збільшеною потребою осмислити роль особистості в історії, її здатністю впливати на хід подій, встановлення причин між «фактами душевного життя» [70, с. 230]. По суті, дослідник здійснює психографування, тобто опис зміни психічних станів і властивостей конкретної людини з плином часу та узагальнює це у вигляді психограми. Рибников виділяє два підходи до психографування: аналітичний (аналізується динаміка психічних властивостей) і цілеописовий (динаміка встановлюється в порівнянні з ідеалом). Останній підхід найбільш співзвучний у методологічному плані зі завданнями акмеології.

Специфіка біографічного методу в акмеології полягає в розробці системи категорій, за допомогою яких здійснюється робота з одержуваною інформацією.

У методичному плані перший крок — це аналіз певних станів у траєкторії розвитку індивіда. Для акмеології являють інтерес стани

старту, акме і фінішу, як глобальних пунктів розвитку системи, а також низка проміжних станів, зокрема кризи, катарсису, трагедії (якщо така є).

При цьому враховується не лише стан самого індивіда на даний конкретний момент часу, але і стан його сім'ї, професійних чи інших соціальних груп, до яких він належить, і суспільства в тих його аспектах, в яких воно могло зіграти роль у вирішальних змінах траєкторії розвитку індивіда.

Другий крок – це більш детальний аналіз властивостей, якими володіє індивід, ставлень у соціально значущих для нього групах і до різних граней суспільного життя в цілому. Це дає нам уявлення про загальний структурний взаємозв'язок параметрів, які визначають досягнення акме або подолання кате.

Припустимо, що ми розглядаємо народження людини, тобто точку старту. Стан її сім'ї, наприклад, характеризується як: повна сім'я, батько й мати лікарі, завели дитину пізно. Ці три параметри вже можуть поставити гіпотетичний ланцюг припущень про можливу кінцеву точку розвитку нашого респондента. Але більшу повну інформацію може дати аналіз властивостей, які відрізняють повну сім'ю від неповної, лікарів від представників інших професій, людей з однієї вікової групи від іншої. Не варто при цьому ігнорувати й урахування суб'єктивних факторів. Більш глибоке занурення в нюанси особистісних особливостей розширить спектр можливих припущень та інтерпретацій того, що призвело людину до того чи іншого стану.

Третій крок – це аналіз поєднань або взаємодії різноманіття виділених властивостей із визначенням гармонійності тієї структури відносин, в яку включена і в якій здійснює свій розвиток людина. Іншими словами, встановлюється гармонійність або дисгармонійність системи відносин особистості, їх доповнюваність або суперечливість.

Перераховані кроки складають базову структуру біографічної реконструкції в акмеології. Проходження їх є аналогічним для станів акме, кате, кризи, катарсису або катастрофи.

У зміні станів спостерігається певна регулярність та якісна специфіка, що дає можливість об'єднувати їх у більш великі етапи життєвого шляху людини. В акмеології виділені два таких етапи,

що в сукупності розкривають ступені самоорганізації індивідуума [21].

Перший етап називається *самопідготовка*, що включає в себе самоосвіту і самовиховання. На цьому етапі особистістю накопичується потенціал досягнення акме. В ході навчання в різного роду установах відбувається розкриття природних задатків людини, формування спектру її професійних і соціальних орієнтирів, зміцнення моральної основи поведінки.

Другий етап – *самореалізація*, що, як випливає з самої назви, включає в себе самовираження і самоствердження. Людина розкриває, реалізує весь свій потенціал у процесі самовираження. Це може відбуватися в зоні її професійних обов'язків, або в сімейній сфері, можливо, в якомусь захопленні. Здійснюється перехід від праці репродуктивної (відтворюючої) до праці продуктивної, перетворюючої.

Якщо самовираження – процес, який повністю залежить від самого індивіда, то самоствердження від нього не залежить. Рішення про визнання цінності результатів творчої діяльності людини повністю належить суспільству. Фактор громадської оцінки є вирішальним, але важливо враховувати, що група людей не завжди є настільки далекоглядною, як творча особистість, що піддається їхній оцінці. Професіонал високого рівня може через специфічну загостреність свого розуму та інтуїції створити таку цінність, яка, будучи проривом, не є затребуваною на даний момент часу. При цьому за справжню цінність, може бути прийнята ефектно подана посередність, про яку не залишиться і сліду в пам'яті громадськості через кілька років. В історії відомо чимало прикладів, коли автори видатних винаходів або творів мистецтва залишалися невідомими за життя, але здобували визнання після смерті.

Б) Аналіз продуктів праці та експертної оцінки

Аналіз результатів самовираження особистості або **продуктів праці** – це процедура, яка являє собою наступний крок після вивчення біографії, хоча вона може виконуватися і незалежно.

Результати діяльності людини або групи людей можуть мати матеріально-речове втілення (виріб, твір мистецтва, науки), а можуть бути представлені як ефекти в міжособистісних відносинах: атмос-

фера в колективі, образ у свідомості іншої людини або сформована властивість характеру.

Для кваліфікованого судження про те, чи є продукт матеріальної або духовної праці людини досягненням, необхідна **експертиза** – процедура оцінки будь-якої матеріальної або духовної цінності компетентними особами з винесенням судження про ступінь її відповідності деякому стандарту або зразку. До неї залучаються висококваліфіковані фахівці у своїй сфері, що мають, як правило, тривалий стаж роботи у відповідній галузі. За сукупністю параметрів вони проводять аналіз деякої цінності, зіставляють її переваги та вади з аналогами. Оцінці можуть піддаватися професійно-важливі якості працівника.

Експертиза передбачає наявність деякого зразка, в якому оцінювані параметри представлені в ідеалізованому вигляді. В цьому плані експертиза є невід’ємною частиною акмеологічного дослідження, в якому реконструкція життєвої траєкторії особистості або прогнозування її розвитку завжди відбувається у зв’язку з індивідуальним ідеалом. Безумовно, життєва програма ширша за ті грані професійного або соціального життя, які опиняються в центрі уваги експертів, але немає сумнівів в тому, що експертна оцінка є важливою частиною розуміння того, наскільки близька людина до свого акме.

Інша складова аналізу результатів діяльності людини – це **контент-аналіз** [49; 56; 67; 73; 88]. Цей метод спочатку розроблявся для аналізу письмової документації (газетних повідомлень та ін.). Він передбачає виділення в масиві аналізованих даних ознак, які відображають суттєві сторони змісту. В основі його лежить схема аналізу комунікаційного акту Г. Лассуелла, що містить шість параметрів:

- хто говорить (автор);
- кому говорить (адресат);
- що мовиться (зміст);
- як каже (форма повідомлення);
- по якому каналу;
- який ефект від мовленого (результат впливу від повідомлення).

З акмеологічної точки зору, всі ці параметри зберігають своє значення; специфіка полягає в особливій системі понять, за допомогою якої здійснюється структурування інформації.

При проведенні контент-аналізу розробляється список категорій, так званих одиниць аналізу, якому передує спеціальна інструкція по їх використанню. Далі проводиться пілотне кодування тексту (невеликого його фрагменту), потім обробці піддається весь масив даних. На завершення підраховуються частоти використання тієї чи іншої одиниці аналізу. Результатом контент-аналізу є інтерпретація даних і винесення судження про сутність повідомлення.

Достовірність у контент-аналізі забезпечується залученням експертів — осіб, обізнаних із системою категорій і сутністю дослідження, які, незалежно один від одного, структурують інформацію. Завдання дослідника буде полягати в тому, щоб зіставити результати аналізу експертів один з одним та оцінити ступінь збігу їхніх оцінок. Чим більшим є збіг, тим більш вірогідними є дані контент-аналізу.

В акмеології контент-аналіз може бути використаний для аналізу матеріалів глибинного інтерв'ю, біографічних і автобіографічних свідчень, творів наукової або художньої творчості. Основні сторони аналізу — це сенс і мета життя, життєвий ідеал, принципи життя, самореалізація, досягнення, кризові моменти життя і шляхи їх подолання тощо.

В) Метод моделювання

Звернемося тепер до іншого методу, що уможливорює прогнозування досягнення акме людиною, — до моделювання (рис. 3.1). У науці моделювання — це «... система об'єктів або знаків, що відтворюють деякі істотні властивості об'єкта-оригіналу ...» [36, с. 20]. Модель не тотожна оригіналу, але, в той же самий час, чим ближча вона до досліджуваного об'єкта, тим надійнішою є та теоретична концепція, на підставі якої підібрана модель. «... В акмеології за допомогою моделей синтезується знання головним чином про те, що повинно бути сформоване, що підлягає продуктивному розвитку, що сприяє досягненню вершин у розвитку. По суті модель в акмеології проектує співвідношення сьогодення і майбутнього, спосіб руху до цього майбутнього ... » [36, с. 108].

В акмеології моделювання може здійснюватися в двох напрямках:

- 1) моделювання кінцевого результату, акме;
- 2) моделювання траєкторії руху до цього стану.

Моделювання кінцевого результату передбачає пошук реаль-

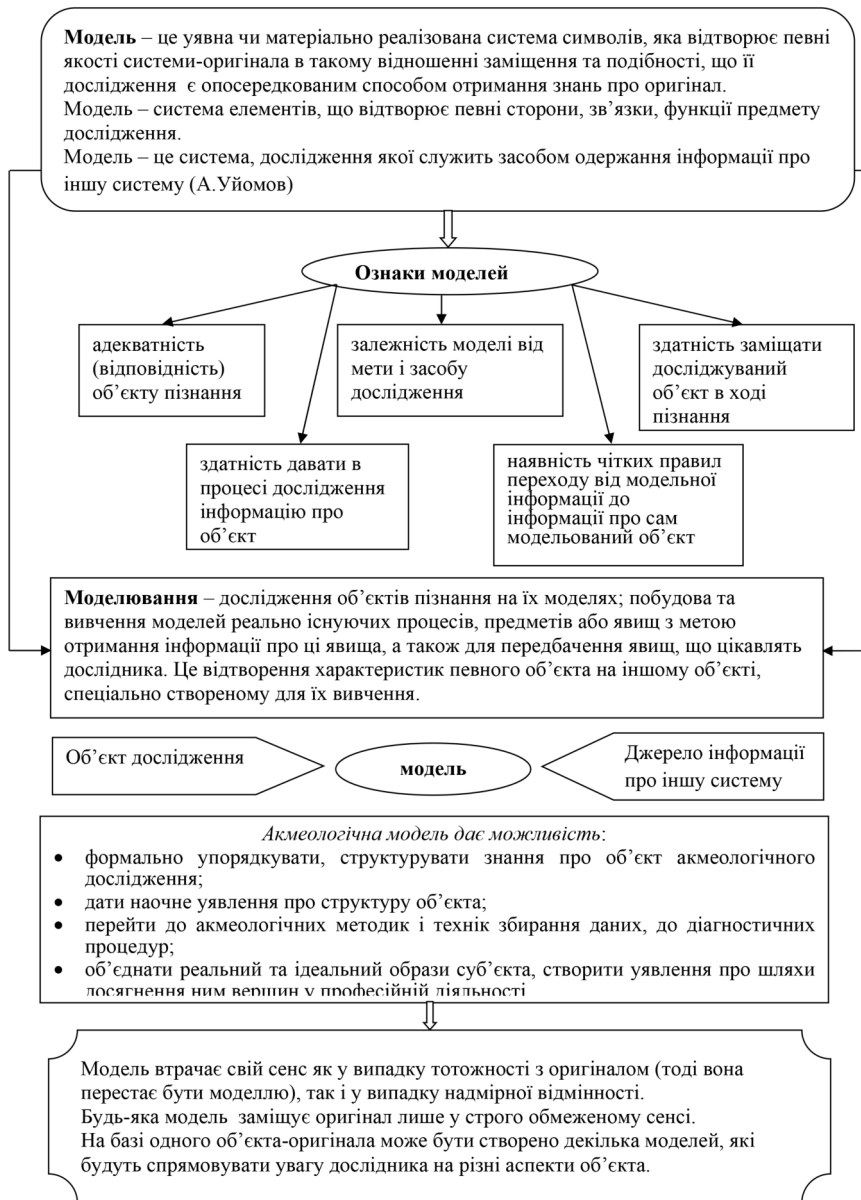
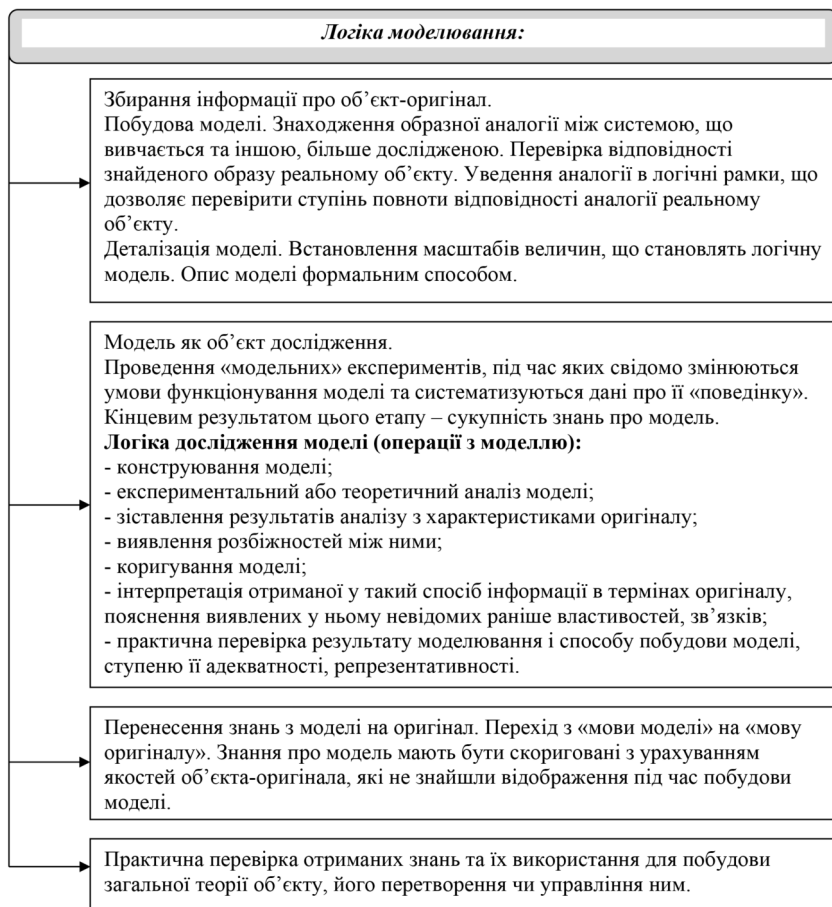

Рис. 3.1. Моделювання та його сутність

ного або абстрактного зразка, з яким співвідноситься поведінка і діяльність досліджуваного об'єкта (рис. 3.2).

Рис. 3.2. Логіка моделювання

Для людини реальними моделями її кінцевого стану можуть бути батьки, педагоги, відомі особистості (в минулому чи в сьогоденні), абстрактними – герої художніх творів або створені в уяві. Моделлю у сфері професійної діяльності може бути також збірний образ фахівця, сконструйований на підставі генерації списку якостей або ключових компетенцій.

Процедура моделювання в першому випадку включає в себе інтерв'ю або опитування. Його мета — скласти перелік найбільш важливих властивостей, максимальна вираженість яких буде відображати ступінь наближення до акме. Надалі, обрана або сформована модель може використовуватися для оцінювання через певні проміжки часу з тим, щоб встановити динаміку тих властивостей, які людина хотіла б розвинути до бажаного рівня.

Коли моделями постають реальні люди (батьки, відомі особистості), важливо враховувати, що ступінь ідентифікації з ними людини може впливати на ймовірність відтворення найбільш загальних сценаріїв життя. У психології Е. Берном був введений термін — життєвий сценарій, який характеризує повторення дітьми основних віх життя батьків (зокрема, при виборі супутника життя, у вихованні дітей) через несвідоме орієнтування на них як на моделі поведінки. Вплив батьків великий, але не абсолютний через включення людини в референтні групи і розвиток різноманітних соціальних зв'язків, звідки особистість черпає нові орієнтири.

Моделювання траєкторії розвитку індивіда — це пропозиція системи варіантів шляху, за яким особистість може досягти стану акме при заданих умовах. У ньому виділяються декілька рівнів аналізу.

Перший рівень — це припущення про кількість акме або піків на життєвому шляху особистості. Через обмеженість тривалості життя і ресурсів, якими володіє людина, вона може пережити не менше одного, але і не більше трьох-п'яти акме (як свідчить аналіз біографій видатних людей). Як правило, одне з акме знаходиться у сфері професійної діяльності, інше — у сфері громадської діяльності, а третє — у сфері сімейного життя. Безумовно, чим більш різноманітним і різнобічним є життя людини, тим більшої кількості акме вона теоретично може досягти. Істотна деталь — це рівень і якість створюваних людиною цінностей, їх новизна і здатність зачіпати розум і почуття інших людей.

Справедливе запитання, а чи може дитина досягти акме чи це стан — доля людей дуже поважного віку? З наведеного вище випливає, що дитина теж упродовж навчання і соціалізації створює матеріальні і духовні цінності. Більше того, за своїм розвитком вона може робити це на рівні набагато вищому, ніж у нормі для дітей її віку. У зв'язку з цим, можна говорити про вікове локальне

акме. У той же час, творчість дитини, якою б вражаючою вона не була, має репродуктивний характер, її мотивація і досягнення багато в чому залежать від часу і зусиль, які витрачають батьки і педагоги на її розвиток.

Розмірковуючи про акме, ми маємо на увазі абсолютну вершину, тобто такий стан, в якому втілилися всі життєві ресурси людини з її власної волі. Створені в цьому стані цінності вирізняються новизною і мають потенціал увійти в пам'ять якомога більшої кількості людей внаслідок їх загальної значущості, тобто це в істинному розумінні вінець життя людини.

Повертаючись до класифікації моделей, в залежності від кількості вершин на першому рівні виділяються три типи: одновершинна, багатoverшинна, макровершинна.

Одновершинна модель передбачає досягнення найбільш значущої вершини в якійсь одній діяльності. Акмеологічний потенціал особистості, що прямує шляхом одновершинної моделі, максимально сфокусований на глибокій, ретельній розробці однієї проблеми і досягненні в ній результату (рис. 3.3).

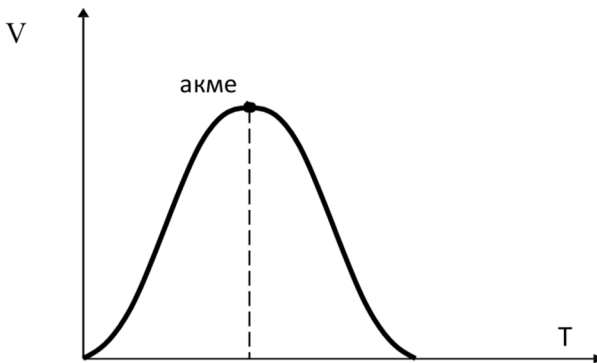

Рис. 3.3. Одновершинна акмеологічна модель

До яскравих представників одновершинної моделі можна зарахувати К.Д. Ушинського (педагогіка), М.М. Миклухо-Маклая (антропологія), В.І. Бехтерева (психіатрія).

Багатoverшинна модель характеризує людину, що досягла вершин в декількох сферах завдяки широті кругозору, різнобічним

здібностям і високому рівню професіоналізму. У зв'язку з цим на їх траєкторії розвитку виділяється декілька великих вершин у різних на перший погляд не пов'язаних між собою сферах діяльності. При аналізі, як правило, важко виділити, вершина в якій сфері діяльності є більш значущою (рис. 3.4).

Яскравими прикладами особистостей, які відповідають багатoverшинній моделі, є М.І. Пирогов (хірургія, педагогіка, громадська діяльність), давньогрецький правитель Солон (політик і поет), О.П. Бородин (музична композиція, хімія).

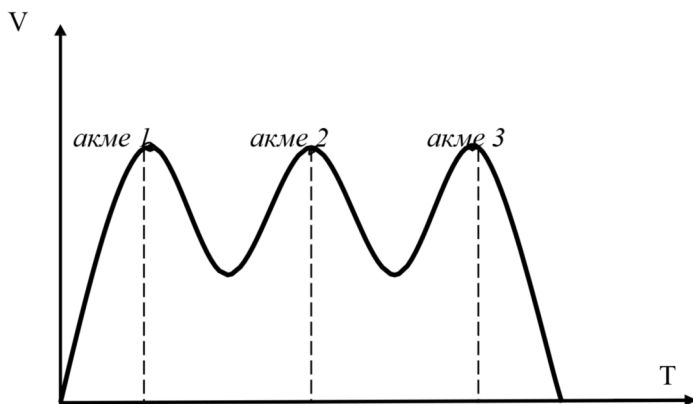

Рис. 3.4. Багатoverшинна акмеологічна модель

На життєвому шляху окремих особистостей можна виділити декілька вершин, серед яких одна буде переважати за рівнем усвідомлених цінностей. До таких можна по праву зарахувати: М.В. Ломоносова, Д.І. Менделєєва. Таку закономірність вершинного розвитку можна графічно виразити як глобальну макровершинну модель (рис. 3.5).

Так, М.В. Ломоносов виявив свої здібності як натураліст, географ, геолог, філолог, винахідник, поет, оратор, художник, просвітитель, організатор, філософ, історик, антрополог. Найбільш значуща вершина його діяльності приурочена до розробки молекулярно-кінетичної теорії в хімії.

Д.І. Менделєєв зробив видатний внесок як вчений, експериментатор, блискучий викладач, мислитель, громадський діяч. Найбільш значуща вершина — періодична система елементів.

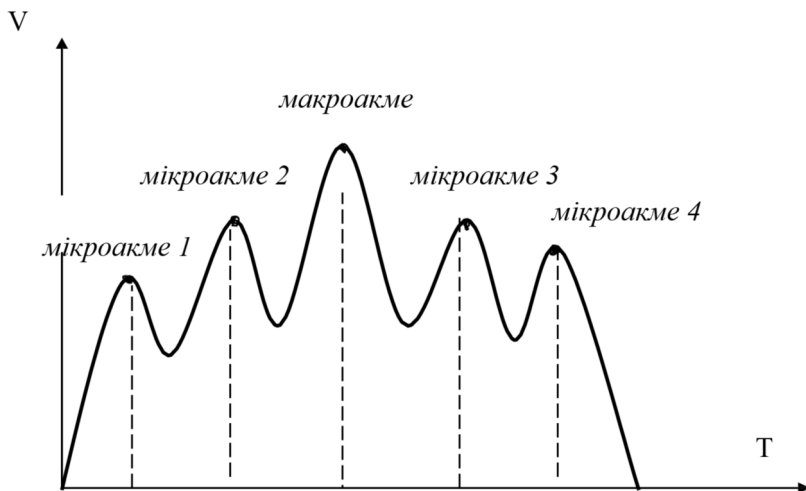

Рис. 3.5. Макровершинна акмеологічна модель

Другий рівень моделювання будується на основі врахування того, чи виникають на життєвому шляху не лише піки, а й спади. У зв'язку з цим можна говорити про: безнижину модель, катаболічні моделі.

Безнижинна акмеологічна модель — така, що життєвий шлях людини спливає порівняно гладко без істотних потрясінь. У загальному випадку, це є ідеалізацією, хоча якщо розглянути розвиток в цілому, то можна побачити його загальний прогресивний характер (рис. 3.6).

Будь-яка людина, якими б вершинними не були її досягнення, не може весь час перебувати в одному і тому ж максимально активізованому стані і переживати один успіх за іншим. Отже, кожен проходить через тимчасові спади і кризи.

Звернемося більш детально до низин етапу розвитку. Якщо модель системи, що розвивається схематично уявити як на рис. 3.7, то видно, що, досягши акме, система продовжує функціонувати, наближаючись до критичної точки зламу. Подальший розвиток може бути реалізовано в трьох напрямках:

А) наступний рівень організації може бути вищим за досягнутий (випадок а) — це відповідає прогресивному, вершинному розвитку;

Б) наступний рівень організації залишається на тому ж рівні або

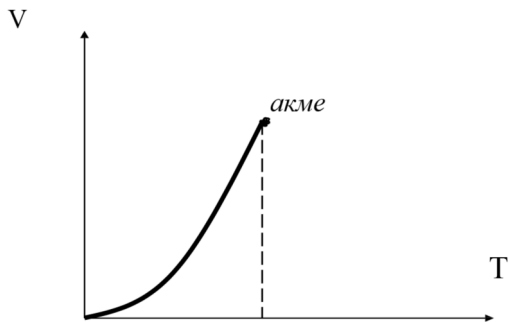

Рис. 3.6. Безнизинна акмеологічна модель

спостерігається деякий спад (випадок б), що не сягає проте лінії ОТ – «одноплощинний», стабільний розвиток.

В) наступний рівень організації стає нижчим за вихідний, спостерігається перехід за лінію ОТ (випадок в) – регресивний, низинний розвиток.

Моделі, що відображають скочування системи за границю ОТ, називаються катаболічними. При об'єднанні розглянутих раніше моделей в єдине графічне відображення, видно, що на локальному

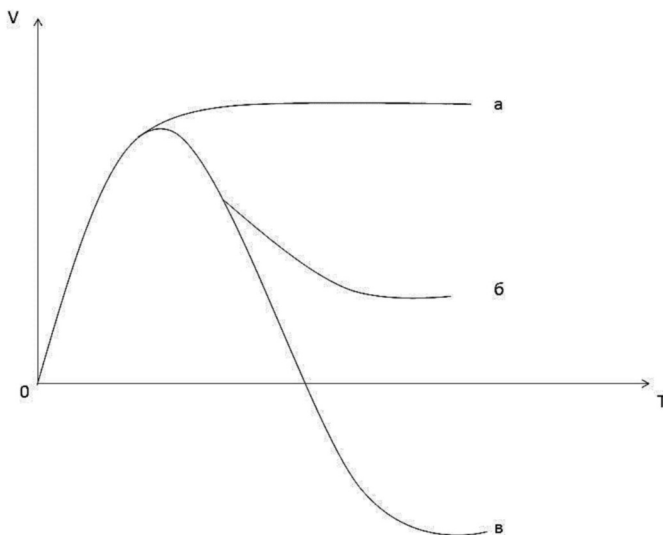

Рис. 3.7. Модель системи, що розвивається

рівні розмах станів, характер піків і спадів можуть відрізнятися. У зв'язку з цим, зручно розглядати мікро- і макроакме, мікро- і макрокатаболе. При цьому мікрокатаболе не досягає лінії ОТ і є тимчасовим локальним спадом функціонування системи, тоді як макрокатаболе, перебуваючи за межею, означає для системи злам і перебудову часто всієї системи її зв'язків і відносин (рис. 3.8).

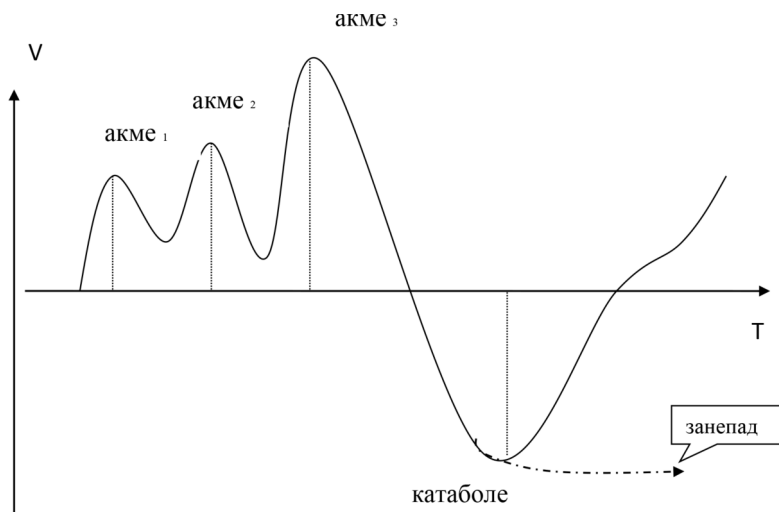

Рис. 3.8. Розвинена макровершинна модель

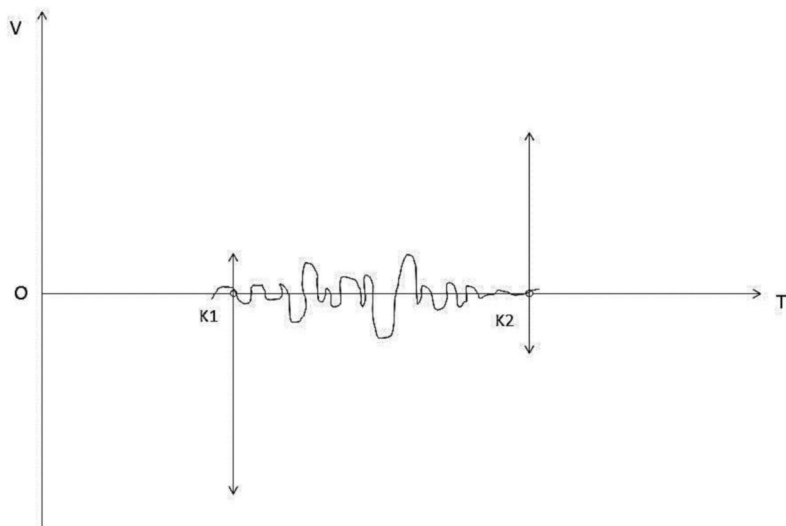
Серед катаболічних моделей виділяються такі:

- кризова модель;
- моделі сталого низинного розвитку;
- катастрофічна модель;
- анастрофічна модель.

Кризова модель

Криза в перекладі з грецької означає осуд, рішення, результат. Криза — це також різка зміна стану. Етимологічно слово криза споріднене грецькому дієслову (кріно-), що означає розділяти, відділяти.

На рисунку 3.9 показано співвідношення понять *кризи* і *катарсису* з точки зору акмеології і катабології. Одним із критеріїв розрізнення акме і кате, кризи і катарсису щодо людини і суспільства

Рис. 3.9. Кризова модель

є показник кількості вироблених цінностей (вісь OV) за певний час (вісь OT).

Особливість точок кризи і катарсису, розташованих на осі OT , полягає в тому, що кількість вироблених цінностей в них, умовно кажучи, дорівнює нулю. У цих точках система (людина, група людей) зайнята тими внутрішніми процесами, які відбуваються в ній. Можна сказати, що вона нічого не створює, але осмислює шляхи свого подальшого розвитку. Примітно, що в точці кризи (т. $K1$) переважає тенденція руху системи до процесів руйнування (негативні значення за віссю OV) — те саме тимчасове повернення на нижчий щабель. Важливо, що точка кризи (від лат. crisis — рішення, результат) в принципі є оборотною. У ній ще існує потенційна можливість повернутися до норми за рахунок відновлення колишніх зв'язків у системі. З іншого боку, система може вибрати кардинальні зміни, зміну своїх сутнісних зв'язків, що може бути пов'язане з ризиком.

У точці катарсису (т. $K2$) — навпаки — переважає спрямованість на творення, це «очищення» від колишнього занепадницького стану і рух до нового результату (акме). Криза і катарсис, як акме і

кате, знаходяться один по відношенню до одного в діалектичному зв'язку, одне переходить в інше.

Критичні періоди відіграють роль пунктів визначення напрямку майбутнього розвитку, руйнування старих структур і формування нових.

Затяжний характер особистісної кризи призводить до того, що в суспільстві на всьому протязі його історії існують великі групи людей, які постійно живуть ніби «на дні», і їхній життєвий шлях відповідає **моделі сталого низинного розвитку**. У загальному вигляді можна виділити три рівні, що розрізняються у співвідношенні фізіологічних або соціальних причин цього явища:

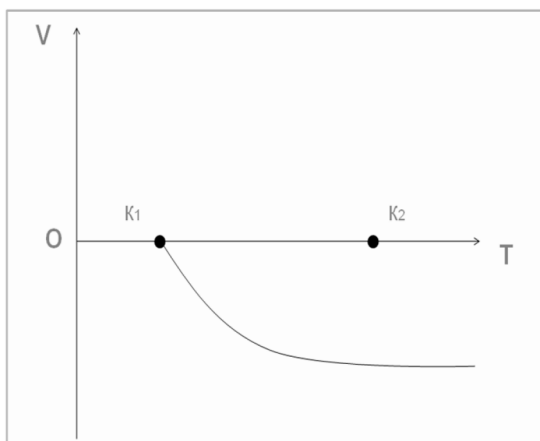
- люди з хронічними захворюваннями і відхиленнями, які в силу різних причин не знаходять в собі сили їм протистояти;
- соціально-опущені алкозалежні і наркозалежні люди;
- соціально-пригноблені, наприклад, в рабовласницькому суспільстві — це раби, у феодальному — безземельні селяни, в капіталістичному — це безробітні та люмпен-пролетарі.

У п. 2.2 ми розглядали поняття «катастазис», яке характеризує момент фіксації деякого рівня руху вниз, вихід з якого з різних причин суб'єктивного або об'єктивного характеру утруднений і розтягується на тривалий період часу. Внаслідок цього такий стан може бути названий катастатичним.

На рис. 3.10 показана модель постійного низинного розвитку. Точки K1 і K2 відповідають точкам кризи і катарсису. Графік йде від точки K1 в область негативних значень за віссю OV, що означає переважання процесів руйнування, з яких людина не може вийти. Вона нічого принципово нового не виробляє або здійснює деструктивні дії, підтримує свої статки на порівняно низькому рівні, не задається запитаннями про сенс свого існування, а якщо і задається, то вирішує їх для себе песимістично.

Якщо стійкий низинний розвиток характеризує в'янення життєвих сил особистості, то катастрофічна модель описує випадок стрімкого скочування людини за границі умовної осі OT. Саме поняття «катастрофа» йде корінням в античність. Основний зміст — це різкий поворот, зміна напрямку, загибель, руйнування.

На графіку (рис. 3.11) ми бачимо точку K3, після якої він обривається. Ця точка і є точкою кате і відповідає в суспільстві трьом

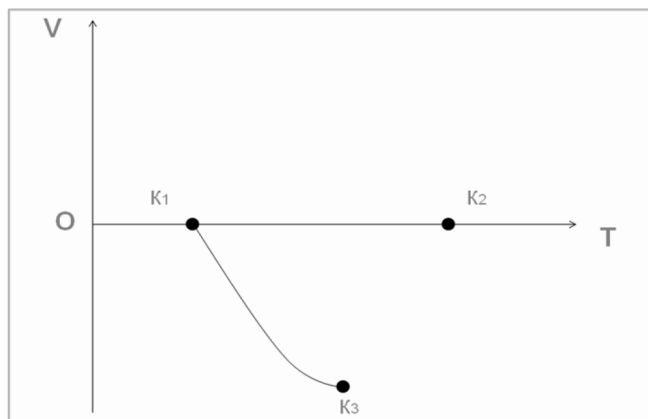
Рис. 3.10. Модель постійного низинного розвитку (катастатична модель)

процесам: суїциду – самогубство, геноциду – винищення народів, омніциду – винищення всього живого [92]. Тут руйнування в його крайніх проявах – це кінцева мета, границя розвитку.

Трагічна або катастрофічна модель розвитку акцентує увагу на тотальному руйнуванні, тобто на такому стані системи, коли відбуваються незворотні порушення в цілісності утворюючих її елементів. Можливість виходу з цього стану залежить від ступеню незворотності процесів, від фактору часу, внутрішніх ресурсів і зовнішніх умов.

Фактор оборотності або незворотності процесів щодо людини включає в себе елементи ситуації та їх відображення суб'єктом. Зовнішні обставини можуть бути згубними для людини і невідвладними їй (стихійні лиха, аварії, війни і т.п.). Водночас, деякі люди цілком природні речі (сварка з близькою людиною, звільнення з роботи) можуть сприймати вкрай песимістично, що може спричинити драматичний результат. У цьому випадку драматизм обумовлений тим, наскільки подія, що відбувається, йде в розріз з індивідуальним ідеалом. Чим сильніше вона підриває віру в ідеал (тобто, по суті, віру в себе), тим більш незворотними є зміни.

Фактор часу відображає закономірність: чим довше людина рухається у вирі драматичних подій, тим глибше вони її затягують.

Рис. 3.11. Трагічна (катастрофічна) модель розвитку

Ресурси людини в катастрофічних ситуаціях по суті обмежені необхідністю швидко зорієнтуватися і побачити можливість для виходу. У багатьох ситуаціях, вплинути на події, що відбуваються, які набули характеру катастрофи, неможливо, але предметом акмеологічного аналізу стають такі дії, які дають змогу запобігти входженню в цю руйнівну сферу.

Діалектичне мислення передбачає наявність у катастрофи протилежного стану. Звернення до грецької мови виявляє такий стем — анастрофа (грец. $\alpha\nu\alpha$ — рух вгору і $\zeta\eta\rho\omega\theta\eta$ — поворот). Поняття анастрофе також було пов'язане з давньогрецькою літературою і позначало фігуру мовлення, коли відбувається зміна порядку слів без зміни змісту. Згодом це поняття розширило рамки свого застосування. Німецький психіатр К. Конрад вживає анастрофу в значенні зміни в переживаннях хворого на шизофренію. У біології поняття анастрофе одним із перших використовував Ерік Балтшефський у значенні, протилежному катастрофі. Балтшефський пропонує класифікацію мутацій на підставі змін у подальшому розвитку живих організмів:

- корисна чи анастрофічна мутація — надає перевагу у виживанні;
- нейтральна мутація — ніяк не позначається на розвитку;
- шкідлива або катастрофічна мутація — призводить до вимирання особи або виду.

З наведеної класифікації видно, що анастрофа дає можливість живим організмам вийти на новий еволюційний рівень, тобто рухатися вгору.

Анастрофа уявляється перспективним поняттям для опису повноти картини розвитку і того процесу, який пов'язаний з переходом від стану кате (межі руйнування) до руху вгору, до нового акме. Завдяки цьому поняттю, катастрофа перестає бути чимось однозначно фатальним і непереборним.

На рисунку 3.12 показана анастрофічна модель розвитку. Ця модель висловлює основну сутність подолання катастрофічного розвитку.

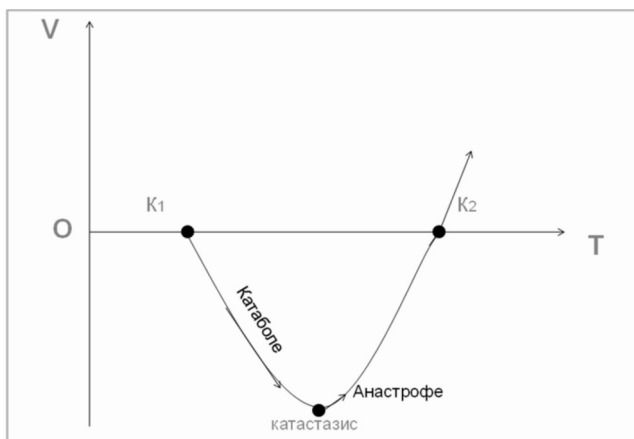

Рис. 3.12. Анастрофічна модель розвитку

Анастрофе — це поворот від руйнування, низини до руху вгору. В цьому випадку кате розуміється як катастасис — встановлення низинної границі і знаходження виходу, сил для нового підйому. Зупинка в руйнівних проявах пов'язана з тим, що людина, опинившись на дні, починає розуміти різницю між умовними «низом» і «верхом» існування, визначає для себе верхню межу і починає рухатися до неї. Кате долається, і система виходить до катарсису — очищення (K2). Точка катарсису — особлива, тому що в ній людина перетинає лінію межі, що розділяє руйнівний і творчий характер діяльності. Тут перед людиною знову постає вибір — повернутися

назад або продовжити сходження. Вага пройдених випробувань виявляється настільки серйозною, що з більшою часткою ймовірності, опинившись в стані катарсису, людина продовжить рух вгору.

Важлива особливість цієї моделі полягає в зміні змістовірних зв'язків і відносин системи. Іншими словами, після катарсису людина вже не буде колишньою; щоб досягти чергового акме, їй буде потрібно виробити новий ідеал.

Мовлене має практичне застосування до проблеми кризової особистості, яка перебуває в стані руху вниз. Відповідно до моделі, перш ніж виводити людину з важкого стану, важливо зупинити падіння, зафіксувати точку катастасису — тієї нижньої межі, на якій відбувається зупинка. Наступний етап — це здійснення повороту — анастрофе і вступ на висхідну лінію розвитку до точки катарсису. Відбувається, кажучи мовою теорії самоорганізації, розбирання та збирання системи [83].

Найголовніше запитання, яке виникає при аналізі анастрофічної моделі — це яким чином можливий сам поворот від руйнівного, низинного руху до руху вгору?

Припинення руху вниз, встановлення катастасису щодо людини залежить як від довколишніх умов і самоорганізації природи, так і від свідомих зусиль суб'єкта. Внаслідок цього, катастасис — поняття відносне; для кожної окремої людини цей стан має свої особливості, він задається минулим досвідом, світоглядом, умовами існування і, як вказує академік П.В. Копнін, ступенем активності суб'єкта при розумінні та перетворенні об'єктивної реальності [68, с. 55].

Методи визначення властивостей особистості, які сприяють чи перешкоджають досягненню мети

Визначення властивостей, які сприяють досягненню акме людиною через низку внутрішніх і зовнішніх перетворень (див. Максиму 3), убачається, на перший погляд, завданням важко вирішуваним, тому що історія успіху особистості — завжди вирізняється індивідуальними рисами та унікальним сплетінням подій. Проте, можна підійти до його вирішення в такий спосіб, щоб виявити загальні закономірності.

Джерелами даних при цьому є аналіз біографій або автобіографій, опитувальні самооцінювальні методи, опитування експертів, експеримент та укладання акмеограми. Перші три методи нами вже розглядалися. Додамо, що найбільш продуктивним шляхом виокремлення властивостей є, на наш погляд, дотримання селективності, а саме, з усього різноманіття властивостей, якими володіє людина, відбирати ті, які відіграли найбільш значущу, системоутворюючу роль в досягненні вершини або віддаленні від неї. Крім того, важливо виокремити структуру у взаємозв'язку виділених властивостей, їх гармонійну цілісність. Звернемо більшу увагу на два методи — експеримент та акмеограму.

А) Експеримент

Експеримент належить до загальнонаукових методів пізнання об'єкта у спеціально створених і контрольованих умовах. В експерименті перевіряється припущення про причинно-наслідкові зв'язки між тими чи іншими параметрами досліджуваного об'єкта. Експериментальне дослідження в акмеології виростає з експериментів, що проводяться в психології. У цьому сенсі досить докладний опис видів і процедури дослідження, способів визначення валідності надано у відповідній літературі (В.М. Дружинін, Т.В. Корнілова, В.В. Нікандров та ін.).

В акмеології експериментальне дослідження стикається з низкою труднощів. Перша з них полягає в тому, що експеримент націлений на перевірку деякого теоретичного положення. В акмеології на сьогоднішній день теоретичне знання перебуває в стадії становлення, вироблення власних систем понять і категорій. Отже, можна говорити про значне поширення в акмеології пошукових експериментів, які перевіряють якісь окремі положення.

Друга складність має на увазі те, що не всі види експерименту можливі в акмеології, тому що саме явище акме або кате вирізняється унікальністю, має цінність саме внаслідок природної логіки розвитку подій життя людини. З урахуванням сказаного, модель експерименту, що передбачає лабораторні дослідження, якщо і можлива в акмеології, то для вирішення дуже вузьких, локальних задач.

Третя складність полягає в тому, що експеримент — це, найчастіше, вивчення особистості в критичних умовах. Планування таких

ситуацій пов'язане з ризиком і потребує врахування етичних аспектів проведення дослідження.

Проте, експериментальні дослідження можливі в акмеології в двох варіантах — природному і формувальному. Обидва випадки походять від розуміння самого життя як експерименту, який людина ставить щодо себе. Це справедливо і в тому сенсі, що закон, який розкривається в ході спрямованих спостережень, встановлений людиною для себе (її життєва програма або ідеал).

При *природному експерименті* особистість вивчається у звичних умовах її життя. Самі умови при цьому постають як комплекс незалежних змінних, вплив яких на поведінку людини реєструється в ході цілеспрямованого систематичного спостереження. Завдання експериментатора при цьому полягає в тому, щоб продуманим чином виділити якусь частину життя людини як відповідну поставленим цілям і завданням, відібрати групу незалежних змінних або їх рівні, фіксувати вплив інших змінних і здійснювати коректне порівняння з даними, отриманими від інших учасників дослідження.

Наприклад, можна розглядати як природний експеримент проєктну діяльність, в рамках якої учасники об'єднані спільним завданням, але при цьому внесок кожного має свої особливості. Кінцевий результат, його якісні та кількісні параметри є локальним акме групи, що інтегрує локальні акме кожного з учасників. За сукупністю таких ситуацій можна скласти особистісні профілі і траєкторії індивідуального розвитку, а також будувати профіль групи.

Природний експеримент також може включати в себе тривалі спостереження і, в цьому випадку, він вже стає частиною лонгitudинальних досліджень.

Формувальний експеримент передбачає вплив дослідника на об'єкт вивчення — виховний або навчальний. Основне завдання такого експерименту — це розвиток будь-якої якості особистості, або системи уявлень, які змінюють поведінку людини в певному напрямку.

Незважаючи на те, що традиційно опитування не належить до експериментальних досліджень у гуманітарних науках, проте, навіть окреме питання може досить сильно вплинути на внутрішній світ і стан людини, спонукати її до певних змін. І, в цьому випадку, можна говорити про формувальний вплив. Важливий нюанс — це

усвідомленість впливу. Випадкове запитання, як правило, тягне за собою випадковий ефект, змушуючи одних людей замислитися, а на інших не справляє належного враження. Завдання експериментатора полягає в тому, щоб створити такі умови, коли очікуваний ним ефект від якогось впливу виявиться у більшості реєстрованих ним випадків. Це досягається ретельним опрацюванням програми дослідження.

Цикл семінарів, серія консультацій, настановна сесія, 20-хвилинний виступ або демонстрація відеоматеріалів можуть бути розглянуті як варіанти формувальних експериментів, якщо в них переслідується мета розвинути якусь властивість в учасника. Необхідно домовитися про принципову відмінність у діях акмеології від, наприклад, дій тренера у психології.

Педагог, тренер впливають на учасників, у більшості випадків, базуючись на загальній програмі, що передбачена ними, організацією або державним стандартом. Акмеолог впливає в логіці того акме, яке ставить для себе людина. Прояснити акме (не звичайну локальну мету, а саме відносно масштабний, цілісний бажаний стан) — етап, без якого неможливо підійти до практичних дій. Діяльність акмеолога близька до такої ж у коуча, проте тут також є відмінність в ступені максималізму.

У процедурному відношенні, в акмеології важливу роль відіграє рефлексія респондентом того, що з ним відбувалося безпосередньо відразу після зершення впливу (тобто усвідомлення). У цьому випадку формувальний ефект зростає. Для забезпечення зазначеного ефекту готуються спеціальні опитувальні бланки.

Крім того, наприклад, при проектуванні траєкторії власного розвитку і способу досягнення акме, важливо здійснювати моніторинг і самомоніторинг, підбиваючи підсумки того, наскільки успішно відбувається рух до накреслених результатів.

В експериментальному дослідженні, як і в будь-якому іншому, важлива вихідна система понять (теоретичний базис акмеології) і перелік реєстрованих параметрів (властивості, що з'ясовуються на етапі глибинного інтерв'ю). Обґрунтовані судження про взаємозв'язок явищ неможливі без точного визначення понять, їх чіткої операціоналізації у питаннях і використовуваних інструментах.

Б) Укладання акмеограми

Акмеограма (табл. 3.3) — це особлива форма реєстрації одержуваних у дослідженні даних. Вона включає в себе структуру властивостей, які сприяють або перешкоджають досягненню найчастіше локального акме. Можливе укладання акмеограми і для більш глобальних цілей.

Конкретний набір властивостей залежить від того, що обирає для себе людина в якості програми власного розвитку. Але існує гранично загальна система понять.

У процесі руху до локального акме можна виділити два аспекти:

А) діяльнісний аспект, який безпосередньо належить до поставленої мети. Тут ураховується тонкий взаємозв'язок, який існує між поняттями «мета» і «цінність». У загальному випадку мета — це створення певної цінності, що в термінах акмеології звучить як локальне акме.

Цінності можуть бути утилітарними (служувати, перш за все, користі) і духовними (не мати очевидної користі, але задовольняти пізнавальним або етико-естетичним потребам). Прикладом утилітарної цінності може бути проектування екскаватора, духовної — створення пейзажу, дотримання принципу обов'язку і т.п.

Будь-яка діяльність розгортається в часі, в зв'язку з чим визначається ліміт термінів, відведених на досягнення локального акме. Від наявного в розпорядженні часу залежать якісні та кількісні характеристики кінцевого результату, його принципова досяжність.

Б) фактори і умови, які постають у формі вихідних параметрів і щодо постійних величин, які задають загальний напрямок і річище, в яких реалізується діяльність. Все різноманіття чинників можна розділити на сприятливі та перешкоджаючі досягненню результату. І перша, і друга група факторів можуть як залежати від чинного суб'єкта, так і перебувати поза зоною його впливу. Громадська обстановка, походження, роботодавець і його особистісні особливості — все це перебуває поза владою індивіда і належить до об'єктивних умов його життя. Він їх не вибирав, але йому доводиться діяти в обставинах, що склалися, з конкретним соціальним прошарком і спілкуватися з певними людьми. Індивід у цьому випадку може лише ураховувати та добирати умови, які максимально наближують його до локального акме.

Таблиця 3.3

Акмеограма

№ з/п	Назва блоку				
Діяльнісний аспект	Мета (ціль)				
	Результат (локальне акме)		Утилітарний (Прагматичний)		
			Духовний (Психологічний)		
	Строки реалізації				
Фактори та умови досягнення акме	Сприятливі	Об'єктивні		Суспільні	
				Соціальні	
				Виробничі (службові)	
		Суб'єктивні	Психічні утворення	Знання	Загальні
					Спеціальні
				Уміння	
				Навички	
		Суб'єктивні	Суб'єктивні	Особистісно-типологічні	
				Професійні	
				Рефлексивна культура	
				Акмеологічні інваріанти	
	Перешкоджаючі	Об'єктивні		Суспільні	
				Соціальні	
				Виробничі (службові)	
		Суб'єктивні	Психічні утворення	Знання	Загальні
					Спеціальні
				Уміння	
				Навички	
		Суб'єктивні	Суб'єктивні	Особистісно-типологічні	
				Професійні	
				Рефлексивна культура	
				Катаболічні властивості	Кореговані
	Патологічні				

Інший аспект пов'язаний з особливостями самого суб'єкта діяльності і в акмеограмі має назву суб'єктивних умов. Ці фактори зумовлені природою конкретної людини, можуть нею більшою чи меншою мірою усвідомлюватись, частково коригуватись, а частково являти собою стійкі утворення. Тут можна виділити два рівня аналізу — психологічні утворення, в яких враховується світогляд особистості, сукупність навичок та вмінь, і суб'єктні, що включають в себе риси характеру, стиль діяльності і спілкування.

В обох групах факторів можна побачити особливі графи — «Акмеологічні інваріанти» і «катаболічні властивості». У них робиться запис про ті властивості, які зіграли ключову роль при досягненні (або провалі у разі катаболічних) бажаного результату.

Акмеограма заповнюється фахівцем на підставі інтерв'ю і спостереження за поведінкою людини.

Завершуючи розгляд методів вивчення акме, відзначимо, що всі вони викладені в тій логіці, в якій найбільш раціональним є їх застосування. Найважливіший і суттєвий крок — це прояснення індивідуальної життєвої програми, стану акме, до якого хоче прийти людина. Далі проводиться всебічне оцінювання властивостей, якими необхідно володіти, щоб досягти акме. Тільки потім здійснюється перехід до моделювання та експериментування.

Підсумовуючи матеріал щодо методів акмеологічного дослідження, можна зробити деякі висновки.

Стан акме виражає граничний момент в реалізації особистістю свого ідеалу завдяки максимуму докладених сил і творчим внутрішнім і зовнішнім перетворенням. У цьому полягають три максими акмеології.

- Перший крок у вивченні акме — це визначити той стан, до якого хоче прийти людина, тобто прояснити її ідеал. Це завдання вирішується за допомогою спеціально підібраних питань в інтерв'ю або анкеті, а також завдяки візуалізації асоціативних образів у проективних методах.

- Другий крок полягає в конкретизації властивостей, які виявляються в стані акме. На цьому етапі важливо провести аналіз не стільки індивідуальних особливостей людини самих по собі, скільки їх вияв і співвіднесеність зі станом суспільства, в якому людина здійснює своє просування до акме (економічні, політичні та

соціокультурні параметри). Вирішують цю задачу методи аналізу біографії, експертної оцінки, контент-аналізу і моделювання.

• Третій крок пов'язаний з урахуванням характеру соціальних перетворень (внутрішньоособистісних, міжособистісних, внутрішньогрупових, громадських), які здійснює людина в ході руху і досягнення свого акме. Відповідають цьому завданню методи формувального експерименту, експертної оцінки, самооцінки й укладання акмеограми.

3.2. АКМЕОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА

Конструювання траєкторії руху до індивідуального успіху

Вся попередня логіка викладу будувалася на тому, щоб органічно перейти від абстракцій теорії до доступного викладу практичних основ досягнення акме.

У цьому розділі ми підходимо до безпосередньої операціоналізації центральних понять акмеології, а саме такої її категорії як ідеал.

Процес конструювання траєкторії руху до індивідуального успіху розгортається у двох аспектах:

А) у внутрішньому аспекті (у свідомості індивідуума), являючи собою формування ідеалу;

Б) у зовнішньому аспекті (у взаємодії індивідуума з навколишнім соціальним середовищем), являючи собою реалізацію ідеалу.

Розглянемо більш детально першу частину — *формування ідеалу*.

Процес формування ідеалу розпочинається з бажання суб'єкта. Під бажанням можна розуміти переживання людиною нестачі і чому-небудь, що, зазвичай, має низький ступінь усвідомленості і супроводжується фізіологічним дискомфортом (підвищена тривожність, занепокоєння). Бажання має властивість відносної *усвідомленості*, а також *спрямованості на певні предмети*.

Одного бажання недостатньо для того, щоб розпочати безпосередню практичну діяльність і досягти в ній успіху. Тому наступним моментом у формуванні ідеалу є перехід від бажання до уявлення, як чуттєво-наочного образу, в якому бажання набуває значної конкретики, пов'язуючись із предметами, людьми іншими характеристиками. Рівень усвідомленості в уявленні також вищий.

На наступному етапі з'являється творча уява, сутність якої полягає в процедурі ідеалізації. Якщо йдеться не про повсякденні завдання, а про сенс людського життя, то присвята чомусь усього життя потребує, щоб воно було чогось варте. В ході ідеалізації відбувається устремління до нуля тих граней бажаного об'єкта, які є несуттєвими, і приведення до граничних значень тих його граней, які є істотними.

В результаті процедури ідеалізації формується ідеал як цілісне граничне уявлення про бажаний об'єкт, що вирізняється максимальним ступенем усвідомленості.

Завершення процесу формування ідеалу відбувається тоді, коли розроблені системи канону і ритуалу, що стверджують, яким чином повинна бути перетворена навколишня щодо суб'єкта дійсність, аби вона відповідала його бажанням (система внутрішніх законів).

Канон — це набір загальних вимог, яким повинні задовольняти будь-які перетворення реальності при переході від дійсного до бажаного, орієнтуючись на загальні інтереси. Наприклад, щоб відповідати ідеалу освіченої людини потрібно мати широкий кругозір, багато читати, закінчити заклад вищої освіти і т.д.

Ритуал — це комплекс операцій, пов'язаний із реалізацією ідеалу. Наприклад, норма «багато читати» передбачає такий ритуал, як, наприклад, щодня прочитувати не менше 40 сторінок з книг, роблячи це в спокійній обстановці в ранковий час і т.д.

Далі переходимо до процесу *реалізації ідеалу*. Він також не такий вже простий.

Реалізація ідеалу будується на виконанні двох умов: наявності реалізатора (людини або групи людей, які будуть слідувати сформованому ідеалу) і реалізаційної оази (як сукупності умов, в яких цей ідеал зможе отримати максимальне втілення). Наприклад, реалізаційною оазою для мікробіолога, який тільки-но закінчив виш, може стати мікробіологічна лабораторія в якомусь НДІ.

Крім того, важливо уявити сформований у свідомості індивідуума ідеал у зовнішньому середовищі. Основними формами *уявлення ідеалу* є символ, ідеологічний образ та ідеологічний міф.

Перший ступінь на шляху задля реалізації ідеалу є *позначення* цього ідеалу за допомогою *символу*. Звернемо увагу на важливість цієї процедури. Символ виконує кодувальну функцію, містячи в

собі інформацію про сукупність тих ознак, які лежать в основі ідеалу. Прикладами символів є релігійні знаки, орнаменти, логотипи фірм, герби міст або родин і т.п.

Другий етап – це *ідеологічний образ* – умовне, алегоричне зображення ідеалу, що виникає в процесі метафоризації ідеалу. Він робить ідеал наочним для інших. Це може бути картина, пісня, розповідь, спечений торт або щось ще, тобто вже конкретний продукт діяльності (цінність), результат.

Третій етап – це *ідеологічний міф* – серії епізодів про норми поведінки, що необхідні для втілення ідеалу в дійсність.

Четвертий етап – це *ідеологічний культ* – система операцій для підтримки і посилення віри в ідеал. Ідеологічний культ характеризує досягнення зрілості в процесі втілення свого ідеалу в дійсність.

Важливо відзначити, що процес реалізації ідеалу не може бути таким гладким. Вище було відзначено, що він проходить через локальні акме і катаболе. Виходить, що для втілення ідеалу в дійсність потрібні певні жертви. Причому в даному контексті важливим є розуміння оптимальної жертви, тобто не дуже сильною для того, щоб зруйнувати віру в ідеал, і не дуже слабкої, щоб не створилася ілюзія всюдозволеності.

Етапи реалізації індивідуальної життєвої програми

Розглянута вище концепція формування і реалізації ідеалу стосується пошуку та реалізації сенсу всього людського життя.

У повсякденному житті важливо визначити більш конкретні процедури руху до локальних акме, які уможливають планомірну побудову своєї траєкторії життя.

Ці основи являють собою послідовність конкретних кроків, які необхідно пройти, щоб максимально повно реалізувати свій потенціал і дійти до стану щастя від життя, наповненого сенсом. Аналіз біографій видатних особистостей, бесіди з різними людьми дають можливість говорити про наступний ланцюжок дій.

1) Перший крок – визначення людиною бажаного результату / стану.

2) Другий крок – визначення ступеню загальної значущості бажаного результату / стану (його соціальної затребуваності, актуальності).

3) Третій крок – конкретизація властивостей, якими людина володіє в цьому стані.

4) Четвертий крок – самодіагностика.

5) П'ятий крок – розробка програми досягнення бажаного результату.

6) Шостий крок – реалізація програми.

7) Сьомий крок – корекція дій.

Наведемо таблицю їх співвіднесення.

Таблиця 3.4

Порівняння теоретичних і прикладних аспектів досягнення акме

№	Поняття теорії	Прикладний аспект
Формування ідеалу		
1	Формування бажання	Крок 1. Визначення бажаного стану. Крок 2. Визначення ступеня загальної значущості Крок 3. Конкретизація властивостей. Крок 4. Самодіагностика
2	Конкретизація уявлення	
3	Ідеалізація	
4	Канон	Крок 5. Розробка програми досягнення
5	Ритуал	
Реалізація ідеалу		
6	Символізація	Крок 6. Реалізація програми.
7	Ідеологічний образ	
8	Ідеологічний міф	
9	Ідеологічний культ	Шаг 6. Реалізація плану. Шаг 7. Корекція дій

Перші чотири кроки належать до етапу уявного конструювання індивідуального ідеалу.

Цю послідовність можна застосувати до будь-якої ситуації, де перед людиною стоїть завдання просунутися в своєму розвитку і досягти, нехай навіть і невеликого, локального акме. Описані кроки є основою планування як для конкретних короткострокових цілей, так і для глобальних стратегічних орієнтирів.

Перший крок полягає у визначенні того стану, якого людина хоче досягти. Його прояснення закладено у відповіді на запитання: «Чого я хочу?», «Ким я хочу стати?», «Яким я хочу бути?» і т.п. Особливість цієї стадії в тому, що стани, які називає людина, відрізняються узагальненістю; у суб'єкта ще не сформована в голові детальна картина тих змін, які відбудуться в його житті в зв'язку з досягненням цього стану, не визначена послідовність дій для наближення до бажаного результату. Водночас, уявлення бажаного діє мотивуюче, викликаючи позитивні емоційні переживання, мрії, фантазії й ін.

Найчастіше людина при відповіді на запитання: «чого я хочу?» може вказувати на якусь значущу фігуру (наприклад, дитина може сказати: «хочу бути як тато / мама»). Як такі фігури називаються вчителі, відомі особистості, старші брати і сестри, герої художніх творів і т.п. Ідентифікація з привабливою персоною, як з моделлю, є важливим етапом у формуванні індивідуального ідеалу особистості. Цей образ може стати відправною точкою для фахівця при проведенні профорієнтації або індивідуального коучингу.

Можливий варіант, коли людина відчуває інтерес до якихось об'єктів — природних або культурних цінностей (наприклад, до живих істот, художніх творів, технічних винаходів тощо). У цьому випадку нею рухає, в першу чергу, не бажання бути схожою на когось, а бажання створювати цінність, бути залученою до творчої діяльності.

Описані механізми формування образу бажаного у свідомості людини є граничними випадками. Однаково ймовірним є використання суб'єктом обох варіантів визначення свого акме — як через ідентифікацію з персоною, а потім зі створюваною цінністю, так і через ідентифікацію з цінністю, коли вибір найкращого носія властивостей, що сприятимуть створенню цієї цінності, відбувається згодом. В обох випадках результатом є образ того стану, який стане сенсоутворювальним в життєдіяльності особистості.

Необхідно відзначити, що ці образи у своїх прототипних формах, закладаються в дитинстві. Тому не лише психологам, але й акмеологам важливо приділяти увагу аналізу ранніх дитячих спогадів, зокрема, тих, що належать до сфери бажань дитини і способів їх задоволення батьками. Аналіз біографій видатних особистостей показує, що їх професійний шлях був визначений тими інтересами, які вони виявляли в дитинстві за підтримки батьків. Наприклад, В.А. Моцарт почав цікавитися фортепіано в 4 роки, у І.М. Сеченова і В.М. Бехтерева з найранніших років підтримували інтерес до природи.

Нереалізовані дитячі мрії найбільш драматично переживаються людиною. У багатьох випадках, ці розбиті надії витісняються, стаючи джерелом неусвідомлюваної незадоволеності собою, тривоги або агресії, ускладнюючи для людини наближення до відчуття щастя.

Важливий аспект у формуванні образу бажаного — це любов і переживання позитивних емоцій. Любов (кохання) — особливе почуття, яке дає можливість побачити найкраще в об'єкті любові і сприяти розкриттю його потенціалу. Любов не лише сприяє особливому погляду на людину, а й формує віру в неї. У біографії І.М. Сеченова зустрічаються приклади того, як закоханість дівчини, яка мріяла стати лікарем, сприяла її професійному вибору. Або як віра люблячої матері в те, що її син стане професором, надавала І.М. Сеченову сили до продовження навчання на медичному факультеті після її смерті.

Інший аспект — це любов до самої діяльності, якою займається людина. Захоплене і трепетне ставлення до справи стає запорукою створення видатних творінь людських рук.

Може скластися враження, що в дії любові є щось містичне, але, по суті, любов — такий стан людини, який зумовлює особливий погляд на об'єкт або предмет любові. Цей стан передбачає максимально повне зосередження на цьому предметі і готовність віддати всі сили на те, щоб сприяти його розвитку. Позитивні емоції, необхідний рівень активації, фокусування уваги, готовність діяти в комплексі з різного роду компетенціями забезпечують людині більш чітке бачення того бажаного стану, якого вона хоче дістатися.

Побачити бажаний стан важливо, але недостатньо для того, щоб підійти до його реалізації. Людина, найчастіше, через різні обставини життя і власну реакцію на них, може гостро бажати, наприклад, заподіяння шкоди іншій людині або групі людей і, як свідчить історія, цілим народам. У зв'язку з цим, окремі людські бажання не можуть стати мірилом індивідуального акме. Досягнення акме відбувається в суспільстві, тому, ступінь його масштабності визначається актуальністю або затребуваністю бажаного результату суспільством.

Отже, на **другому кроці** відбувається співвіднесення бажаного стану з загальнозначущими цінностями. На цьому рівні необхідно визначити цільову аудиторію, потенційних споживачів якоїсь цінності й експертів у цій галузі, провести моніторинг попиту на той чи інший продукт праці, оцінити рівень досягнутого на поточний момент часу. Далі відповісти на низку запитань, які стосуються того, що нового можна запропонувати з урахуванням наявного стану та перспектив.

Розглянемо загальний приклад. Молода людина, надихнувшись кимось із знайомих або героєм фільму може захотіти всерйоз зайнятися адвокатською практикою. Але поточна ситуація така, що ринок адвокатів переповнений і подальше збільшення кількості адвокатів не буде забезпечене робочими місцями. Можливо декілька варіантів для молодого людини. Найпростіший – відмовитися від цього шляху. Але припустимо, у юнака дійсно є потенціал для того, щоб стати відмінним професіоналом у своїй справі. Одним із виходів може стати здобуття освіти і переїзд в місто / країну, де адвокати затребувані; здобути освіту і залишитися на батьківщині, роблячи ставку на роботу в суміжних спеціальностях або інший унікальний досвід, підвищуючи за рахунок цього власну затребуваність. Навіть такий поверхневий аналіз показує, що рішення у задачі може бути декілька.

Третій крок – відкриває причини того, чому дитячі мрії можуть бути не втіленими. Це пов'язано з незнанням того, якими властивостями необхідно володіти для досягнення бажаного і які умови можуть сприяти розвиткові цих властивостей. Наприклад, людина може бажати стати вченим-хіміком, діяльність якого більшою мірою проходить в лабораторії за аналізами. Первинний інтерес і

незнання всіх обставин професійної діяльності, різні фантазії можуть спонукати дитину до вибору для себе цього шляху, але в якийсь момент виявиться, що тривале і відносно відокремлене перебування в лабораторії — не для неї, їй хочеться спілкування, більшого контакту з людьми через свої природні особливості. Ціна такого незнання — це витрачені ресурси, які, безумовно, можуть бути корисними, як і будь-який досвід, але не наблизити до результату.

Але не тільки дитині важливо знати ті чи інші властивості. Оскільки в дитинстві значною є роль батьків, їхніх оцінок і рішень, то, ймовірно, їм, у першу чергу, важливо прояснювати ті сторони, якими повинна володіти людина в тому стані, який дитина визнає для себе як об'єкт інтересу і потреби.

Для успішного просування до бажаного перелік властивостей та умов необхідно визначити максимально конкретно і детально, щоб кожній із них відповідало таке поняття, до якого можливо підібрати інструмент для оцінки.

Четвертий крок — це проведення самодіагностики, коли кожна з необхідних властивостей піддається виміру (нехай навіть і у відносних шкалах), в даному випадку — першочергове значення має визначення вектору для подальшого розвитку особистості. Наприклад, людина каже собі: «Я хочу бути дбайливою». Дбайливість — складне поняття, що передбачає наявність у себе таких якостей, як: уважність до потреб співрозмовника, вміння зчитувати емоційні стани, вміння співпереживати, пам'ять на потреби іншої людини, вірність слову, безкорисливість і т.п. Кожну з перерахованих властивостей можна розкрити в серії запитань, відповіді на які допоможуть людині визначити, наскільки вона далека чи близька до того, щоб бути дбайливою. Саме за таким принципом будуються самооціночні методики, що застосовуються у психології, або аркуші експертної оцінки.

Для більшої об'єктивності, людина може скористатися допомогою фахівця, який підбере відповідний інструментарій і надасть компетентний погляд на судження, емоції, вчинки людини з боку.

П'ятий крок включає визначення переліку необхідних для досягнення акме властивостей з конкретизацією того, яким чином можливо організувати їх розвиток у собі до певного строку. Іншими словами, складається докладний і, головне, реалістичний план дій.

Проблемі планування або тайм-менеджменту присвячена велика кількість літературних джерел, які актуальні і для акмеології. Щоб не вдаватися в докладний переказ, відзначимо найбільш суттєві моменти в розподілі ресурсів.

Стародавні греки вважали, що вік акме — це 40 років. За ідеальних обставин, дійсно, 40 років — це час, коли людина повинна перебувати на піку творчої діяльності, в ньому оптимального балансу досягають параметри фізичного і фізіологічного функціонування, вона працездатна, має достатній для прийняття зрілих, виважених рішень досвід. У неї вже немає поривчастості і безстрашності юності і ще не проявилася тривожність людей похилого віку.

Тим не менш, не завжди обставини складаються ідеальним чином в житті людини. Буває, що одні досягають свого зоряного часу в ранні роки, а потім переходять у стан сталого розвитку або переживають кризу. Для інших сходження до свого акме ускладнюється і відбувається вже далеко за межами 40 років. Акмеологія в цьому розумінні є оптимістичною наукою, що стверджує можливість досягнення людиною акме в будь-якому віці.

Важливий момент при плануванні людиною траєкторії свого розвитку — це урахування ризиків, тобто таких подій, які віддаляють від досягнення акме, а часто можуть стати причиною відходу в катаболе, сюди ж належать ті втрати, яких людина зазнає, віддавши перевагу реалізації саме цієї можливості і відмовившись від усіх інших.

Усвідомлення людиною того, що вона втрачає, має істотне значення при русі до накресленої мети планомірно і з найменшими витратами часу, щоб не виникла ситуація, як у міфі про Гіппомена та Аталанту. Привабливі проекти, які символізують золоті яблука Гесперид, що потребують вибору людини, можуть виникати на життєвому шляху безліч разів. Вони відволікають увагу людини від головної мети її життя, забирають найчастіше чималі ресурси. Водночас, вони можуть обіцяти людині підвищення її статусу, або значне збільшення її заробітку, але віддаляти від зони акме в тій сфері, яку вона визначила як найбільш бажану для себе. В цьому аспекті людина стикається з ціннісним вибором: придбати статус / владу і в чомусь ущемити себе, або навпаки, слідувати обраному напрямку незалежно ні від яких спокус.

Вироблене ставлення до такого роду ситуацій, чітке усвідомлення своїх ціннісних пріоритетів — це завдання, які вирішуються при переході до конкретних дій.

Шостий крок — це перехід до дієвого втілення плану. На цьому етапі чиняться конкретні практичні кроки, пов'язані з реалізацією бажаного результату.

Якщо рух до результату припускає набуття додаткових знань, то конкретними діями може стати здобуття освіти у відповідній галузі, підвищення кваліфікації або самоосвіта за книгами. Якщо необхідний розвиток якоїсь властивості (наприклад, відповідального ставлення, турботливості або лідерських якостей), то людина сама для себе або під керівництвом наставника організовує ситуації, в яких необхідна властивість може сформуватися. Наприклад, виявити ініціативу на роботі і взятися за якийсь проект. Розробити його план, довести до кінця, з огляду на всі деталі.

Важливий момент, якому часто не приділяється належної уваги, полягає в тому, що будь-яка практика і вдосконалення майстерності з неминучістю припускають рутину — монотонне виконання певних дій, що не приносять задоволення. У зв'язку з цим, мета повинна бути дійсно бажаною, щоб рутинний компонент не виснажив мотивацію і натхнення.

Інший бік етапу реалізації — це залучення соціальних зв'язків для успішного просування своєї ідеї. Багато що на цьому етапі залежить від ступеню розвитку комунікативних навичок, вміння знайти однодумців і послідовників.

Сьомий крок — внесення корективів до плану. Вище обговорювалося, що досягнення мети залежить від великої кількості об'єктивних чинників (або факторів середовища), які можуть стати джерелом серйозних відхилень в русі за накресленою траєкторією. На цьому етапі стає важливою саморефлексія у формі зворотного зв'язку самому собі, суть якої зводиться до встановлення причин відхилення і вироблення плану з їх усунення.

Катаболічні явища на життєвому шляху особистості та механізми їх додання

Картина розділу була б неповною, якби ми не приділили уваги катаболічним проявам, які трапляються на життєвому шляху

кожної людини. Дорога до вершини, особливо масштабної, ніколи не буває рівною. У цьому полягає один із законів акмеології, згідно з яким рух до акме неможливий без подолання хоча б одного кате.

Природа цього закону пов'язана з природою ідеалу, як головного критерію акме. Раніше йшлося про те, що ідеал – це образ, який існує у свідомості суб'єкта, є до певної міри конкретним. Комбінація властивостей, заданих в ідеальному образі, має лише певну частку ймовірності свого втілення в об'єктивній реальності. У зв'язку з цим неминучими є невідповідності між бажаним і дійсним. Чим більше цих невідповідностей, тим більшою мірою втрачається віра в ідеал. Поза сумнівом, бувають випадки, коли віра в здійсненність бажаного є настільки сильною, що людина готова долати будь-які перешкоди. Проте може трапитися таке, що розчарування стає дуже глибоким і втягає особистість в переживання кризи.

Стан кризи можна визначити за зовнішніми та внутрішніми ознаками.

До зовнішніх проявів належать: зниження активності, звуження сфер інтересу, зменшення інтенсивності і частоти контактів людини з іншими людьми аж до замкнутості, певна частка регресу в поведінці (наприклад, істерика), конфліктність, невизначеність у прийнятті рішень.

Внутрішні прояви включають в себе: втрату інтересу до колишніх занять, сумнів в основоположних принципах життя, втрата довіри до певних людей, втрата віри в себе, заперечення самого себе, зіткнення суперечливих тенденцій (наприклад, бажання продовжувати щось робити і страх перед невідомістю перспектив), занепад фізичних сил.

Затяжний характер кризи призводить до катастрофічних наслідків. Але якими б жахливими не видалися перспективи підриву віри в ідеал, можливість подолання цього стану залишається в будь-якому випадку – в цьому оптимістична установка акмеології.

Розглянемо основні фази входження в кризу і виходу з неї.

1 фаза – входження в кризу, яка настає після етапу «Акме». У цій фазі наростають невизначені, а потім все більш виразні сумніви у правильності обраного ідеалу. Джерелом цих сумнівів можуть бути невдачі у спробах реалізувати бажане, оцінки, висловлені іншими людьми, їх вчинки, що не збігаються зі словами і т.д. На-

приклад, людина приймає рішення стати художником, працює, не покладаючи рук, але її рідні постійно висловлюють сумнів в її успішності.

Згодом, сумнів переростає в самокритику і скепсис. Кульмінація цієї фази — заперечення колишнього ідеалу і самого себе, втрата віри в себе і довіри до інших людей. У цій фазі у людини стабільно занижена самооцінка, хтось може навіть характеризувати себе як «невдаху», «слабака», «нікчому», відкидає те, що її можуть любити і бачити в ній позитивні риси.

Необхідно відзначити, що ці настільки сильні переживання тимчасової втрати людиною власної сутності можуть досить часто витіснитися в сферу несвідомого і трансформуватися в різні невротичні стани, хронічні захворювання та ін. Усвідомити відсутність в житті сенсу страшно, тому людина може почати рятуватися самообманом, займатися ніби безглуздою діяльністю, відволікаючись тим самим від тяжких переживань.

2 фаза — стабілізація і повернення. На цій стадії людина доходить в сумнівах межі. Одним із головних сприятливих підсумків цієї фази є осмислення людиною свого минулого й отриманих із нього уроків. Найважливіший результат — усвідомлення першопричини, що лежить в основі розчарування і краху надій. Це усвідомлення досягається шляхом переосмислення і переоцінки всього пройденого шляху. Усвідомлення першопричини зовсім не означає визначення винних і перекладання відповідальності на них. Зрілим вчинком на цій стадії буде прийняття ситуації й усвідомлення власної відповідальності за те, що відбувається в сьогодні. На цій фазі зупиняється скочування в кате.

3 фаза — це переоцінка і катарсис. Виходячи з розуміння причин поточної позиції, людина узагальнює свій досвід і формує новий образ бажаного стану, тобто новий ідеал. Сам процес переоцінки, визнання власних помилок, недосконалості може бути дуже болючим (у цьому схожість точки кризи і катарсису). Але без цього усвідомлення залишиться ймовірність руху по замкнутому колу, тобто людина знову буде наступати, як кажуть, «на ті ж граблі», здійснюючи ті ж помилки.

У точці катарсису переважають тенденції творення, формування нових зв'язків і відносин особистості, вона знову включа-

ється в соціально-корисну діяльність, сприяючи розвиткові себе, інших і життя в цілому.

Сили для виходу з кате беруться зі зміцнення позитивної самооцінки. Визначення людиною самої себе виключно в негативних поняттях очищається усвідомленням своїх сильних сторін, ресурсів для сходження до акме.

Мовлячи про вихід із кризи, зазначимо, що не завжди цей процес можливий наодинці. Історія життя видатних особистостей показує, що на їхньому життєвому шляху зустрічалися такі люди, які своєю вірою надавали їм сил для руху вперед. Це міг бути вчитель, любляча людина, герой літературного твору або художнього фільму, друг, сприятливий збіг обставин. У будь-якому випадку, для людини, як соціальної істоти, джерела сил містяться у сфері взаємин із людьми і творчої діяльності.

Конкретизуємо вищенаведений матеріал щодо його практичного застосування.

Акмеологічні технології особистісного та професійного росту

Акмеологічні критерії та показники

Для оцінки акмеологічного потенціалу особистості, динаміки її особистісно-професійного розвитку та рівня професіоналізму розроблені *акмеологічні критерії та показники*. Їх зміст визначається специфікою акмеології як науки, її задачами, особливостями предмета та об'єкта.

Акмеологічний критерій — це міра професіоналізму суб'єкта діяльності, продуктивності його діяльності, ступінь особистісно-професійного розвитку. *Акмеологічні показники* — це характеристики ступеня продуктивності діяльності, розвитку особистісно-професійних якостей та властивостей суб'єкта діяльності як професіонала.

Акмеологічні критерії та показники можуть бути одночасно об'єктивними і суб'єктивними. Їх об'єктивність полягає в тому, що багато які характеристики професіоналізму піддаються безпосередньому вимірюванню, оцінці та порівнянню з використанням надійних і апробованих методів. Суб'єктивність пов'язана з особливостями самооцінки, самоконтролю, образу «Я», суб'єкта розвитку.

Акмеологічні критерії бувають *інтегральними* (узагальненими) і *конкретними* (особливими). *Інтегральні* акмеологічні критерії

пов'язані з фундаментальними проявами професіоналізму. *Конкретні* — більшою мірою відображають специфіку професійної діяльності. Наприклад, Н.В.Кузьміна, аналізуючи проблеми професійної педагогічної діяльності, такими критеріями назвала ступінь самоосвіти та самоконтролю, ступінь підготовленості до професійної діяльності та ін.

В акмеологічних дослідженнях обґрунтовані та виділені змістовні акмеологічні критерії:

- наявності видів і форм професійного АКМЕ (за масштабом, часовою періодизацією, спрямованістю);
- суспільної значущості АКМЕ;
- потенційних здібностей досягати АКМЕ.

Акмеологічні показники, в свою чергу, також бувають *інтегральними, конкретними, детальними*.

До *інтегральних* показників професіоналізму належать:

- ефективність професійної діяльності;
- процесуальні характеристики діяльності;
- розвиненість професійного спілкування;
- зрілість особистості професіонала.

У результаті співвіднесення ознак майстерності та професіоналізму розроблена система конкретних акмеологічних показників професіоналізму діяльності, за якими можна його оцінити [3, с. 94–97]. Професіоналізм діяльності в загальному вигляді можна характеризувати такими *конкретними* показниками:

- високою стабільною продуктивністю чи ефективністю діяльності;
- високим рівнем кваліфікації та професійної компетентності;
- оптимальною інтенсивністю та напруженістю праці;
- високою точністю та надійністю діяльності;
- високою організованістю;
- низькою опосередкованістю (як залежністю від зовнішніх факторів);
- креативністю;
- високим рівнем концентрації знань у праці;
- можливістю розвитку суб'єкта праці як особистості;
- спрямованістю на досягнення позитивних соціально-значущих цілей.

Застосування деяких показників дасть можливість отримати кількісні оцінки у певних одиницях виміру. Проте, у більшості випадків зробити це дуже складно. Наприклад, при оцінці таких характеристик, як опосередкованість, тобто певна незалежність від зовнішніх умов і факторів, специфіки взаємодій. У такому разі рекомендується використати кількісні експертні оцінки.

Слід відзначити, що вид акмеологічних критеріїв і показників може багато в чому визначатися специфікою професійної діяльності. Критерії та показники професіоналізму військових фахівців можуть відрізнятися від професіоналізму митців (художників, композиторів), хоча інваріантні відношення, поза сумнівом, будуть загальними (спільними).

Акмеологічні технології

Важлива акмеологічна задача полягає у виявленні того, яким чином чи за допомогою яких методів або способів необхідно здійснювати прогресивний особистісно-професійний розвиток до рівня високого професіоналізму. Концептуально ці методи і способи називають *акмеологічними технологіями*.

Категорія «технологія» через свою високу значущість і значні практичні можливості швидко посіла чільне місце в акмеології. *Акмеологічна технологія* – сукупність засобів, спрямованих на розкриття внутрішнього потенціалу особистості, розвиток властивостей і якостей, які сприяють досягненню високого рівня особистісно-професійного розвитку та професіоналізму. Почали активно розроблятися проблеми створення акмеологічних технологій та їх методичного забезпечення. «Технологічний аспект» почав впливати на уточнення базових акмеологічних категорій; зокрема, деякі акмеологи стверджують, що професійну майстерність можна розглядати насамперед як володіння комплексом продуктивних психотехнологій і технологій професійної діяльності.

Акмеологічні технології нерідко ототожнюють із психологічними, та близькі вони лише з формальної та процесуальної точок зору. Дійсно, сутністю акмеологічних технологій є психологічний вплив (вірніше, його спеціальний вид, що називається акмеологічним впливом). Цей вплив пов'язаний зі спеціальними уміннями суб'єкта впливу. Та принциповою відмінністю є спрямованість впливу. Для акмеологічних технологій, в першу чергу, характерна

гуманістична спрямованість, тому що вони покликані допомогти у здійсненні прогресивного розвитку особистості, в той час, коли чимало психологічних впливів по суті є маніпулятивними. Гуманістична спрямованість акмеологічних технологій стала основою для гуманістично-технологічного розвитку особистості.

В акмеології розроблені та успішно використовуються гуманітарні технології самопізнання, самооцінки та саморозвитку. Акмеологічні технології завжди є індивідуально спрямованими, вони використовуються для особистісно-професійного розвитку конкретної особистості [26; 27].

Головним методом акмеологічних технологій є внутрішній або внутрішньо здійснюваний *акмеологічний вплив*.

Акмеологічний вплив — це інтегрований і цілеспрямований вплив, який чиниться на особистість або групу, має гуманістичний зміст і спрямований, насамперед, на розвиток особистості або групи.

Таким чином, акмеологічним може стати будь-який психологічний вплив, здійснюваний в інтересах особистості, її розвитку (об'єкта впливу), що має гуманістичну спрямованість. Тут акмеолог є спілником суб'єкта розвитку, у них спільні стратегічні цілі. Вважається, що головною їхньою метою є стимулювання розвитку властивостей суб'єктності, коли об'єкт акмеологічного впливу стає більш активним, відповідальним, амбітним (в гарному розумінні), коли у нього суттєво зростає самоефективність. У такому випадку акмеологічний вплив здійснюється переважно на мотиваційну та ціннісно-смыслову сфери особистості.

У той же час, такі впливи можуть бути і власне акмеологічними, якщо вони спрямовані на розвиток того, що складає підставу професійної діяльності та особистості, а саме акмеологічних інваріантів професіоналізму. Використання акмеологічного впливу, що здійснюється переважно в умовах формувального акмеологічного експерименту, повинно суттєво підвищити їх рівень, створити передумови для подальшого росту.

У першу чергу слід підвищувати рівень антиципації: люди повинні не лише гарно передбачати те, що пов'язано з їх професійною діяльністю, але й думати про сьогоднішній день, про те, що буде позавтра, до чого призведе їхня діяльність, як будуть жити їхні

діти, нащадки, у них має підвищуватись почуття відповідальності. Тобто кожен свій вибір або рішення вони повинні проглядати крізь призму найближчих і віддалених наслідків не лише для себе особисто, але й для близьких, знайомих, жителів свого міста чи регіону, країни. Зробити це дуже непросто через сильну інерційність мислення значної частини населення і звичку переадресовувати відповідальність.

Підвищення рівня саморегуляції в результаті акмеологічного впливу необхідне для того, щоб сформувати в людей упевненість у собі, своїх силах, виключити виникнення паніки та песимістичних настроїв, страху за завтрашній день, підвищити їх працездатність, стресостійкість, повніше реалізувати свій потенціал, тобто зробити особистість більш сильною.

Розвиток здатності до прийняття рішень може реально підвищити рішучість як характеристику особистості, допоможе не лише зростанню соціальної активності, але й організації її цілеспрямованого характеру. Зрештою, акмеологічний вплив повинен сприяти розкриттю творчого потенціалу особистості.

Виходячи з аналізу сутнісних характеристик акмеологічного впливу можна упевнено стверджувати, що він є потужним засобом розвитку професіонала. З технологічної точки зору, засоби акмеологічного впливу відрізняються значною своєрідністю. Це можуть бути спеціальні тренінги, практикуми, ділові або рольові ігри, індивідуальна робота по саморозвитку за допомогою спеціальних програм і методик.

Розробка інструментарію акмеологічних технологій призвела до формування напряму, який отримав назву *акметектоніка* [2, с. 560-561].

Акметектоніка розглядає винятково внутрішні спонукальні причини і детермінанти «технологічного характеру» просування до професійного АКМЕ.

Різновиди акмеологічних технологій

Акмеологічна технологія – це проект певної акмеологічної системи, яка має досить складну структуру, що включає: суб'єкт і об'єкт у процесі їхньої взаємодії; цілі й задачі професійного розвитку особистості; зміст (сутність) розвитку і саморозвитку професіонала; модель професіонала; організаційні форми здійснення

процесу розвитку особистості професіонала й ін. Акмеологічна технологія — це програма, що містить: систему задач по досягненню фахівцем високого рівня професіоналізму, сукупність методів і методик, спеціальних технічних прийомів, засобів і методів контролю та самоконтролю за досягненням поставлених цілей, так звані «алгоритми» ефективного розв’язання задач у процесі удосконалення професіоналізму фахівця. Акмеологічні технології для працівників сфери «людина—людина» різняться між собою певними ознаками, серед яких можна виділити: суб’єкт реалізації, вектор спрямованості на об’єкт, сам професіоналізм. Якщо сам працівник будує свій професійний розвиток, планує самопросування, то це будуть акмеологічні технології самого фахівця. Якщо мовити про професіоналізм при реалізації акмеологічних технологій, то тут розрізняють дослідницькі, психотерапевтичні, рефлексивні, психокорекційні й інші технології. Відносно націленості на об’єкт розрізняють акмеологічні технології, спрямовані на клієнта або на себе.

Акмеологічні технології, що спрямовані на розвиток внутрішнього потенціалу, підвищення професіоналізму та адаптаційних можливостей людини. Вони включають цілий комплекс природничих і гуманітарних знань, такі технології набувають акмеологічної підстави і здатні, за образним виразом М.Бердяєва, найбільш повно розкрити «синтезуючу духовність» особистості. Так, *психологічний* (емоції, воля, сприйняття, мислення, психічна регуляція), *медичний* (психотерапія, психогігієна, психопрофілактика, психокорекція), *фізіологічний* (функціональні стани, індивідуальні розбіжності) аспекти акмеологічних технологій дають можливість моделювати та розвивати інтелектуальну, емоційну, вольову культуру психічної активності фахівця. *Екологічний, правовий, соціологічний аспекти* — соціальну та моральну нормативність. Особливості акмеологічних технологій обумовлені внутрішньою настановою суб’єкта на їх розробку та впровадження. Об’єктом технологізації стають особистісні зони розвитку фахівців, способи і засоби життєдіяльності, професійного становлення. У цих межах пролягає шлях самовдосконалювання фахівця: професіоналізується самосвідомість, визначаються, диференціюються самопізнання та саморозвиток, актуалізується ціль самовизначення, формуються способи самоорганізації.

Нині повсякчас створюються та активно використовуються акмеологічні технології, що спираються на досвід використання надбань різних наукових галузей: психології та психофізіології, педагогіки, соціології, кібернетики, теорії менеджменту та інших людинознавчих наук. Серед сучасних акмеологічних технологій виділяються: технології навчання (зокрема, технології дистанційного навчання), технології ігromodelювання, технології психолого-акмеологічного консультування, технології розвитку аутопсихологічної компетентності та ін. [2].

Акмеологічні технології навчання передбачають створення сприятливих психофізіологічних умов для якомога повнішої реалізації в навчально-виховному процесі внутрішнього потенціалу учня. Цей потенціал у буденному житті може бути прихований від оточуючих через об'єктивні або суб'єктивні перешкоди. Для внутрішнього розкріпачення, додання психологічних бар'єрів використовується акмеологічний підхід стосовно реалізації інтенсифікації навчання. На заняттях інтенсивного навчання використовуються різні методи і прийоми, що часто викликають стресову реакцію. Для додання негативних наслідків таких стресів використовуються: ігрова розважальна форма подання матеріалу, емоційність такого подання, акмеологічні методики і техніки управління психічним станом тощо.

У сучасних умовах значних інформаційних переважань для додання психологічних інформаційних бар'єрів, як зазначає А. О. Деркач, «...конструюється акмеологічна ситуація: створюється інформаційне «переваження» у поєднанні з одночасною психологічною компенсацією (нейтралізація дистресової реакції) в ігрових формах у вигляді психоемоційного сугестивного «розваження». Інформаційна стимуляція дає можливість завантажувати у підсвідомість великі обсяги інформації, котрі спочатку використати неможливо. ... Усі етапи навчання вибудовуються у формі ігрових занять» [2, с. 580-581].

Система інтенсивного навчання в рамках акмеологічних технологій являє поетапне сходження за рівнями засвоєння: упізнання – відтворення – застосування – творчість.

Для успішної організації та реалізації цілей і задач навчального виховного процесу нині використовуються нові види подання ін-

формації, що враховують емоційно-психологічний вплив на психіку людини. З цієї метою застосовуються інтерактивні інформаційні технології

В останні роки значного поширення набуло дистанційне автоматизоване навчання, котре здійснюється за рахунок активізації самостійної навчальної діяльності на основі сучасних інформаційних акмеологічних технологій. Цей вид навчання потребує від учня (студента) вмінь не лише володіти сучасними прийомами інтенсифікації навчання, але й прийомами самопізнання, самовиховання, саморегуляції, самокорекції, самоорганізації та самореорганізації та ін. Значну допомогу надають комп'ютерні технології, система Internet та інші засоби.

Технології ігромоделювання, в рамках яких здійснюється ігровий процес і моделювання соціокультурних явищ. Гра передбачає обов'язкову наявність сценарію, де розписані ролі та динаміка поводження учасників

«Гра як соціокультурний механізм включає в себе особливо організованого імітаційного демонстратора «дій» (актор), замовника на демонстраційні процедури (глядач), проектувальника вторинного буття (сценарист), розробника критеріїв реалізації типового соціокультурного замовлення в його ціннісній складовій (ідеолог) та організатора втілення сценарних проєктів, які дають можливість досягти бажаного результату в межах можливостей ігрового механізму (режисер)» [2, с. 600].

Виділимо основні етапи організаційно-діяльнсної гри. *Перший етап* — вивчення діяльності, нормативної основи системи діяльності. *Другий етап* — проектування схеми гри (концептуально-технологічної та функціоналізованої). *Третій етап* — рефлексія перших двох етапів. Виявляються характерні ускладнення в розв'язанні задачі, їх об'єктивні та суб'єктивні причини. *Четвертий етап* — методологічне консультування як особливе реагування на рефлексивні запитання групи.

Сучасне ігромоделювання постає особливим, універсальним механізмом розв'язання аналітичних, педагогічних, науково-пізнавальних, культурних, практичних задач і проблем.

Акмеологічні технології психоконсультування. Основним прийомом у традиційному психологічному консультуванні є емпатійне

слухання клієнта техніки – підтримка, з’ясування, коментар). В індивідуальному психолого-акмеологічному консультуванні успішно застосовуються методи: парадоксальної інтенції, консультування за схемою «аналіз – діагноз – прогноз – рекомендації», моделювання та аналіз проблемних ситуацій, долання бар’єрів спілкування та ін.

Технології розвитку аутопсихологічної компетентності. Вони розробляються в рамках предмета акмеології, що відображає перехід від реального стану, якості та рівня розвитку особистості та її професіоналізму до майбутнього ідеального (рис. 3.13). У цій моделі міститься інтегральна характеристика наявного стану й потенціалу особистості, алгоритмів і способів, засобів її розвитку, образу майбутнього стану тощо. Акмеологічні технології розвитку аутопсихологічної компетентності – це цілеспрямована система професійних акмеологічних впливів, орієнтована на повноцінний процес розвитку з наступної успішної адаптації в професійній діяльності.

Це далеко не повний перелік існуючих акмеологічних технологій.

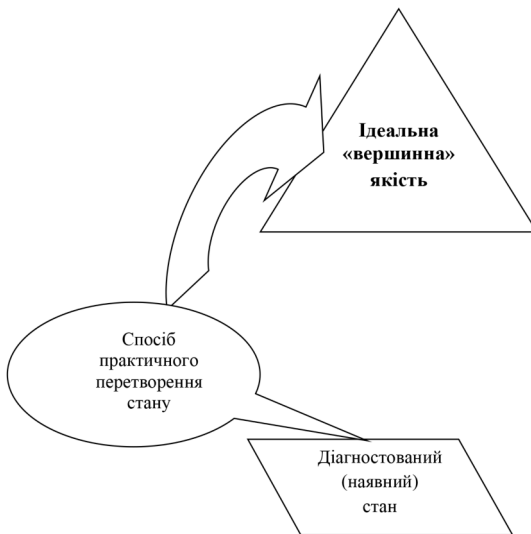

Рис. 3.13. Модель особистісно-професійного розвитку фахівця

Розв'язання практичних задач по удосконалюванню особистісного та професійного розвитку

Людина, яка претендує на визнання її високого професійного рівня, сама повинна постійно розвиватися, удосконалюватися, використовуючи при цьому свій творчий потенціал, повсякчас прагнути досягати нових вершин професіоналізму. Основу складає саморозвиток, самоосвіта, самоорганізація, самоконтроль зрілої людини, самореалізація її творчого потенціалу в процесі діяльності творення на шляху до вершин (*акме*). Людина тут розглядається як суб'єкт творчої, навчально-пізнавальної, професійної діяльності.

Рівень професійної компетентності фахівця сфери «людина—людина» визначається, насамперед, його здатністю розвивати свій творчий потенціал, продуктивно займатися самовдосконалюванням.

Процес професійного самовдосконалювання є відносно самостійним видом діяльності, який спрямований на інтеріоризацію зовнішніх вимог конкретної спеціальності до людини а також на свідоме формування, розвиток та удосконалювання на цій підставі професійної компетентності. Така діяльність відображує, з одного боку, особливості внутрішньої активності, що пов'язана з глибоким переживанням рівня власного розвитку. Останній за рахунок використання творчого потенціалу стає відповідним особистісно-значущим показником та критерієм. З іншого боку, тут проявляється спричинена прагненням досягнення визнання результатів самовдосконалення і самої діяльності в суспільстві цілеспрямована соціальна активність особистості.

Процес професійного самовдосконалювання розпочинається з порівняння «Я-професійне реальне» з «Я-професійне ідеальне». Через розвиток цих внутрішніх характеристик під впливом зовнішніх факторів у процесі професійної діяльності професіонал піднімається щаблями свого фахового розвитку, сягаючи рівня Майстра.

Людина, сприймаючи, розуміючи і приймаючи вимоги суспільства, відчуває потребу у власному розвитку, що й стає мотивом кропіткої праці над собою. Мотивація професійного самовдосконалювання сприяє психічному регулюванню діяльності людини з реалізації мотивів самовдосконалювання.

В акмеології розрізняють чотири типи мотивації професійного самовдосконалювання: *процесуальний, результативний, винагороджування, негативний* [62]. *Процесуальний* тип мотивації характеризує домінування в людини переважаючих орієнтацій на сам *процес* професійного самовдосконалення, упродовж якого вона отримує емоційне та моральне задоволення. Фахівець реалізує свої прагнення у досягненні вершин власного професійного розвитку (на основі поєднання особистісного та діяльнісного розвитку). *Результативний* тип мотивації свідчить про спрямованість людини на досягнення результату у професійній діяльності, у розвитку професійної компетентності, у дотриманні вимог (нормативних, адміністративних або моральних). При цьому спрямованість на самовдосконалювання ніби поступається спрямованості на загальний контекст розв’язування нагальних завдань. *Мотивація винагороджування* характеризує переживання в людини її динамічної, ситуаційної складової. Винагорода (оцінка) – це самоціль, а потреба у самовдосконалюванні – лише засіб, інструмент, який сприяє цьому. *Негативний тип мотивації* – спрямованість на уникнення неприємностей. Людина націлена на опанування мінімально необхідним рівнем професіоналізму, тому вона орієнтується у самовдосконаленні на розвиток у собі «захисних механізмів поведінки та дій» заради уникнення покарання в тій чи іншій формі, осуду тощо.

Результати досліджень свідчать, що в процесі діяльності (учбової, виробничої) кожна людина виявляє характерне для неї ставлення до свого професійного самовдосконалення. Найкращих результатів на шляху досягнення свого *акме* може досягати людина з високим рівнем мотивації професійного самовдосконалення, для якого характерними є яскраво виражена потреба у самовдосконаленні, творче ставлення до справи, прагнення досягти своїх вершин. За наявності мотивації такого рівня людина не потребує додаткових зусиль та зовнішніх впливів для розвитку своєї особистості. Сам процес професійного самовдосконалення постає неодмінним компонентом її діяльності і в цьому вона віднаходить задоволення.

Якісними характеристиками розвитку людини в освітній системі (зокрема в процесі підготовки майбутніх працівників соціально-психологічної сфери в рамках вищого закладу освіти) є:

зрілість (навчальна, соціальна, професійна, особистісна, вікова); *професіоналізм*; *цілісність*; *успішність*; *висока мотивація досягнення і самовдосконалення*; *продуктивність*, *результативність* та ін.

Система підготовки майбутніх фахівців з урахуванням вищезазначених положень орієнтована на формування життєвої стратегії усталеного розвитку особистості та індивідуальності людини за умов нестабільного розвитку суспільства. Такий неухильний розвиток є можливим лише на підставі високої мотивації досягнення, активної життєдіяльності, акмеологічної професійної свідомості педагога, які спрямовані на досягнення високих результатів, самовдосконалення, реалізацію свого творчого потенціалу. Однак особистий успіх та самореалізація мають бути поєднані з над-особистими цілями та завданнями, з потребами суспільства.

Неодмінним компонентом, атрибутом справжнього професіонала — Майстра своєї справи є його творча зрілість, яка включає громадянську, фізичну, особистісно-духовну й професійну зрілість. Незважаючи на важливість кожного із зазначених компонентів, ми акцентуємо увагу на формуванні особистісно-духовної та професійної зрілості.

Особистісно-духовна зрілість визначається рівнем самоактуалізації особистості в житті та діяльності, коли розширюється творчий потенціал, відбувається особистісне і професійне зростання та духовне самовдосконалювання. Особистісно зріла людина вирізняється усвідомленістю власного вибору, відповідальністю за нього, відкритістю до всього нового, високим рівнем творчої активності та ініціативністю, багатим внутрішнім світом і прагненням до особистісного зростання.

Професійна зрілість включає інтелектуальний рівень професійної майстерності фахівця. У сучасному суспільстві зростає актуальність соціального замовлення на професіонала високого рівня у різних сферах діяльності, аж надто у соціально-психологічній.

Протягом професійного життєвого шляху людина набуває певного досвіду, зростає особистісно і духовно, прагне досягнення свого *акме*. Як зазначає Н.В.Вишнякова [6], архітектуру усього процесу можна побудувати у вигляді «айсбергу»:

1-й рівень *акме* — це глибинна частина айсбергу; вона містить підсвідому частину творчої зрілості, тобто творчий потенціал (ори-

гінальність мислення, уява, інтуїція, обдарованість, ініціативність, чуттєвий досвід, природні задатки особистості);

2-й рівень акме – фізична зрілість (досягнення здорового способу життя, енергія, фізична сила й досконалість, фізіологічна гармонія);

3-й рівень акме – особистісна зрілість людини, яка базується на когнітивній сфері (здатність до саморозвитку, особистісного зростання та розквіту);

4-й рівень акме – міжособистісна зрілість, яка складається з наступних сфер: комунікативної (досвід спілкування, довірчість, колегіальність, взаємоставлення), управлінської (взаємодія, вплив і досвід управлінської діяльності), співтворчої (співробітництво, спільна творчість, здатність до імпровізації, емпатія, творчий пошук у процесі спілкування);

5-й рівень акме – професійна зрілість (професійна майстерність, покликання до професії, досвід самоактуалізації тощо);

6-й рівень акме – креативна зрілість (творча індивідуальність та неповторність креативної особистості, дивергентне мислення, творчий пошук і здатності до творення нового, креативний досвід, конструктивність та ін.);

7-й рівень акме – духовна досконалість дорослої особистості, яка базується на оригінальності світовідчуття, духовних цінностях, феноменальності креативної особистості, духовній зрілості та культурі, духовному відродженні.

Усі зазначені рівні корелюють між собою. Однак розвиток кожної особистості відбувається нерівномірно. Досягнення рівня особистісної зрілості багато у чому залежить від творчого потенціалу.

Акмеограма фахівця.

У процесі набуття професіоналізму майбутні фахівці та слухачі системи підвищення кваліфікації не лише опановують теоретичними знаннями і формують певні професійні уміння. Вони проходять певний акмеологічний тренінг, прогнозують і розробляють програму власного особистісного і професійного розвитку, виконуючи акмеологічний аналіз, створюючи власну акмеограму і розробляючи прогностичну динамічну модель свого «професійного Я».

Акмеологічний аналіз полягає у виявленні та описі провідної детермінанти прогресивного розвитку, основних його умов та фак-

торів, виявленні акмеологічних інваріант професіоналізму, а також того, що перешкоджає такому розвитку.

Акмеограма являє собою систему вимог, умов і факторів, які сприяють прогресивному розвитку конкретних суб'єктів професійної діяльності. Тому акмеограма завжди є індивідуальною. Модель акмеограми має такий вигляд:

Акмеограма = Об'єктивні характеристики + Суб'єктивні характеристики + Психологічні протипоказання;

Об'єктивні характеристики = Цілі + Завдання + Функції +
+ Результат (психологічний і прагматичний);

Суб'єктивні характеристики = Психічні утворення + Суб'єктні якості;

Психічні утворення = Знання + Уміння + Навички + Досвід;

Суб'єктні якості = Індивідуальні якості + Професійні якості + Акмеологічні інваріанти.

Маючи акмеограму за підставу для розробки динамічної моделі власного «професійного Я», людина прогнозує свій професійний розвиток, матеріалізуючи власні прагнення в авторській системі професійної діяльності.

Акмеограма являє собою систему вимог, умов і факторів, які сприяють прогресивному розвитку професійної майстерності та особистості фахівця.

Акмеограма відображає тільки рівень одиничного і потребує додати кропіткої індивідуальної праці. Акмеограма завжди індивідуальна. Вона складає підставу для індивідуального особистісно-професійного розвитку. За змістом акмеограма – це індивідуальний зріз потенційного у суб'єкті праці, його можливостей, перспектив, оцінка компенсованих і некомпенсованих властивостей. Акмеограма висвітлює, насамперед, те, *над чим слід працювати*, щоб досягти високого рівня професіоналізму.

Типова схема акмеограми включає наступні рівні (Рис. 3.14):

- загального (підструктури професійної кваліфікації, загальних акмеологічних інваріантів професіоналізму, які оцінюють їхню відповідність вимогам конкретного суб'єкта);
- особливого (підструктури спрямованості особистості, специфічних акмеологічних інваріантів професіоналізму);
- одиничного (підструктури здібностей, характерологічних особли-

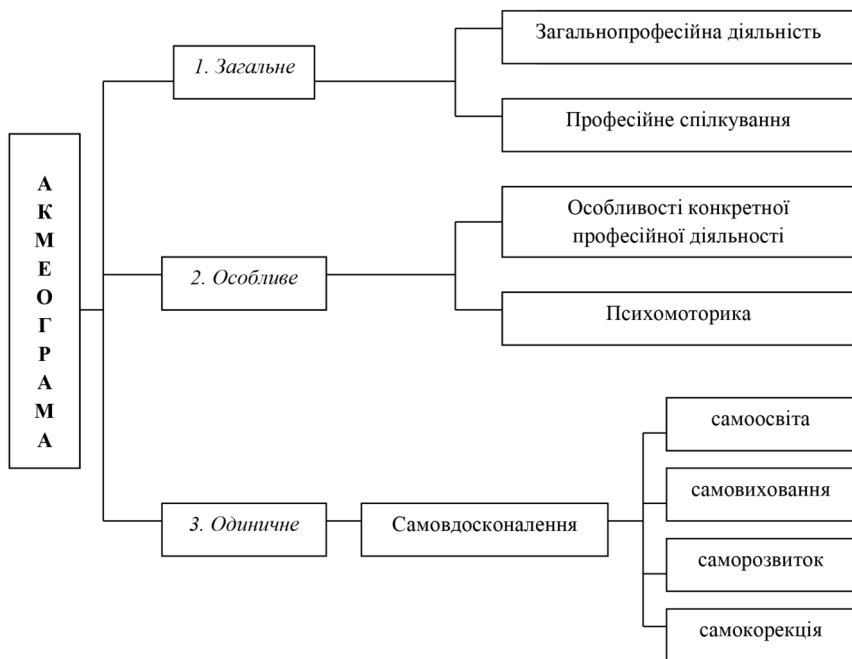

Рис. 3.14. Типова схема акмеограми

востей, моральних якостей тощо), що складає головну її частину.

У програмі особистісно-професійного розвитку фахівця на підставі акмеограми слід виділяти:

- динаміку зростання професійної майстерності;
- «вузькі місця» (умови та фактори, що перешкоджають цьому зросту);
- особливості змінювання мотиваційної сфери;
- динаміку особистісного розвитку й те, що цьому сприяє чи перешкоджає;
- вид акмеологічних технологій, які доцільно застосовувати для особистісно-професійного розвитку.

Акмеологічне проектування особистісно-професійного розвитку фахівця в процесі його професійного становлення

Творча професійна діяльність працівника соціономічного профілю (тип «людина — людина») спрямована на розв’язання цілої

низки різних завдань, які закономірно постають у ході такої діяльності. Ці завдання є нестандартними, нетривіальними, вони потребують дуже швидкого реагування та безпомилкового вирішення.

У процесі проектування використовується акмеологічна технологія, як проект певної акмеологічної системи, що має досить складну структуру; компонентами такої системи є: суб'єкт та об'єкт у процесі їхньої взаємодії; цілі й задачі професійного розвитку особистості; зміст (сутність) розвитку й саморозвитку професіонала; модель професіонала; організаційні форми процесу розвитку особистості професіонала та ін. Акмеологічна технологія — це програма, яка включає: систему задач по досягненню спеціалістом високого рівня професіоналізму, сукупність методів і методик, спеціальних технічних прийомів, засобів і методів контролю та самоконтролю за досягненням висунутих цілей, так звані «алгоритми» ефективного розв'язання задач у процесі удосконалювання професіоналізму спеціаліста.

Велике значення для прогресивного розвитку творчої особистості професіонала має творчий потенціал особистості, тобто інтеграл психологічних та індивідуально-типологічних можливостей суб'єкта, які складають базис для процесу саморозвитку, самоактуалізації, самовдосконалювання. З наявного творчого потенціалу під впливом освіти формується професіоналізм фахівця.

Акмеологічна технологія тісно пов'язана з акмеограмою, тобто індивідуальною траєкторією сходження спеціаліста до вершин професіоналізму, способами переходу з одного рівня професіоналізму на інший. Для розробки акмеограми необхідно мати модель спеціаліста-професіонала (в конкретній галузі) (Рис. 3.15) та психологічну характеристику особистості для адресата акмеограми й акмеологічної технології. На підставі створеної акмеограми розробляється індивідуальна програма формування творчої особистості, де особлива увага приділяється впливу на процес розвитку факторів, які сприяють та перешкоджають найбільш повному розкриттю потенційних можливостей особистості.

Майбутній фахівець повинен, насамперед, сформувати уміння допомагати собі у власних особистісних і професійних прагненнях. Тому пропонується такий порядок опанування методикою психо-

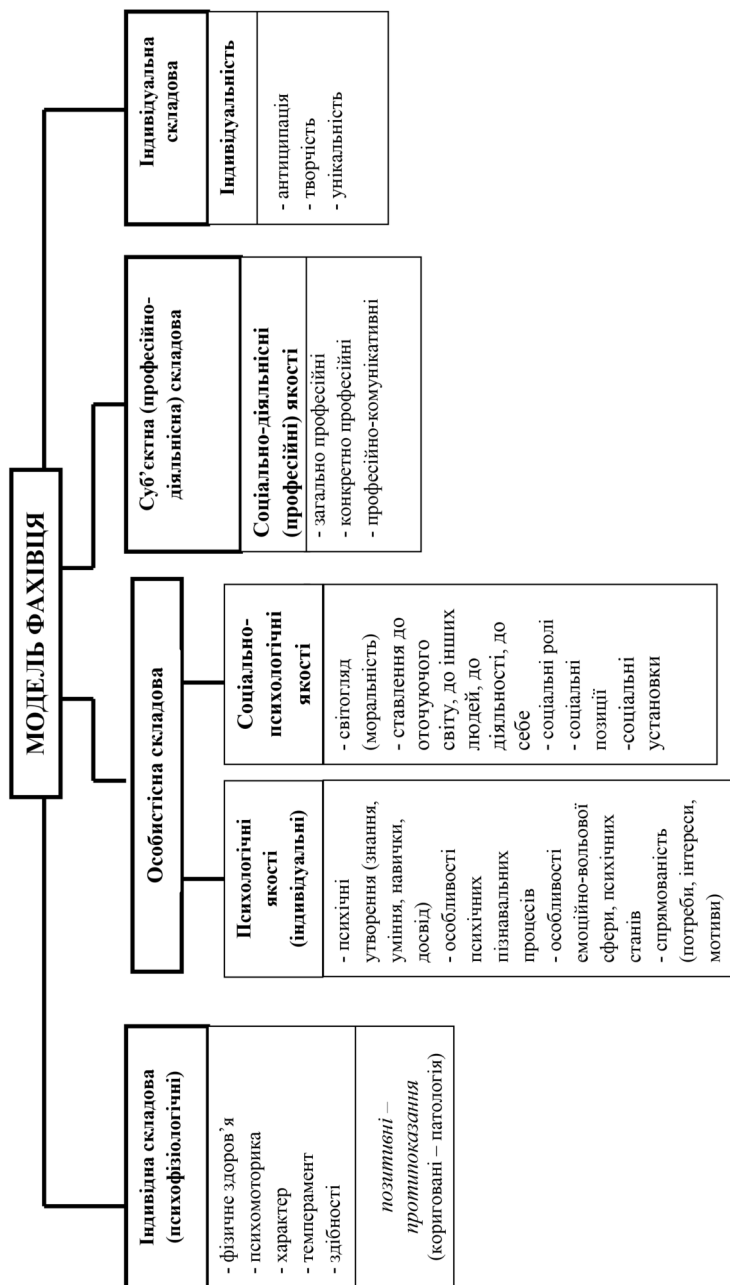

Рис. 3.15. Модель фахівця-професіонала

лого-акмеологічного проектування в процесі професійного становлення майбутнього фахівця.

1. Ознайомлення зі специфікою діяльності працівника. Результат від таких дій може бути як прагматичним, так і психологічним. Прагматичний результат – професійно-кваліфікаційна характеристика працівника; психологічний – знання сутності своєї професійної діяльності.

2. Порівняльний аналіз навчально-пізнавальної діяльності студента і професійної діяльності фахівця. Прагматичним результатом є порівняльна характеристика «Навчально-пізнавальна діяльність студента (НПДС) – професійна діяльність фахівця (ПДФ)». Психологічний результат – уміння виконувати професійні функції.

3. Виявлення подібних дій у професійній діяльності фахівця і навчально-пізнавальній діяльності студента, аналіз кожної дії та отриманого результату. Прагматичний результат – схеми «Дія – Результат» окремо для фахівця і для студента. Психологічний результат – уміння аналізувати діяльність, виділяючи мету, мотиви, дії, результат.

4. Систематизація усього попереднього матеріалу для побудови акмеограми фахівця. Прагматичний результат – акмеограма фахівця. Психологічний результат – уміння виконувати аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, систематизацію матеріалу.

5. Створення авторської системи особистісного та професійного розвитку та саморозвитку. Прагматичним результатом є траєкторія особистісно-професійного розвитку, націлена на якомога повнішу самореалізацію. Психологічний результат – уміння прогнозувати майбутнє з опорою на реальні підстави.

У процесі психолого-акмеологічного проектування авторської програми особистісного та професійного саморозвитку майбутній фахівець здобуває необхідне акмеологічне знання, формує уміння, набуває досвіду. Ми наголошуємо саме на акмеологічному знанні, тому що воно відмінне від педагогічного та психологічного знання. Акмеологічне знання за своєю сутністю є: інтегративним, особистісним і технологічним.

ПІСЛЯМОВА

На завершення зазначаємо, що шлях, який пройшла акмеологія з моменту визначення її місця Б.Г. Ананьєвим у системі наук про людину, був відзначений як фундаментальними (у галузі теорії та історії акмеології), так і прикладними дослідженнями. Видатний психолог заклав у свою теорію три складові процесу становлення людини: антропогенез, соціогенез і подальший розвиток людства в рамках ноосфери.

Послідовники Б.Г. Ананьєва — О.О. Бодальов, Н.В. Кузьміна та А.О. Деркач — розробили методологію класичної (психологічної) акмеології.

Сучасний етап розвитку акмеології передбачає її взаємодію з новими науковими концепціями. Евристично продуктивну роль відіграла в розвитку теорії акмеології та катабології концепція синергетичного історизму В.П. Бранського.

У результаті теоретичного аналізу можна сказати, що передумови акмеології йдуть коріннями в історію становлення людини і людства. Вже на етапі міфологічної свідомості в осмисленні світу та орієнтації в ньому виділяються фундаментальні протилежності верху і низу. Ці протилежності набувають конкретного втілення у формі гори та світового дерева — символів мудрості, єдності трьох світів, вищого вияву сутності природи та людини. Далі відбувається персоніфікація протилежностей верху і низу у формі вищих богів і нижчих демонічних істот.

На етапі релігійного світогляду формується культ служіння верховним богам із розвиненою системою ритуалів. Екуменістичний бог розуміється як початок і завершення всього.

У філософському світогляді ставиться задача побудови системного упорядкованого знання про дійсність. У філософії виникають перші концепції про удосконалювання природи і людини, розробляються конкретні шляхи покращання досягнутих станів. Філософія спочатку сформувалась як діяльність, спрямована на осмислення людиною довкілля і самої себе задля удосконалювання. Прагнення до самовдосконалювання передбачає досягнення глобальної вершини у формі абсолютної мудрості, як вищого духовного акме. Основними магістральними лініями в цьому прагненні є онтологія, гносеологія та аксіологія. Теоретичні

розбудови в акмеології повинні враховувати обмеження зазначених підходів і прагнути до врахування онтологічного, гносеологічного та аксіологічного аспектів вершини і низини.

Історія акмеології розпочинається з першої половини ХХ століття й на сьогоднішній день в ній можна виокремити 4 періоди: 1) визначення предмета; 2) визначення місця акмеології в системі наук; 3) диференціація та інституалізація акмеології; 4) інтеграція та фундаменталізація акмеології.

У сучасній акмеології виконується активні розробки на різних рівнях методології, обґрунтовуються нові теоретичні положення, створюються власне акмеологічні методи. В методологічному розумінні слід відзначити наступні ключові моменти.

По-перше, уточнення сутності центрального поняття акмеології — *акме*. Ключову роль тут відіграють фундаментальні категорії філософії. Поняття *акме* в кожному конкретному випадку є настільки ж складним і багатограним, наскільки складним і багатограним є об'єкт, який досягає вищого періоду свого розвитку. Вершина — це і період зрілості, і створений матеріальний або духовний продукт, і досягнутий людиною стан гармонії.

По-друге, визначення предметної сфери катабології, що досліджує фактори та закономірності тимчасового застою та занепаду розвитку людини, суспільства і природи. *Кате* таке ж багатогранне за змістом, як і *акме*.

По-третє, розробка системи понять катабології (криза і катарсис, катастрофа і анастрофа, катастазис), які відбивають різноманітні етапи руху за траєкторією розвитку донизу і долання стану занепаду.

Акме і кате, будучи двома сторонами розвитку, взаємодіють одне з одним. Сенс розвитку людини полягає в удосконалюванні. Удосконалювання — це не лінійний рух до акме, а єдність двох процесів — руху до акме (творення) і до кате (руйнування). Обидва процеси необхідні для вдосконалювання — творення для послідовного втілення задуму людини, її ідеалу в конкретний матеріально оформлений результат, а руйнування — для відшукування підстави для досягнення нового результату. Для утворення нових зв'язків і структур потрібне руйнування (хоча б часткове) колишніх. Досконала людина має бути відкритою до змін і водночас володіти по-

слідовністю у власних словах і вчинках.

Презентована монографія об'єднана загальною категоріальною канвою фундаментальних акмеологічних категорій. Одним із основних результатів стало наведення мостів в акмеологічному осмисленні розвитку між філософією, фізикою, біологією, науками про Землю, космологією, соціологією, культурологією, психологією і педагогікою.

На завершення виділимо найбільш перспективні напрями досліджень у фундаментальній акмеології (у складі якої виділяються природнича та соціальна акмеологія).

У природничій акмеології актуальними постають такі задачі:

- а) конкретизації основних понять акмеології щодо досліджуваних об'єктів, тобто що входить у зміст понять акме і кате у фізиці мікросвіту, макросвіту і мегасвіту, якими є форми і динаміка цих станів;
- б) перекладання основних методологічних принципів акмеології на мову конкретних емпіричних досліджень;
- в) з'ясування гранично загальних закономірностей діалектики акме і кате.

У сфері соціальної акмеології актуальним є:

- розробка принципів аналізу життєдіяльності як окремої людини, так і соціальних груп різного масштабу в категоріях акмеології;
- осмислення в категоріях акмеології історії окремо узятото народу і всесвітньої історії як вивчення процесу диференціації та інтеграції соціальних ідеалів.

До загальнометодологічних можна зарахувати такі питання:

1) аналіз низинного розвитку і пов'язаних із ним станів кризи, катастрофічного розвитку, долання кризи і загальних закономірностей відродження в природних і соціальних системах;

2) розробка принципів міждисциплінарної інтеграції знань про досягнення акме в системі природа — людина — суспільство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. 299 с.
2. Акмеология / под ред. А.А. Деркача. М.: Изд-во РАГС, 2002. 650 с.
3. Акмеология: Учебное пособие / Деркач А. А., Зазыкин В. Г. СПб.: Питер, 2003. 256 с.
4. Акмеология: Учебник. Изд. 2-е, перераб. / Под общ.ред. А.А. Деркача. М.: Изд-во РАГС, 2006. 424 с.
5. Акмеология деятельности / под ред. Н.В Кузьминой, В.Н. Гладковой, С.Д. Пожарского. СПб., 2007. 268 с.
6. Акмеология развития / под общ.ред. В.Н. Гладковой, С.Д. Пожарского. СПб., 2006. 392 с.
7. Акмеология качества профессиональной деятельности специалиста : Монография / Н.В. Кузьмина, С.Д. Пожарский, Л.Е. Паутова. СПб. — Коломна — Рязань, 2008. 376 с.
8. Амбасалюмова Л.М. Види та критерії психологічної зрілості людини. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu_psychol/2011_38/01.html.
9. Амонашвили Ш.А. Созидая человека. М.: Знание, 1982. 47 с.
10. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания : монография. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. 340 с.
11. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. СПб.: Питер, 2001. 288 с.
12. Андреева Г.М. Социальная психология, 5-е издание. М.: Аспект-Пресс, 2003. 364 с.
13. Анисимов О.С., Деркач А.А. Основы общей и управленческой акмеологии (учебное пособие). М. — Новгород, 1995. 272 с.
14. Античная философия: Энциклопедический словарь. М.: Прогресс-Традиция, 2008. 896 с.
15. Аристотель. Сочинения в четырех томах / под ред. Асмуса В.Ф. Том I. М.: Мысль, 1976. 550 с.
16. Биологический энциклопедический словарь / под ред. М.С. Гилярова. М.: Советская энциклопедия, 1986. 831 с.
17. Бодалев А.А. Феномен «акме» и его главные характеристики. *Акмеология*. М.: РАГС, 2002. URL: <https://sci.house/akmeologiya-scibook/phenomen-quotakmequot-ego-glavnyie-77258.html>.
18. Бодалев А.А., Деркач А.А., Климов Е.А. Предмет и понятийный аппарат акмеологии. *Акмеология*. М.: РАГС, 2002. URL: <https://sci.house/akmeologiya-scibook/predmet-ponyatiynyiy-apparat-77193.html>.

19. Бранский В.П. Искусство и философия. М.: Янтарный сказ. 2000. 704 с.
20. Бранский В.П. Философия физики ХХ в. Итоги и перспективы. СПб.: Политехника. 2002. 253 с.
21. Бранский В.П., Пожарский С.Д. Социальная синергетика и акмеология. Теория самоорганизации индивидуума и социума – 2-е изд. СПб.: Политехника, 2002. 476 с.
22. Бранский В.П., Пожарский С.Д. Глобализация и синергетический историзм. СПб., 2004. 400 с.
23. Бранский В.П., Пожарский С.Д., Михайлова И.Г., Бусов С.В., Зобова М.Р. Глобальное развитие человечества с позиций синергетической философии истории. *Вопросы философии*. 2017. № 5. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1639.
24. Бромберг Г., Розов Б. Познание и созидание не противоречат друг другу. *НГ – Наука: Приложение к «Независимая газета»*. 1998. №7. С. 3(11).
25. Вишнякова Н. В. Творческая зрелость личности и уровни достижения АКМЕ. *Акмеология – 2000*. Методические и методологические проблемы. Вып. 5. Санкт-Петербург: Изд-во «Санкт-Петербургская Акмеологическая Академия», 2000. С. 55–61.
26. Гладкова В.М. Акмеологічні технології особистісного та професійного розвитку суб'єкта професійної діяльності. *Акмеологія – наука ХХІ століття*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ: КМПУ, 2005. С. 96-98.
27. Гладкова В.М., Горчакова О.А. Акмеологічні аспекти проектування кар'єри сучасного менеджера. *Акмеологія в Україні*. 2010. № 1. С. 40-49.
28. Гладкова В.М. Професійне самовдосконалення менеджерів вищих навчальних закладів: акмеологічні основи : Монографія. Київ: Освіта України, 2013. 350 с.
29. Гладкова В.М., Пожарський С.Д. Основи акмеології: Підручник. Львів: Новий Світ-2000, 2015. 320 с.
30. Гладкова В.М., Пожарський С.Д. Акмеологія і катабологія: теоретичні аспекти. *Проблеми освіти*: збірник наукових праць. Вип. 84. Житомир-Київ. 2015. С. 97-102.
31. Гладкова В.М., Пожарський С.Д. Акмесинергетичні засади до вивчення та проектування особистісно-професійного розвитку людини. *Сучасні акмеологічні дослідження: теоретико-методологічні та прикладні аспекти*: моногр. / редкол.: В.О. Огнев'юк, С.О. Сисоєва, Я.С. Фруктова. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2016. С. 749-771.
32. Демидов В.П. Зрелость человека и параметры социального времени // *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион*. 2010. №2. С. 34-41.

33. Деркач А.А., Михайлов Г.С. Методология и стратегия акмеологического исследования. М.: МПА, 1998. 152 с.
34. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Акмеология : учеб пособие. СПб.: Питер, 2003. 256 с.
35. Деркач А.А. Логика акмеологического исследования. *Вестник РУДН, сер. Психология и педагогика*. 2004. № 2. С. 40-56.
36. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Методы акмеологических исследований: учебное пособие. М.: Изд-во РАГС, 2010. 166 с.
37. Дрекслер Э. Машины созидания. М., 1986. 166 с.
38. Емельянова Е.В. Кризис в созависимых отношениях. Принципы и алгоритмы консультирования. СПб.: Речь, 2004. 368 с.
39. Зазыкин В.Г. Краткий акмеологический словарь. URL: <http://akmeolog.narod.ru/termin.html>.
40. Ильин В.В. История философии.— СПб.: ПИТЕР, 2003. 732 с.
41. Капица С.П., Малинецкий Г.Г., Курдюмов С.П. Синергетика и прогнозы будущего. М.: Едиториал УРСС, 2003. 288 с.
42. Каратини Р. Введение в философию. М.: ЭКСМО, 2003. 736 с.
43. Кириченко А.В. Правовая акмеология : учеб пособие. М.: РАГС, 2007. 282 с.
44. Киссель М.А. Джамбаттиста Вико. М.: Мысль, 1980. 196 с.
45. Князева Е.Н. Созидание желаемого будущего в партнерстве с космосом. *Этика и наука будущего: Жизнь во Вселенной (Ч.2)*. Материалы шестой междисциплинарной научной конференции (г. Москва, 2006). М.: Дельфис, 2007, С. 35-39.
46. Кузьмина Н. В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалистов образования. Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2001. 144 с.
47. Кузьмина Н.В. Предмет акмеологии. СПб.: Политехника, 2002. 189 с.
48. Кузьмина Н.В. Фундаментальная акмеология как важнейший ресурс процесса повышения продуктивности образования. *Проблеми освіти: збірник наукових праць*. Житомир-Київ. 2015. Вип. 84. С. 14-19.
49. Кузьмина Н.В., Жаринова Е.Н. Методы исследования образовательных систем. Монография. СПб.: изд-во НУ «Центр стратегических исследований», 2018. 164 с.
50. Лазурский А.Ф. Избранные труды по психологии / А.Ф. Лазурский, Е.В. Шорохова, В.А. Кольцова. М.: Наука, 1997. 446 с.
51. Лазурский А.Ф. Избранные труды / под ред. М.Я. Басова, В.Н. Мясищева. М.: Наука, 1997. 445 с.
52. Лало Ш. Введение в эстетику / Под ред. Н.В. Самсонова. — М., 2017.

URL: <https://www.livelib.ru/book/1002695979/about-vvedenie-v-estetiku-sharl-lalo>.

53. Латинско-русский словарь / авт.-сост. К.А. Тананушко. Мн.: ООО «Харвест», 2002. 1040 с.
54. Максимова С.В. Творчество: созидание или деструкция? М.: Академический проспект, 2006. 442 с.
55. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб.: Питер. 2016. 400 с.
56. Методы социальной психологии / Под ред. Е.С. Кузьмина и В.Е. Семенова. Л.: Изд-во ЛГУ, 1977. 176 с.
57. Мифы народов мира: Энциклопедия. Том 2. К-Я. М.: Советская Энциклопедия, 1992. 719 с.
58. Моисеев Н.Н. Пути к созиданию [Текст] : монография. М.: Республика, 1992. 255 с.
59. Мясищев В.Н. Психология отношений: под редакцией А.А. Бодалева. М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2003. 356 с.
60. Мясищев В.Н. Психология отношений: Избранные психологические труды: под редакцией А.А. Бодалева. М.: Модэк МПСИ, 2004. 158 с.
61. Новая философская энциклопедия: В 4 тт. / Под ред. В.С. Стёпина. М.: Мысль, 2001.
62. Основы общей и прикладной акмеологии: Учеб. пособие / Под ред. Деркача А. А., Кузьминой Н. В. М.: РАГС / ВАД, 1995. 388 с.
63. Основи акмеології для менеджерів освіти: Навчальний посібник / Г.Х. Яворська, В.М. Гладкова, О.А. Горчакова. Київ: Освіта України, 2012. 248 с.
64. Пирогов Н.И. Вопросы жизни. Дневник старого врача / Сост. А.Д. Тюриков – Иваново, 2008. 426 с.
65. Пожарский С.Д. Акмеология и катабология: теория совершенствования человека. СПб.: Изд-во «Лема», 2013. 266 с.
66. Пожарский С.Д., Бобер Ж. Становление фундаментальной акмеологии и принцип маргинальности категорий акме и кате в основе процесса развития // Акмеология: теория, практика и перспективы развития. Монография / Под ред. Н.В. Кузьминой, Е.Н. Жариновой. СПб.: Изд-во НУ «Центр стратегических исследований», 2018. С. 32 – 48.
67. Практикум по социальной психологии / под ред. И.С. Клециной. СПб.: Питер, 2008. 256 с.
68. Проблемы философии и методологии современного естествознания. М.: Наука, 1973. 448 с.

69. Роджерс К. Клиент-центрированная терапия. М.: Рефл-Бук. К.: Ваклер, 1997. 320 с.
70. Рыбников Н.А. Биографический метод в психологии. *Развитие личности*. 2010. №2. С. 230-244.
71. Сагатовский В.Н. Философия антропокосмизма в кратком изложении: Курс лекций. — СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2004. 232 с.
72. Свенцицкий А.Л. Социальная психология. М.: Проспект, 2009. 336 с.
73. Семенов В.Е. Метод изучения документов в социально-психологическом исследовании. Л., 1983. 104 с.
74. Семенов И.Н. Место акмеологии в системе обществоведения и человекознания. *Акмеология*. М.: РАГС, 2002. URL: <https://helpiks.org/8-97585.html>.
75. Сеченов И.М. Элементы мысли. СПб.: Питер. 2001. 416 с.
76. Сидорина Т.Ю. Философия кризиса: учебное пособие. М.: Флинта: Наука, 2003. 456 с.
77. Синергетическая философия истории / под ред. В.П. Бранского, С.Д. Пожарского. Рязань: Копи-Принт, 2009. 314 с.
78. Синергетическая теория ценностей / под ред. В.П. Бранского, С.Д. Пожарского. СПб.: ЛЕМА, 2012. 168 с.
79. Словарь Античности. М, 1992. 704 с.
80. Сорокин П.А. Человек и общество в условиях бедствий: Влияние войны, революции, голода, эпидемии на интеллект и поведение человека, социальную организацию и культурную жизнь / Пер. с англ., вступ. ст. и примеч. В.В. Сапова. СПб.: Мир, 2012. 335 с.
81. Социальная психология / под ред. Е.С. Кузьмина, В.Е. Семенова. Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1979. 288 с.
82. Становление фундаментальной акмеологии: кол. моногр. СПб.: Изд-во «ЛЕМА», 2015. 174 с.
83. Стюарт Я. Пирегей П.Л. Применение теории катастроф для моделирования в психологии. *Синергетика и психология*. Выпуск 3. Когнитивные процессы / под ред. В.И. Аршинова, И.Н. Трофимовой, В.М. Шендяпина. М.: Когито-Центр, 2004. С. 261-299.
84. Суворов А.В., Никольский А.Б. Общая химия. 4-е издание. СПб.: Химиздат, 2000. 512 с.
85. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. Т.1. URL: http://dugward.ru/library/pedagog/ushinskiy_chelovek1.html.
86. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. М.: Республика, 2001. 719 с.

87. *Философский словарь* / под ред. И.Т. Фролова. М.: Республика, Современник, 2009. 846 с.
88. Чикер В.А. *Методология и методы социально-психологических исследований*. СПб.: Изд. дом Санкт-Петербургского университета, 2010. 135 с.
89. *Энциклопедический словарь*. М.: ЭКСМО, 2004. 1072 с.
90. *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory* / 5th edition ed. by J.A. Cuddon, M.A.R. Habib. Oxford: The Estate of J.A. Cuddon, 2013.
91. *Encyclopedia Britannica or a Dictionary of Arts and Sciences*. Vol. I. Edinburgh, 1771.
92. Goodman L.M., Hoff L.A. *Omnicide: The Nuclear Dilemma*. Greenwood Publishing Group, Incorporated, 1990.
93. Gordh G., Headrick D. *A Dictionary of Entomology*. Oxford, Cambridge: CAB International, 2011.
94. Heis van C.R. *A Treatise of Metamorphism*. Washington: Government Printing Office, 1904.
95. *Lexicon Medicum; Medical Dictionary* / ed. by R. Hooper, S. Akerly – NY: J. and J. Harper, 1829.
96. McGoward B. *Biostratigraphy: Microfossils and Geological Time*. Cambridge University Press, 2005.
97. McCumber J. *On Philosophy: Notes from a Crisis*. Stanford University Press, 2013.
98. *New Universal Etymological English Dictionary* / ed. by Bailey N. 1st edition. London: William Cavell, 1675.
99. Schindewolf O.H. *Basic questions in paleontology: geologic time, organic evolution, and biological systematics/ trans. by J. Schaefer/ ed. by W.-E. Reif, foreword by S.J. Gould*. The University of Chicago Press, 1993.
100. Short J.R. *An Introduction to Urban Geography*. London – Boston – Melbourne, 1984.
101. *The New Universal Etymological English Dictionary* / ed. by Bailey N. 5th edition. London: William Cavell, 1776.

наукове видання

ФУНДАМЕНТАЛЬНА АКМЕОЛОГІЯ – НАУКА XXI СТОЛІТТЯ

Монографія

Підписано до друку 19.04.2019 р.
Формат 60х84/16. Друк офсетний.
Гарнітура TimesNewRoman. Умов. друк. арк.: 11.9
Наклад прим.: 300. Замовлення № 1904/17

Видавець: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»,
м. Київ, вул. Бориспільська, 9,
Свідоцтво: серія ДК № 3534 від 24.07.2009 р.

Виготовлювач: СПД Андрієвська Л.В.
м. Київ, вул. Бориспільська, 9,
Свідоцтво: серія В03 № 919546 від 19.09.2004 р.